

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 18

Запоріжжя
2018

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: Шаповалов Г. І., доктор історичних наук,
заступник директора ЗОКМ, професор ЗНТУ

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Бочваров Крум Н., Васильчук Г. М., Дєдков М. В., Кайзер Елке,	доктор філософії в галузі історії (університет Коннектикута, США) доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, професор ЗНТУ (Запоріжжя) доктор, професор (Вільний університет Берліна, Інститут доісторичної археології, Німеччина)
Ковальова І. Ф., Козиряцька С. І., Лиман І. І., Ляшко С. М.,	доктор історичних наук, професор (Дніпро) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя) доктор історичних наук, професор БДПУ (Бердянськ) кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ (Київ)
Мільчев В. І., Мордовської М. М., Мороко В. В.,	доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) директор ЗОКМ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, директор департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької ОДА (Запоріжжя)
Мурзін В. Ю., Попандопуло З. Х., Рибіцька Малгожата, Чайка О. В.,	доктор історичних наук, професор МІДМУ «КПУ» (Запоріжжя) завідувачка відділу історії краю ЗОКМ (Запоріжжя) доктор габілітований, професор (Жешувський університет, Польща) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя)

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
15.10.2018 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12.07.2010 р.)

М 89 Музейний вісник № 18. – Запоріжжя, 2018. – 224 с.

ISBN 978-966-488-192-7

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення. У збірнику опубліковані статті авторів з України, США та Росії.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться давньою та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ISBN 978-966-488-192-7

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2018
© Запорізький краєзнавчий музей, 2018
© ПП «АА Тандем», 2018

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Шевцов А. С.</i> Картини «Козак Мамай» з експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею	5
<i>Чайка О. В.</i> Дерев'яні побутові вироби селян Півдня України в експозиції ЗОКМ	10
<i>Деркач Т. Г.</i> Місцезнаходження гіпаріонової фауни сармату в Запорізькій області	20
<i>Коробова І. А.</i> Захід для дітей «Я — музейник! Світ музейних професій»	31
<i>Пустовалов С. І., Чухрай Л. О.</i> Макети оборонних споруд у музеях	36
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> Унікальна знахідка графіті українського тризуба 30 — 40-х років ХХ ст. у м. Запоріжжі	43

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Попандоуло З. Х.</i> Археологические исследования на территории г. Запорожья в 1937 г. (по материалам Ф. Т. Каминского)	49
<i>Самар В. А., Антонов А. Л.</i> Курганы у с. Благовещенки (Попорезовки) Куйбышевского района Запорожской области	59
<i>Секерська О. П.</i> Археозоологічні матеріали з розкопок Мельничної Кручі 2017 р.	72
<i>Волков А. В.</i> Пошук та використання наземних маркерів в археології	79

ІСТОРІЯ

<i>Мордовської М. М.</i> Деякі аспекти організації транспортування корабельного лісу р. Дніпром наприкінці 70-х рр. ХVІІІ ст.	85
<i>Стойчев В. М., Телюпа С. О.</i> Дослідження історії палацового комплексу маєтку «Васильєво» дворянської родини Попових. Нові напрямки пошуку	90
<i>Маринин А. В.</i> Дворянский род Яшниковых	98
<i>Харлан О. В.</i> Історико-містобудівні дослідження міста Оріхова	104
<i>Власов О. Ю.</i> «Запорожцы двадцатого века»: острів Хортиця, як історичне місце, у спогадах учасників білого руху	116
<i>Кравчук П. П.</i> Днепрострой в борьбе за пути развития советской архитектуры: стенограмма общественного просмотра проектов днепровской гидростанции	129

<i>Купенський Ніколас. Дніпрогес очима американців</i>	182
<i>Лініков В. А. Про дату заснування міста Олександрівська в контексті інформаційної війни</i>	192

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Козиряцька С. І. Меблі в інтер'єрах кінця ХІХ — початку ХХ ст.</i>	203
<i>Пересыпкин Ф. Ю., Ерохина Л. А. Информация о выставках отдела природы 2016 — 2018 гг.</i>	206
<i>Вогол'ян В. В. Чим жив Запорізький обласний краєзнавчий музей у 2018 році</i>	210

ХРОНІКА

<i>«Антонов? Андрей Леонидович копаєт ...»</i>	213
<i>Тоцев Г. М. Валерій Олександрович Самар (до 55-річчя з дня народження)</i>	214
<i>Янкович І. А. Життя присвячене мистецтву та музейній справі (до 70-річчя з дня народження Галини Борисової)</i>	216
<i>Москальова Любов. Інга Янкович: «відкритий музей — відкриті серця»</i>	218

КАРТИНИ «КОЗАК МАМАЙ» З ЕКСПОЗИЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

«Козак Мамай» (або «козак-бандурист») — популярна українська народна картина, яка була розповсюджена в Україні у XVII — XIX ст. Назва «Козак Мамай» вірогідно закріпилася за картинами за часів гайдамаччини і походить від імені одного з гайдамацьких ватажків — Мамаю. В основі сюжету картини знаходиться образ козака-бандуриста, який став уособленням українського козацького лицарського духу. Окрім козака на картині зображений цілий ряд елементів і аксесуарів, таких як дуб, кінь, спис, шабля, сумка, люлька, порохівниця, чарка, пляшка та ін. Сам козак зазвичай сидить склавши ноги «по-турецьки», одягнений у багатий одяг і тримає в руках бандуру. Внизу картини часто знаходиться віршований гумористичний текст [1, сс. 215 — 216]. Усього на даний момент відомо біля 100 картин з серії «Козак Мамай», які збереглися до нашого часу [2].

Про таке унікальне явище в українській культурі, як народні картини «Козак Мамай» сказано і написано дуже багато. Значна кількість дослідників, істориків, музейників і мистецтвознавців присвятили свої численні дослідження цьому культурному феномену. Великий пласт інформації по даній темі можна знайти у працях П. Білецького [3], Т. Марченко [4] та багатьох інших дослідників. Тому доцільно буде не повторювати історіографію, а сконцентруватися саме на дослідженні безпосередньо експонатів з експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею.

У колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею зберігаються дві картини «Козак Мамай»: кінця XVIII — початку XIX ст. (передана Дніпропетровським історичним музеєм у 1955 р.) і першої половини XIX ст. (передана Краснодарським історико-краєзнавчим музеєм у 1954 р.).

«Козак Мамай» («Козак Бардадим»). Кінець XVIII — початок XIX ст. Полотно, олія. 54 x 65 см. ЗКМ 1914 / КВ 4154. Картина має «класичну» композицію, на ній зображені основні «канонічні» елементи серії. Зображення козака знаходиться у лівій частині картини. Він сидить зі схрещеними ногами «по-турецьки» посеред степу. Обличчя у козака трохи усмінене, в зубах він тримає люльку. «Мамай» має довгі вуса і чуб, який заправлений за ліве вухо і звисає аж до самого плеча. Одягнений козак за східною модою у просторі речі: зверху дорогий прикрашений візерунком кафтан, під ним — широка сорочка з глибокою горловиною і широкі штани-шаровари, на ногах чоботи. В руках він тримає бандуру. Зліва від козака зображений дуб, на якому висить велика сумка та шабля у піхвах. Під дубом лежить шапка. Справа, під ногами «Мамаю», знаходяться пляшка, чарка, а також



«Козак Мамай» («Козак Бардадим»). Кінець XVIII – початок XIX ст.

порохівниця. У правій частині картини зображений кінь у коштовній зброї, який прив'язаний до встромленого в землю списа. Справа від коня на задньому плані зображений ще один невеликий дуб. Внизу картини знаходиться спеціальне світле поле, у якому розміщений текст. Значна частина тексту втрачена через пошкодження картини, що сильно ускладнює його розшифровку. Тим не менш реконструювати напис вдалося. У додатку до свого «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» А. Кащенко, описуючи одну картину з циклу «Козак-бандурист», наводить підпис розміщений на ній [5, сс. 266 – 267], який цілком збігається з підписом на нашій картині:

*«Їхав козак полем та й отакувався,
Сів під зеленим дубом та й розперезався:
«Гей, як мені душно!
Я козак Бардадим, куди гляну – степ, як дим!
Гей, шкода ж мені великая молодому,
Що як доведеться в степу помирати,
То нікому буде козацькі кості мої поховати:
Татарин боїться, а лях не приступе,
Хіба прийде лютий звір та в байрак поцупе.
А я того не боюся – горілки нап'юся,*

*В бандуру заграю, з товаришем погуляю.
Гей, я, козак, був змолоду добряка,
Що не лишав у Польщі ні жиди, ні ляха,
Там-то ми гуляли — ляхів оббирали».*

Необхідно зазначити, що в тексті вказано ім'я козака-бандуриста, намальованого на картині — Бардадим. Тому можна сміливо назвати цю картину не «Козак Мамай», а «Козак Бардадим». Бардадим — типове козацьке прізвище, яке означає людину великої комплекції, здорованя [6, с. 29].

Картина в цілому має добрий стан збереженості, але й існує ряд пошкоджень: по краях і у верхній частині картини є потертості і відсутні невеликі фрагменти фарби, у лівій нижній частині картини втрачений значний фрагмент тексту.

«Козак Мамай». Перша половина XIX ст. Полотно, олія. 97 x 70 см. ЗКМ 1760 / КВ 3963. Дана картина також має «класичну» композицію зі всіма характерними атрибутами. У центрі картини знаходиться велике зображення козака, який сидить зі схрещеними ногами «по-турецьки» посеред гаю. Обличчя у козака меланхолічне, в зубах він тримає люльку. «Мамай» має довгі вуса і чуб, кінець якого накручений на праве вухо. Одягнений козак у жупан, під яким знаходиться сорочка з глибокою горловиною і широкі штани-шаровари, на ногах чоботи. В руках він тримає бандуру. Зліва від «Мамає» знаходиться дуб, на якому висить герб з зображенням коня і написом «ЗА ХРАБРОСТЬ», рушниця, шабля у піхвах і сумка. Поряд з деревом стоїть кінь у зброї. Справа від козака зображений спис із прапором, на якому знаходиться напис «Старой Запорожской Сечи» і намальований хрест, а також висить над багаттям казанок. Під ногами у «Мамає» знаходяться різноманітні аксесуари: шапка, пляшка, чарка, гральні карти, монети і порохівниця у формі рогу. Поряд з порохівницею знаходиться ще один предмет, який ідентифікувати не вдалося. Схожий аксесуар намальований ще на одній картині «Козак Мамай» [2, с. 160] і більше ніде не зустрічається. Внизу картини знаходиться спеціальне світле поле, у якому розміщений віршований гумористичний текст (у два стовбці):

«Хоч дивись на мене та ба не вгадаєш, відкіль рогом і як зовуть нічирик не скажеш. Коли траплялось кому у степах бувати, то той може моє ім'я і прізвище угадати. А в мене ім'я не одно єсть іх доката, так мене зовуть як налучиш на якого свата. Жид з біди за рідного батька почитає, милостивим добродієм лях називає. Як хоч назови на все позволяю аби лиш не крамарем бо за те то полаю. Всяк се може скаже що я з риби рогом, ніт бо с пугача гід мій плодом. Я єсть козак іменитий, маю собі герб знаєнитий. Бач він висить на губі привитий. Тепер бачу братця стала така біда, що одцуралась од мене рідня. Небійсь як був я багат то був усім брат, а тепер як нічого у мене немає то ніхто мене і не знає. Нехай лиш як розжевеця голота тай загуляє, то до смутку найдеця роду і всяк пізнає. Гей милі братця яка то у мене була сила що ляхів жидів б'ючи та й рука не мліла, а тепер немає стільки сили бо вош одоліла. Глянь який я молодчина, чорні брови маю с карими очим. Чуб за ушима, уси с пів аршина, о як то мене Польша трусила. Гей бандура моя золотая, коли б до тебе жінка молодая, скакала б плясала до ліха, що не один би чумац цурався і солі міха. Сидить козак на могилі та в бандуру грає, він свого кононенька щиро похваляє. Ой коню мій вороненький як крилата птиця чого ж то нам із тобою чого нам журиця, будь із нами добра доля молимося Богу, заберем ми усю зброю тай ну у дорогу. О! Яка то була в Запорожьи мана, що козак з гатьма напивавсь до п'яна, а тепер прійдеця тее ж то в думку тягти такую ж то люльку аж катма кресала.



«Козак Мамай». Перша половина XIX ст.

Козак душа правдивая добру совість має, в бандуру гра, пісні співа, горілку п'є в карти грає, та все не гуляє. Гей гей що мені у сім гаю буде як прийдеця захворать а потім умерти то нікому буде уже доглянуть і вам уперти».

Даний текст є одним з варіантів вертепного монологу козака. Схожі за змістом тексти зустрічаються на багатьох картинах серії «Козак Мамай» [2, сс. 33 – 38].

На відміну від першої картини, ця намальована у більш реалістичній манері — зброя, кінь, саме зображення козака дуже схожі на реальні. Цікавим фактом також є походження картини. Оскільки даний експонат був переданий до нашого музею з Краснодарського історико-краєзнавчого музею, то цілком логічно припустити, що дана картина була намальована українським майстром на Кубані у першій половині XIX ст. На географічний регіон створення і побутування, а також датування, вказують також і елементи композиції картини, зокрема шабля. Оскільки шабля намальована у реалістичній манері, то ми можемо чітко вгадати у ній шашку (це

видно по невеликому вигину клинка і характерному руків'ю без гарди) — зброю, якою почали користуватися у ХІХ ст. українські козаки на Кубані, перейнявши її у кавказьких народів [7, с. 551]. Кубанське походження даної картини ще раз підтверджує той факт, що на території сучасної Кубані здавна проживало українське козацьке населення — носій української мови і культури, в тому числі і художньо-образотворчого мистецтва.

Картина в цілому має добрий стан збереженості, але й існує ряд пошкоджень: по краях і у верхній частині картини є потертості і відсутні невеликі фрагменти фарби, у правій нижній частині картини затерті невеликі фрагменти тексту.

Наприкінці можна зауважити, що в експозиції ЗОКМ представлені дві колоритні народні картини «Козак Мамай» з «класичною» композицією і характерними написами, які поза сумнівом є прикрасою музейної експозиції і займають гідне місце серед інших картин серії «Козак Мамай».

Бібліографія

1. Ласка І. М. Козак Мамай / І. М. Ласка // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. — 568 с. — С. 215 — 216.
2. Козак Мамай: Альбом [автор вступної статті: С. Бушак; відповідальний за випуск: В. Сахарук]. — К. : Родовід, 2008. — 304 с.
3. Білецький П. О. «Козак Мамай» — українська народна картина / П. О. Білецький. — Львів : Видавництво Львівського державного університету, 1960. — 32 с.
4. Марченко Т. М. Козаки-Мамаї / Т. М. Марченко. — Київ — Опішне : Національний Музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 1991. — 80 с.
5. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове / А. Кащенко. — К. : «Веселка», 1992. — 272 с.
6. Словарь української мови: українсько-руській словарь. У 2-х томах (Передрук вид. 1907 — 1909 рр.) [упорядник Б. Д. Грінченко]. — Берлін : Українське слово, 1924. — Т. 1. (А — Н). — 1109 с.
7. Задунайський В. В. Шашка / В. В. Задунайський // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. — С. 551.

Шевцов А. С.

Картини «Казак Мамай» из экспозиции Запорожского областного краеведческого музея

В статье рассматриваются народные картины «Казак Мамай» из экспозиции Запорожского областного краеведческого музея. Дается краткая информация о серии таких картин, упоминаются имена исследователей, которые посвятили свои работы изучению «мамаев». Детально описываются картины из коллекции, расшифровываются тексты, написанные на них.

Shevtsov A. S.

Pictures «Cossack Mamai» from the exposition of the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore

The article is dealt with a folk paintings «Cossack Mamai» from the exposition of the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore. A brief information about the series of folk paintings «Cossack Mamai» is given, the names of researchers who have dedicated their work to the study of «Mamai» are mentioned. A detailed description of the paintings from the collection of the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore, decrypted texts written on them.

ДЕРЕВ'ЯНІ ПОБУТОВІ ВИРОБИ СЕЛЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ ЗОКМ

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. була здійснена колонізація степів південної України. Тут поселилися вихідці з різних губерній України та Росії, іноземці.

Переселенці зберігали традиції будівництва житла, виготовлення речей домашнього ужитку. В той же час на півдні України, в результаті проживання тут представників різних народів, відбувався взаємний вплив на різні галузі господарської діяльності, побуту. Найбільш поширеними селянськими промислами, особливо в українських і російських селах, були гончарство та деревообробка. Саме глина і деревина використовувалися для виготовлення кухонного посуду та столових приладів, знарядь праці хатньої господині.

В колекції ЗОКМ зібрана велика кількість виробів, що дають уявлення про розповсюдження дерев'яного посуду на півдні України, про способи його виготовлення та використання, про схожість побутових речей у багатьох народів. Частина колекції представлена в експозиції «Край в кінці XVIII — в першій половині XIX ст.». Експонати саме цієї групи і розглядаються в даній статті.

За способом виготовлення дерев'яний посуд ділився на довбаний та різний; бондарний — склепаний з дощочок, стягнутих обручами; гнугий та плетений. Першим способом робили ложки, миски, ковші, салоточки, корита та ін. Другим — бочки, відра, жбани, маслобійки. Третім — кошики [1, сс. 95 — 98].

Частіше за все матеріалом для виготовлення довбаного та різного посуду були липа, осика, береза. Це пояснювалося тим, що їхня деревина була більш однорідна і легше піддавалася обробці. Інструменти для цієї роботи використовували різні. Все залежало від того, що людина мала під рукою, бо часто виготовленням необхідного дерев'яного посуду займався не професійний майстер, а простий селянин, що мав потребу в цих речах. Для роботи використовували пилку, сокиру, різні види стругачів, різці, стамески, коловороти, бурави. Спочатку пилкою відпилювали шматок деревини потрібного розміру. Потім, за допомогою сокири, здійснювали грубу первинну обробку виробу. Далі теслом вибирали глибину майбутньої посудини і скобелем вирівнювали поверхню, обробляли її різцем і зачищали терпугом [2, сс. 104 — 112].

Деякі з цих інструментів подані в експозиції. Стругачі теслярські (В-1628, В-1743) мають вигляд прямокутно вигнутого ножа довжиною 46 см та 32 см. Довжина леза — 32 см та 25,5 см. Ширина леза 2,2 см та 3 см. Обидва предмети мають дерев'яні ручки, що надіті на металеві стрижні на кінцях виробів. На першому — відсутня одна ручка. На другому — дерев'яні ручки оперезані залізними кільцями шириною 2,8 см.

Розміри та форми вигину стругачів залежали від його призначення. У стругача для здирання кори зі стовбура дерева ніж згинався по формі колоди. Інструмент для виготовлення посуду відрізнявся більшим вигином леза і більш близьким розташуванням ручок. Для різання невеликих посудин використовували стругач, що згинали в кільце і насаджували на одну ручку.

Третій стругач (В-1876) має вигляд плоского округлено-вигнутого залізного ножа з лезом на нижньому краї. На обидва загострені і загнуті під прямим кутом

кінці надіті дерев'яні ручки. Кінці робочої частини чотиригранні. Ширина граней 1 і 1,7 см. Довжина леза – 19 см, ширина – 3 см. Довжина ручок 12 см та 11 см, діаметр – 2,7 см.

Для свердлення отворів в деревині використовували бурави – інструменти у вигляді залізного стрижня, нижній кінець якого був розплющений, загострений та гвинтоподібно зігнутий. Верхній кінець мав кільцевий отвір для кріплення поперечної дерев'яної рукояті. Два зразки таких інструментів представлені в експозиції. Перший зберігається за номером В-1665. Стрижень чотиригранний, довжиною 36,5 см, ширина грані 1 см. Вушко для кріплення руків'я краплеподібної форми. Другий бурав № В-1666. Стрижень циліндричної форми. Довжина 25,5 см. Верхній кінець розклепаний, зігнутий у вушко з рельєфною смугою. Робоча частина розклепана, гвинтоподібно зігнута, завершується тонким кінцем з різьбою.

Щоб дерев'яний посуд не вбирив у себе вологу, його пропарювали в печі, натирали хвощем, крейдою, потім просочували олією. Для надання виробу темного кольору його витримували в розчині кори дубу, вільхи, берези. З деревини виготовляли побутові речі різного призначення.

Важливу роль в господарській діяльності мало забезпечення водою. Джерелом водопостачання були природні водойми, криниці. Транспортування води здійснювали в відрах, виготовлених з деревини та заліза. Для зручності їх перенесення використовували коромисла різних типів: прямої форми з підвісними гачками по краях; зігнутої форми з прорізними гачками на кінцях; коромисло-бовкун – з поглибленням для плечей в центральній частині і фігурним вирізом для шиї. Такі коромисла використовувалися і для перенесення інших вантажів.

Коромисло-бовкун (Етн-122) виготовлене з цільного дерев'яного бруса довжиною 93 см. Середня частина широка – 13 см, має поглиблення для плечей та шиї. Кінці звужені, циліндричної форми, діаметром 4 см. На них – металеві скоби, до яких кріпляться цепи, що складаються з десяти кілець овальної форми. До них приєднані металеві прутья довжиною 30 см з



Інструменти для обробки деревини



Коромисла бовкун та дугоподібне



Баддя для
перенесення води та коряк

Баддя дерев'яна для перенесення води (Етн-208) має форму усіченого конусу. Виготовлена з 15 дощок товщиною 2 см, стягнутих по периметру двома залізними обручами, що мають ширину 3 см. Над верхнім обручем з двох боків приклепані залізні пластини з вушками, що підіймаються над краєм. У вушка вставлена дугоподібна залізна ручка вигнута кільцем для підвішування в центрі. Денце пласке, з трьох дощок, просмолене. Висота виробу складає 27 см, з піднятою ручкою 47 см. Зовнішній діаметр денця — 29 см, внутрішній — 25,5 см. Діаметр вінця — 25 см. Експонат передав в музей учень п'ятого класу СШ № 7 м. Запоріжжя Жос О. в листопаді 1973 р.

Коряк (ЗКМ-1566) для води вирізаний з цільного шматка деревини довжиною 26 см у вигляді чаші діаметром 15 см з ручкою, що розширюється і зігнута на кінці. Деревина гладка, відшліфована. Експонат був переданий до ЗОКМ з Дніпропетровського історичного музею в грудні 1952 р.

В харчуванні селян велику роль відігравав хліб. Для його виготовлення використовували борошно житнє, пшеничне, а коли навесні борошна не вистачало в тісто домішували інші зернові культури — гречку, ячмінь, просо, овес. В роки неврожаю домішками ставали овочі, сушені трави. Тобто в їжу використовували все, що давало змогу виживати в скрутних умовах. З дріжджового тіста випікали хліб, пампушки, весільний коровай. З прісного — варили вареники з сиром, фруктами, ягодами.



Ночви для тіста та качалка

В селянських сім'ях існував спеціальний дерев'яний посуд для виготовлення тіста і приладдя для випікання борошняних виробів в печі.

Ночви дерев'яні (Етн-633) видовбані з цільного шматка деревини у формі прямокутника із округленими кутами. Від днища стінки підіймаються під кутом, розширюючи виріб. В перетині ночви мають форму трапеції. З торців — виступи для тримання. Розміри: 86 x 3 x 12 см. Експонат знайдений в серпні 2006 р. музейною експедицією в с. Скельки Василівського району Запорізької області в будинку Шевченка В. О.

Качалка для тіста (НДФ-7460) виготовлена з деревини у вигляді циліндра діаметром 3,2 см і довжиною 45 см. Кінці фігурно вирізані. До колекції ЗОКМ цей експонат потрапив в травні 1996 р. після закриття музею етнографії.

Хліб випікали в хатній печі на поду, який попередньо вимітали. Тісто формували та викладали на листя капусти і, за допомогою пласкої дерев'яної лопати, відправляли в піч. Нею ж виймали спечені паляниці. Керамічні горщики в піч ставили за допомогою рогача.

Лопата для саджання хліба в піч зберігається за номером В-1098. Виготовлена з цільного шматка дерева. Руків'я має довжину 80 см, лопать — 40 x 22 см. Знайдено лопату в с. Біленькому Запорізького району в 1976 р. Друга лопата аналогічна за формою. Має пошкодження і сліди ремонту у вигляді двох залізних пластин, що фіксують деревину в місці розколу. Довжина виробу — 120 см, розміри лопаті — 35 x 23 см.



Лопати
для саджання хліба в піч



Салотовки

З деревини виготовляли і руків'я для тих виробів, робоча частина яких кувалася з заліза. Прикладом таких знарядь в експозиції є рогач. Довжина його ручки складає 128,5 см. Виготовлено її з нерівного стовбура молодого дерева. Кора знята, поверхня деревини потемніла і відшліфувалася від довгого використання.

Головною стравою українців був борщ. За традицією його затовкували салом. Для цього використовували довбані з цілого шматка деревини салотовки з товкачами. Ці вироби мали товсті стінки.

В музейній експозиції представлені три зразки цих предметів. Виготовляючи речі домашнього ужитку майстри вкладали в них своє бачення оточуючого світу. Серед дерев'яних виробів музейної колекції помітне місце займають салотовки з різьбленими ручками. В січні 1980 р. в м. Запоріжжі в одному з будинків на вул. Круговій було знайдено салотовку видовбану з деревини у вигляді ковша. Її ручка має форму руки, пальці якої були скручені в фігу. Розміри: 28,5 x 11,7 см. Інвентарний № В-1612. Товкач довжиною 16,5 см має форму циліндру двох діаметрів. Верхня частина тонша — руків'я, нижня, висотою 5 см, робоча — діаметром 3,5 см.

Наступна салотовка, в якій, судячи з її вигляду, багато років господня товкла сало, вирізана з одного шматка деревини. Вона має ручку у вигляді поросячої голови. Довжина виробу 27 см. Ківш прямокутної форми розміром 14 x 9 см. Товкач традиційної форми висотою 14,5 см, діаметром 3,5 см.

Третя салотовка з товкачем потрапила до музею в жовтні 1967 р. Ківш майже колоподібний. Нажаль ручка збереглася не повністю. Цей предмет теж довгий час був у вжитку. Розміри: салотовки — 16,5 x 10 x 9 см. Товкач має висоту — 19,5 см. Форма традиційна. Нижня частина висотою 10 см широка, робоча поверхня округлена. Її діаметр складає 4,3 см. Предмети мають інвентарний № 49 (1 — 2).

Не менш популярною стравою були вареники. Їх робили з сиром, картоплею, капустою, вишнями та іншими ягодами. Вареники їли із сметаною. Тому миску для цієї страви майстер видовбав разом із кухлем для сметани. Миска глибока оброблена неохайно не зашліфована. Збоку через дві перемички видовбаний резервуар для сметани тієї ж глибини що й миска. Загальний розмір виробу становить 49 см x 36 x 13,5 см. Миска має діаметр 36 см, товщина її стінки — 1,7 см. Кухоль для сметани має форму циліндру діаметром 10 см і товщину стінок від 1,5 до 1 см. Інвентарний номер ЗКМ-3297.

Селянські сім'ї зазвичай були багаточисельними. Часто в одній хаті проживали представники різних поколінь родини. Тому за столом збиралися діди, батьки, онуки. На стіл викладали дерев'яні ложки, якими їли і борщ, і кашу, і овочеві страви. Традиції різання ложок формувалися з давніх часів. Розпочинали роботу з заготовки деревини — клена, берези, осики, липи, груші. Пилкою деревину розпилювали на колодки, потім розколювали сокирою на окремі частки, обтесували стругом до потрібної товщини, надавали форму. Далі відбувалася обробка різцем — залізним ножом з заокруглим вістрям, внутрішньої поверхні ложки — «їдала». Потім — заглажування стругачем — звичайним ножом із гладким вістрям. Останньою операцією ставало обрізування країв та заокруглення черешка [1, сс. 99 — 100].



Ложка та лопатка кухонні

В експозиції представлені ложки різного призначення. Для перемішування страви в горщику та для її розливання жінки користувалися ложками з довгими руків'ями, лопатками. В 1952 р. з Дніпропетровського історичного музею в ЗОКМ було передано один з таких експонатів, який було виготовлено в ХІХ ст. Його загальна довжина складає 42 см, довжина ручки — 28,5 см. Чаша має листоподібну форму і розміри 13,5 x 9,5 см. Інвентарний номер ЗКМ-1540. Лопатка кухонна вирізана з цільного шматка деревини, має пласку форму і загальну довжину 42,5 см. Складається з ручки довжиною 25 см, що розширюючись утворює широку лопать розмірами 17,5 x 5 x 4 см. Товщина деревини 2 см. Цей предмет знайдено в м. Запоріжжі. В музеї зберігається з березня 1980 р. під № В-1817.

Для споживання їжі існували столові ложки різних видів. Всі вони різалися з суцільної деревини, але в деяких виробих ручка та чаша (їдало) розташовувалися в одній площині, в інших — під різним кутом. До першого типу належить ложка довжиною 29 см. Вона має сплюснену ручку довжиною 20 см. Їдало еліпсоподібне розмірами 9 x 6,5 см, глибиною 2 см. Експонат знайдено в м. Запоріжжі, зберігається в музеї з грудня 1981 р. під № В-2719.

Наступна ложка теж має сплюснену ручку довжиною 15,5 см, шириною 2,5 см, біля чаші звуження до 0,8 см. Їдало витягнуте, розмірами 9,5 x 6,5 см, глибиною 1,7 см. Інвентарний № В-3253.

Аналогічний вигляд має ще одна ложка з експозиції за № Етн-132. Її загальна довжина складає 21 см. Довжина ручки — 14,5 см. Їдало овальної форми 7 x 5 см глибиною 1,5 см. Ложка була вирізана з грушевої деревини, передана до музею Швидкою М. І. жителькою с. Граничного, Новомиколаївського району Запорізької області в жовтні 1971 р.

Дві ложки мають дещо іншу форму. Перш за все вони відрізняються тим, що не зважаючи на те, що вони теж вирізані з цільного шматка деревини, ручка розташована відносно їдала майже під прямим кутом. Одна з них зберігається під № ЗКМ-1542 і була передана з Дніпропетровського історичного музею в грудні 1952 р.



Миска для вареників та ложки



Діжка-липівка



Ступа для відлущування проса

Ручка виробу сплюснена, має довжину 13,5 см. Чаша, заглиблена на 1,5 см, має еліпсоподібну форму розмірами 9 x 5,7 см.

Друга ложка цієї групи поповнила колекцію музею в 1960 р. Її подарував Кармаєв Т. Я. Цей виріб має широку сплюснену фігурно вигнуту ручку, що розташована під прямим кутом до чаші. Завершується округленням з отвором. Її довжина 13 см, ширина 3 см. Їдало традиційної форми розміром 9,5 x 6,5 см. № зберігання ЗКМ-3298.

Ложка під № В-2143 має тонку скруглену ручку з конічним розширенням на кінці. Її загальна довжина 19 см. Їдало поглиблене на 1,5 см, має трохи витягнуту форму і розміри 7,5 x 6 см. Цей предмет потрапив до музею від мешканки м. Запоріжжя Ліфашиної С. В.

Розглянувши зразки дерев'яних різаних ложок в експозиції можна зробити висновок, що при їхньому виготовленні майстри дотримувалися деяких стандартів — найбільш уніфікованою частиною було їдало, різниця в формі, розмірах, глибині була незначною. Відмінності в довжині, куті розташування ручок могли бути пов'язані з призначенням цих предметів.

Найбільш давньою традицією обробки деревини було довбання. Цю техніку активно використовували сільські майстри для виготовлення діжок, ночов, ступ, салотовок, сільниць та ін. Популярним матеріалом була липа. Її деревина м'яка і обробка не вимагає великих зусиль і майстерності. Липа має властивість активно вбирати воду. Тому з неї робили тарні ємності для зберігання борошна, збіжжя, що відомі ще за часів Київської Русі.

В експозиції надана діжка-липівка, що виготовлена з стовбура липи, має циліндричну форму. В верхній частині над корпусом підіймаються два виступи висотою 8 см з прямокутними отворами розмірами 3,5 x 2,5 см. Діаметр діжки — 39 см, висота — 71 см. Товщина стінок неоднорідна і складає 2,3 — 2 см. Цей предмет до музею передав мешканець с. Верхній Токмак Чернігівського району Пипко М. Д. в серпні 1972 р. Село було засноване в 1790 р. переселенцями з Полтавської та Чернігівської губерній. Інвентарний номер Етн-157.

В січні 1967 р. мешканка м. Запоріжжя Хелемендик А. Б. передала до ЗОКМ дерев'яну ступу для відлущування проса. Ступа виготовлена з нижньої частини стовбура дерева. Має фігурну, чар-

коподібну форму. Видовбана з цільної колоди висотою 61 см. На нижній масивній основі — піддоні висотою 12 см, простежується прикоренева частина дерева. Далі відбувається звуження, що позначає коротеньку ніжку, від якої розширюючись підіймається корпус виробу. З правого боку між піддоном та нижньою частиною корпусу вирізана ручка. Глибина ступи складає 38 см, діаметр — 25 см, товщина стінок 4 см. Відлущення здійснювалося за допомогою довгого товкача циліндричної форми із звуженням в центральній частині, що призначалося для охоплення руками. Кінці округлені, на одному набиті цвяхи. Довжина товкача 70 см. Інвентарний номер Етн-4.

В своєму господарстві селяни виробляли все для потреб сім'ї. Для виготовлення одягу вони використовували тканини з льону, коноплі, які самі ж ткали. Рослини привозили з поля і відбивали стебла льону праником, а коноплі — ціпом. Потім вимочували, сушили і м'яли спеціальним пристроєм з ручкою — білом [3, сс. 20 — 21].

Наступною операцією було тріпання сировини, тобто струшування костри та мілких твердих часток. І нарешті гребенем або щіткою волокно вичісували і отримували кужіль. Обробка рослинних волокон, була аналогічною у різних народів півдня України і здійснювалася за допомогою подібних знарядь.

Селяни використовували не тільки рослинне волокно, але й вовну. Її теж спочатку очищували, розчісували гребенем, а потім за допомогою веретена або самопрядки виготовляли нитки для ткацтва. Прядки використовувалися різними народами. Про це свідчать експонати з колекції ЗОКМ [3, с. 21].

Дерев'яні гребені є в колекціях усіх музеїв. Зазвичай гребені виготовлялися з кленового дерева. З п'ятьма виробами з цієї групи можуть познайомитися відвідувачі запорізького музею. Великий гребінь вставлявся в спеціальний отвір в лавці, на якій сиділа жінка, або в дерев'яну підставку. В зубцях розміщувалося пасмо льону або коноплі, яке розчісувалося малим гребенем. Підставка має майже прямокутну форму. Довжина деревини складає 67 см, товщина від 5 до 0,3 см. Ширина з товстого боку — 11,3 см, з тоншого — 10 см. На товщому боці в центрі — прямокутний отвір для ручки гребеня. Три великі гребені подібні за формою і розмірами. Мають загальну довжину 60, 58 і 56 см, робоча частина фігурно вирізана. Товщина деревини в ручці — 2 см, в кінці зубців — 0,2 см.

Малі гребені мають короткі ручки, аналогічну форму і відрізняються тільки розмірами. Довжина першого складає 20 см, другого — 14,5 см. Товщина деревини від 1,8 до 0,2 см в першому і від 1,6 до 0,1 см в другому.

Веретено, як знаряддя виготовлення ниток, відоме народам усього світу з найдавніших часів. Найкращою деревиною для виготовлення прясел вважали березу. Веретена мали конусоподібну форму з потовщеним кінцем з борідкою або п'яткою. Для посилення обертання при прядінні на веретено одягали прясельце з глини, дерева, шиферу, скла, рідко — з заліза. В музейних залах експонуються 4 веретена. Найбільш масивне з них, за номером Етн-50, має довжину 46,5 см і борідку біко-



Гребінь на підставці



Гребені, веретена, прядка

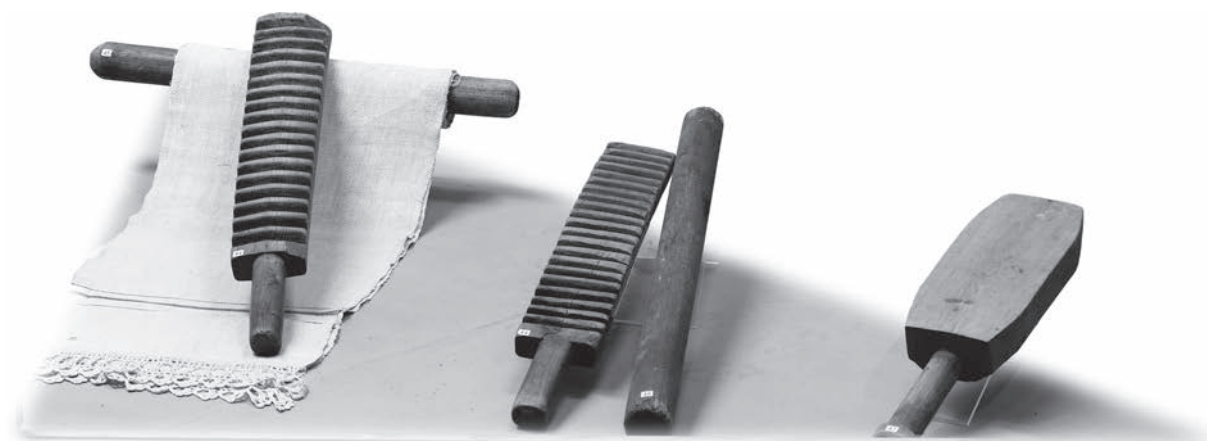
нічної форми. Друге, найтонше, довжиною 33 см, має п'яту конічної форми. Третє має довжину 32 см і закінчується подвійною фігурною борідкою складної форми. Найменше веретено довжиною 21,5 см має біконічну форму і завершується конусом з кільцем в основі.

Деякі предмети домашнього ужитку мали різне призначення. Наприклад, праник. Він слугував не тільки для обробки рослинної сировини, але й для прання. Мокру білизну розміщували на камені біля річки і відбивали її. Потім здійснювалося виполіскування і просушування. Прасували за допомогою рубля і качалки: на качалку намотували рушник чи одяг, а ребрами рубля прокатували його.

В експозиції надані зразки цих знарядь. В грудні 1952 р. з ДІМ до нашого музею серед інших експонатів потрапив дерев'яний праник, який отримав інвентарний № ЗКМ-1563. Він був виготовлений з деревини товщиною 4 см. Має форму неправильного прямокутника з циліндричною ручкою загальною довжиною 39,5 см. Довжина робочої частини — 25,2 см, ширина в верхній частині — 8,3 см, в нижній — 9 см. Ручка має на краю кільцеве потовщення діаметром 3,5 см. Робоча поверхня рівна, зворотний бік має заглиблення, яке зменшується від центру до верхнього і нижнього країв.

Обробка деревини груба.

Рублі виготовлені з цільного шматка деревини. Мають форму майже прямокутника, але в обох екземплярах верхній край на 0,5 см ширший за нижній, ручка циліндрична. Один з них потрапив до колекції музею в 1996 р. з музею етнографії і зберігається за № НДФ-7222. Його загальна довжина — 53 см, ширина в верхній



Рублі, качалки, праник

частині — 8 см, в нижній — 7,5 см. Товщина 2,3 см. Робоча частина реберчаста. Ребра в перетині мають форму трапеції. Їх нараховується 19. Діаметр ручки складає 3,5 см.

Другий рубель має аналогічну форму і невеликі відмінності. Його загальна довжина — 62,5 см. Довжина ручки — 12,5 см, діаметр — 3 см. Робоча поверхня має 19 ребер, ширина верхньої частини — 8,5 см, нижньої — 8 см. Верхня частина зрізана під кутом. Товщина виробу 3 см.

Качалка, що зберігається за номером Етн-3 (1) була передана до музею мешканкою м. Запоріжжя Столбинською В. І. в січні 1967 р. Виріб має форму циліндра довжиною 61 см і діаметром 4 см. Друга качалка аналогічної форми, має такий саме діаметр, але коротша на 10 см і має округлені кінці.

Таким чином побутові речі з експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею свідчать про те, що дерев'яні вироби відігравали велику роль в повсякденному житті селян в кінці XVIII — в першій половині XIX ст. Зовнішній вигляд цих виробів, якість обробки деревини дозволяють стверджувати, що більша частина з них виготовлялася не професійними майстрами, а самими селянами для особистого користування.

Бібліографія

1. Лемеха М. В. Деревообробні ремесла та промисли / М. В. Лемеха // Народна творчість та етнологія. — 2014. — № 6. — С. 84 — 100.
2. Бежкович А. С. Хозяйство и быт русских крестьян. Памятники материальной культуры. Определитель / А. С. Бежкович, С. К. Жегалова, А. А. Лебедева, С. К. Просвиркина. — М. : Советская Россия, 1959. — 253 с., ил.
3. Чайка О. В. Пополнение коллекции ЗОКМ экспонатами по истории меннонитских колоний в 1999 — 2010 гг. / О. В. Чайка // Музейний вісник. — 2011. — № 11. — С. 18 — 34.

Чайка О. В.

Деревянные бытовые изделия крестьян юга Украины в экспозиции ЗОКМ

В статье рассматриваются основные способы деревообработки при изготовлении бытовых предметов в крестьянском хозяйстве на юге Украины в конце XVIII — первой половине XIX вв. Дается подробное описание вещей и инструментов для их изготовления представленных в экспозиции. Приводятся сведения о времени поступления экспонатов в музей и местах их сбора. В результате автор приходит к выводу о том, что большая часть описанных деревянных изделий была изготовлена не профессиональными мастерами, а самими крестьянами.

Chayka O. V.

Wooden household products of southern Ukrainian peasants in the exposition of ZOKM

The article is devoted to main methods of woodworking in the manufacture of household items in the peasant possessions in the late 18th — first half of the 19th centuries. A detailed description of things and tools for their production, which are presented in the exposition, is given. Data on the time of receipt of exhibits in the museum and the places of their collection are given. As a result, the author comes to the conclusion that most of the described wooden products were made not by professional masters, but by the peasants themselves.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ГІПАРІОНОВОЇ ФАУНИ САРМАТУ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

При вивченні палеонтологічних залишків давніх вимерлих тварин, що зберігаються в фондах ЗОКМ, звертаєш увагу на те, що найбільш чисельні з них належать до неогенової системи, особливо до сарматського регіорусу [1, 2, 3]. Це обумовлено тим, що відклади неогену майже суцільним чохлам покривають південь України. В північній частині Причорномор'я ці породи виходять на поверхню в річкових долинах, балках і ярах. Незважаючи на те, що цілих скелетів тварин, крім південного слона з Ногайську, в області не знайдено, численні знахідки фрагментів різноманітних організмів до певної міри характеризують розвиток екосистем, зміну палеогеографічних умов, тваринного і рослинного світу в часі на території краю.

Огляд наукової літератури, дані чисельних наукових пошуків, дають уяву про особливості неогенового періоду та одну з найяскравіших його сторінок — гіпаріонову фауну, кісткові залишки тварин якої знайдено і на території Запорізької області.

На півдні України і в Запорізькій області відкрито багато місцезнаходжень викопних тварин неогену і особливо з відкладів сарматського морського басейну. Тільки в своїй роботі І. Г. Підоплічко дав перелік більш ніж 80 місцезнаходжень в Запорізькій області, виявлених з 1928 по 1951 роки [4]. Інші були знайдені пізніше [5]. Основна частина знахідок з території області зберігається в Київському Національному науково-природничому музеї Академії наук України, а також в Палеонтологічному інституті РАН в Москві, Зоологічному інституті РАН в Санкт-Петербурзі, фондах музеїв Харківського і Одеського університетів, куди свого часу потрапили за часів СРСР.

Неогеновий період, який тривав від 23,3 до 1,8 млн. років тому, є одним з найважливіших періодів геологічної історії Землі [6, с. 62]. За цей відносно невеликий час земна поверхня набула сучасних рис. Виникли нові ландшафтно-кліматичні умови, ссавці значно розширили свою присутність в різних екологічних стаціях, з'явилися прямі предки людини. Протягом неогенового періоду надзвичайно активними були тектонічні рухи, особливо в зоні Тетису і Паратетису, які призвели до підняття материкових платформ. Виникли сучасні гірські системи Альпійсько-Гімалайського поясу (Пірінеї, Альпи, Карпати, Кавказ, Тибет та інші), що спричинило регресію морів — повільний відступ моря від берегів унаслідок підняття суші й опускання океанічного дна.

Поступово знижувалися середні температури на поверхні Землі. Суттєва зміна циркуляції повітряних мас призвела до збільшення сезонних відмінностей і встановлення кліматичної зональності подібної до сучасної, триває процес аридизації клімату, особливо в середніх широтах. Посушливість клімату викликала розвиток відкритих ландшафтів лісостепів, степів і саван [7, с. 284]. В міоценову епоху значно зростає кількість та різноманітність представників степової флори і фауни. В пліоцені Східної Європи остаточно формується зона степу [8, с. 90].

Зміна природних умов починаючи з палеогену, призвела до вимирання багатьох видів та появи і переважання тварин пристосованих до життя в відносно сухих місцевостях. Особливо прогресували копитні, що мали більш досконалі

пристосування до харчування грубим рослинним кормом з відповідними адаптаціями зубної і травної систем, а також швидким рухом по трав'янистим рівнинам і захистом від хижаків в умовах відкритих ландшафтів [9, с. 427]. Найкращими доказами таких припущень та характеристик суттєвих природних змін середовища є ряд відомих і нещодавно відкритих місцезнаходжень скам'янілих решток вимерлих організмів на півдні України і, зокрема, в Запорізькій області. Особливо багаті на залишки викопної фауни є сарматські відклади на околиці с. Веселянки в балці Скотоватій; на узбережжі Каховського водосховища біля м. Василівки в урочищі Лиса гора та біля с. Підгірного, де відслонюються відклади пізнього сармату [10, с. 156; 11, с. 354].

Сарматський вік

Кінець середньоміоценової епохи позначився зміною палеогеографічних умов не лише в Україні, а і на території Європи. Посилені горотворні процеси призвели до відокремлення від Світового океану басейнів, розташованих у Західній і Східній Європі [12, с. 220]. Південноукраїнське сарматське море з його прибережними зонами (північною — Борисфенською і південною — Кримською) поширювалося на досить значну площу [13, с. 3]. Датування підярусів взяті зі статті групи авторів по встановленню стратиграфії неогену Східного Паратетису, де в якості гіпостратотипу сармату взятий розріз на околиці с. Веселянки Запорізької області [14, с. 14].

Ранньосарматський час. 13 – 12,2 млн. років тому

На початку сарматського віку утворився величезний морський басейн від Альп до Аральського моря [15, с. 15]. Надалі відбувається не лише опріснення басейну, а й продовжується його скорочення, що призвело у другій половині сарматського віку до роз'єднання західного і східного басейнів [12, с. 220]. Ранньосарматське море на території України займало значну площу, розміщуючись в межах попереднього конкського моря. Три затоки цього басейну — Дністровська, Борисфенська і Танаїська звивистою лінією омивали Український кристалічний щит та Карпати. Води мілководної Борисфенської затоки досягали широти Запоріжжя. На окремих ділянках моховатки утворили рифові вапняки невеликої потужності (Мелітопольський район). З ранньосарматського басейну відомі молюски, форамініфери, риби, кити цетотерії, акули [12, с. 221]. Клімат був помірно теплий відносно вологий [15, с. 96].

Середньосарматський час. 12,2 – 11,2 млн. років тому

Борисфенська затока в середньому сарматі значно розширюється. Північна лінія досягла долин річок Орелі і Самари. Прорив морських вод відбувся по давніх долинах Конксько-Ялинської западини та в межах Запорізької і Дніпропетровської областей. Води заповнили майже всю територію за винятком виступів фундаменту кристалічних порід. Середньосарматський басейн був переважно мілководним. Показником прирічкових просторів на початку середнього сармату і пізніше є знахідки решток бобра (с. Кушугум). Також це підтверджує і вологолюбива рослинність. Клімат того часу зберігав основні риси попередньої епохи [15, с. 96].

Наприкінці середньосарматського часу морський басейн зменшується про що свідчить наявність у Криму фауни гіпаріонів [12, с. 224].

Пізньосарматський час. 11,2 – 9,3 млн. років тому

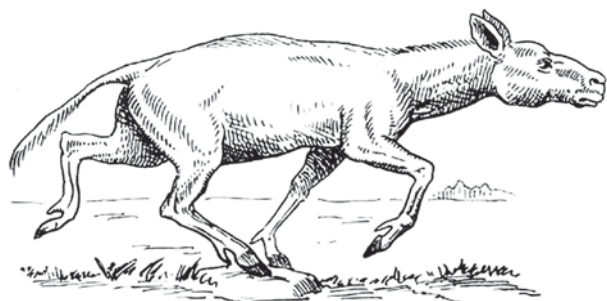
Пізньосарматське море розміщується в районі верхньої течії р. Верхньої Терси та нижньої течії р. Конки. Слідом за регресуючим на південь пізньосарматським морем на морській низинній рівнині виникає гідрографічна мережа південної орієнтації [13, с. 96]. Морські води знову покривають приморську рівнину, дося-

гаючи на півночі міста Запоріжжя. На всій території півдня України басейн був мілководним. Його заселяли осетрові риби, кити цетотерії і тюлені [15, с. 96].

В пізньосарматський час розміри басейну різко зменшилися. При цьому відбулося подальше зниження солоності вод до 4 – 9 %. Морський басейн Східного Паратетису перетворився в повністю замкнуту водойму [14, с. 15], а на півдні України домінували аридні степи.

В цей час відбуваються фауністичні і флористичні обміни між Євразією, Африкою та Східносередземноморською областю. До кінця міоцену сформувалося багато сучасних родин ссавців. Поряд з ними існували організми характерні тільки для неогену. То була епоха значного таксономічного і морфологічного різноманіття флори і фауни. У другій половині міоцену та в пліоцені в Євразії, Північній Америці та Африці протягом майже 10 мільйонів років розвивається гіпаріонова фауна [16, с. 35]. На значних просторах лісостепів і степів в пізньому міоцені і пліоцені переважали багаточисельні табуни трипалого коня гіпаріона – найбільш характерного представника «гіпаріонової фауни». Його виникнення та становлення пов'язане з розвитком степових ландшафтів та міграцією представників роду з Північної Америки. Разом з гіпаріонами швидкого прогресу досягли різноманітні таксони оленів Cervidae, антилоп Antilocapridae, численні бовіди Bovidae, хоботні Proboscidae (мастодонти, динотерії), носорогові Rhinocerotidae і страуси Struciformes. До складу гіпаріонової фауни входили хижаки Carnivora (шаблезуби, гієни, собачі, росомахи), зайцеподібні Lagomorpha та гризуни Rodentia [7, с. 284].

Гіпаріони – невеликі коні з трипалими кінцівками, що мешкали у відкритих степових просторах. Будова їх кінцівок вказує на здатність пересування в високим травах і по болотах. В родині конячих гіпаріони були боковим відгалуженням (вимерла гілка в їх еволюції) в середині та наприкінці пліоцену [16, с. 38].



Гіпаріон. Реконструкція Фльорова К. К.

Вперше реконструкція гіпаріону була виконана Константином Константиновичем Фльоровим (1904 – 1980 рр.) – художником-реконструктором багатьох викопних тварин. Він був завідувачем Палеонтологічним музеєм ім. Ю. О. Орлова в Москві [17, с. 274].

У гіпаріонової фауни переважаючими були представники відкритих і лісостепових ландшафтів. В кінці неогену, в зв'язку з більш посушливим кліматом, роль гіпаріонової фауни в біоценозах зростає. Її склад поповнився саванно-степовими представниками копитних і інших форм: антилопами, верблюдами, жирафами, страусами, носорогами, справжнім конем, хоботними.

Аналіз матеріалів місцезнаходжень півдня України дозволив визначити систематичний склад копитних пізнього міоцену та їх таксономічний ранг. Поряд з представниками фонових груп Equidae, Bovidae, Cervidae, Giraffidae, часто зустрічаються свиноподібні Suidae, відомі рідкісні знахідки носорогів Chalicotheridae. Викопні залишки численних представників гіпаріонової фауни зберігаються в фондах Національного науково-природничого музею НАНУ, Палеонтологічного музею Одеського національного університету та багатьох інших, в тому числі обласних і районних музеях України [18, с. 149].

Гіпаріонова фауна була значною мірою предковою для сучасної фауни Африки і включала представників тих самих основних груп тварин. Ю. О. Орлов висловлював припущення, що в зоні помірного поясу гігантські стада копитних повинні були здійснювати весною і восени далекі міграції, подібні до міграцій сучасних африканських копитних, але в набагато більшому масштабі [19, с. 289].

Протягом кайнозою зв'язок між окремими континентами періодично переривався. Це перешкоджало міграціям наземної фауни і одночасно зумовило утворенню помітних регіональних або провінційних відмінностей.

Постійна динаміка ландшафтно-кліматичних умов узбережжя Східного Паратетису, у зв'язку з орогенними процесами і трансгресивно-регресивною діяльністю морського басейну, були вирішальним фактором впливу на формування і розвиток біоценозів. Це найбільш чітко простежується на прикладі основних груп жуйних гіпаріонової фауни. Чисельні залишки елементів скелетів цих копитних зустрічаються у всіх великих місцезнаходженнях і відображають їх домінуючу роль протягом окремих відрізків часу пізнього неогену.

Зміни видового складу і екологічних угруповань відображали періодичні зміни фауністичних комплексів, які характеризують послідовні етапи її історичного розвитку. Це є основою уточнення шляхів розповсюдження, ареалів і центрів виникнення окремих груп тварин, розкриваються їх біоценологічні зв'язки, що в свою чергу, в якійсь мірі, може прояснити історію формування сучасних фауністичних спільнот. Рівень вивченості гіпаріонової фауни суттєво вплинув на результати оцінки послідовних особливостей ландшафтно-кліматичних умов досліджуваного регіону в часі її існування [20, с. 4].

В Запорізькій області на даний час єдине відоме місцезнаходження з численними залишками гіпаріонової фауни, яке виходить на денну поверхню, знаходиться на правому схилі балки Широкої – правого притоку р. Карачокрак, на околиці східної частини с. Підгірне. Кісткові залишки являють собою величезну багатшарову брекчію протяжністю до 70 – 80 м зі скупченням розрізнених кісток кінцівок, фрагментів черепів великих ссавців, карапаксів черепах.

Історія наукового вивчення цього місцезнаходження почалася перед будівництвом Каховської ГЕС, коли були проведені масштабні геологічні, археологічні та палеонтологічні дослідження в районі затоплення водами Каховського водосховища на землях Херсонської, Дніпропетровської і Запорізької областей. Палеонтологічні дослідження проводилися співробітниками відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР в 1950 – 1955 рр. В результаті вишукувань у відкладеннях пізнього сармату в районі м. Василівки та балки Карачокрак Запорізької області, Берислава і Каховки Херсонської області, Нікополя Дніпропетровської області знайдені місцезнаходження гіпаріонової фауни. Всі матеріали розкопок складають більш ніж 20 000 зразків і зберігаються в фондах відділу палеозоології Національного науково-природничого музею НАНУ [21, с. 79; 22, с. 107; 23, с. 3].

Найбагатшим за видовим та кількісним складом виявився бериславський фауністичний комплекс, де виявлено біля 4500 скам'янілих кісток тварин. Серед них були залишки гіпаріонів, газелі, антилопи, носорога хілотерія, гігантської свині, мастодонта, жирафа та ін. [22, с. 107; 23, с. 9]. Місцезнаходження Берислава є найкраще вивченим серед інших захоронень фауни. На жаль зараз воно затоплене водами Каховського водосховища.

В 1951 р. О. А. Сорочан знайшла щелепи гіпаріона з зубами у верхньосарматському мергелі балки Карачокрак в районі с. Широкого. Цей кістконосний

мергель включав також ядра раковин наземних молюсків геліксів. В районі балки Карачокрак верхній сармат представлений вапняками й мергелями з ядрами і відбитками таких молюсків як мактра (*Mastra caspia*) та геліксів, що вказує на існування прибережних біоценозів. Чергування в вертикальному і горизонтальному напрямках відкладів різного фаціального складу і наявність у морських прибережних нашаруваннях значного числа решток наземних тварин свідчить про непостійність берегової лінії пізньосарматського моря [23, с. 82]. Дослідники відмітили деяку подібність місцезнаходжень Берислав та Підгірне на підставі переліку знайдених видів [24, с. 78; 23].

Захоронення і скупчення багатьох тварин, найбільш чутливих до нестачі води, в одному місці І. Г. Підоплічко і О. Л. Короткевич на прикладі Каховки пов'язують з тим, що вони з'явилися біля висохлої лагуни влітку під час посухи в Причорномор'ї, де клімат на той час був більш теплішим, в порівнянні до сучасного. Крім того, поєднання морських і наземних молюсків пояснюються прибережним характером суші, яка мисоподібно вдавалася в море і періодично затоплювалася. Після спаду води утворювались озера і лагуни, які опріснювались і слугували водопоем для багатьох тварин. Нагонні морські води, що можуть заходити далеко на сушу, характерні і для сучасного мілкого Сивашу, Північного Прикаспію. Подібні явища на низьких берегах були характерні і для Сарматського моря [22, с. 109].

Особливості захоронення Підгірного описані в декількох статтях [11; 24; 25]. Про складні природні обставини місцезнаходження говорять перевідкладені породи середнього ($N_1S_2^3$) і верхнього ($N_1S_3^1$) сармату, які на думку різних авторів не можуть бути стратифіковані [24, с. 78]. Це є підтвердженням думки Л. С. Белокриси, що на межі середнього та верхнього сармату сліди перериву в осадконако-



Відслонення Підгірного

пиченні часто є найменш виразними, ніж багато інших. Мабуть, в межах України такий перерив був дуже короткочасним і не повсюдним [13, с. 7].

За висновком провідного наукового співробітника Інституту геологічних наук НАНУ кандидата геолого-мінералогічних наук Присяжнюка В. А. пелітоморфний вапняк на місцезнаходженні біля с. Підгірного хомогенний, утворений в невеликому озерному басейні за короткий час. Місцями в середній частині розрізу порода неясно шарувата. На місцезнаходженні зустрічаються нерівномірні скупчення наземних, прісноводних і морських молюсків середнього і верхнього сармату. В покрівлі пелітоморфного вапняку зустрічається оолітовий понтичний вапняк. Це наводить на думку, що нагромадження кісток відбувалося в два короткочасні етапи за гідродинамічних умов водного потоку та відносно незначного транспортування [24, с. 78].

Довгий час місцезнаходження викопної фауни в Підгірному було поза увагою палеонтологів. Завдяки розвідкам і свідченням місцевих жителів воно наново було «відкрите» запорізькими археологами Антоновим А. (2003 р.), Тубольцевим О., Степанчуком В., Ушаковим Г. (2004 р.) [25, с. 123]. І в 2004 – 2006 рр. співробітниками Київського науково-природничого музею Національної Академії наук України під керівництвом професора Рековця Л. І. та школярів Нової археологічної школи під керівництвом Тубольцева О. В. проведені розкопки. В результаті були знайдені численні зуби, фрагменти кінцівок та щелепи декількох видів гіпаріонів та залишки багатьох тварин гіпаріонової фауни (здані в Київський Палеонтологічний музей НАНУ), які по попередньому визначенню належали різним групам, систематичну приналежність яких ще необхідно уточнювати.

Вік: верхній міоцен (сармат), фауни нижнього туролію, бериславський комплекс, MN 11.

Верхній горизонт:

Риби *Pisces*, мастодонт *Mastodont* sp., носоріг хіротерій *Chilotherium* sp., гіпаріон *Hipparion* sp., жираф *Khersonotherium* sp.?, лагомерікс *Lagomeryx* sp., газель *Gazella* sp., олені *Cervavitus* sp., хижак *Carnivora*.

Нижній горизонт:

Mastodont sp., *Chilotherium* sp., *Hipparion* ex. gr. *giganteum*, *Hipparion* ex. gr. *verae*, *Khersonotherium* sp.?, *Lagomeryx* sp., *Gazella* sp., *Cervavitus* sp., *Carnivora*, мишачі/хом'якоподібні *Muridae/Cricetidae*, *Pisces*, черепаха *Chelonia*, страус *Strutio* [11, с. 255; 24, с. 78].



Залишки гіпаріонів

За останній час в фондах нашого музею накопичилося багато невизначених залишків тварин неогену і плейстоцену. Недостатнє фінансування наукових установ перешкоджає залученню вчених-палеонтологів відомих інститутів до цієї справи. На XXXIV сесії палеонтологічного товариства НАНУ в м. Києві автор звернулася з проханням до вчених про допомогу музею в визначенні фосилій. Як відомо, палеонтологія, як і будь-яка наука, складна і кожен спеціаліст розробляє свій напрямок. На сесії був присутній Тітов В. В. [26, с. 33]. Він продовжує вивчати музейні палеонтологічні колекції різних країн та готує до друку результати аналітичної інформації і був зацікавлений ознайомитися з колекцією Запорізького краєзнавчого музею. Адже територія Запорізької області теж знаходиться в межах Східного Паратетису. На гроші гранту на вишукування в 2013 р. Тітов В. В. приїздить до Запоріжжя на запрошення адміністрації музею. Під час свого візиту він визначив систематичну приналежність десятків скам'янілих решток вимерлих копитних неогену і плейстоцену з фондів ЗОКМ.

При виїзді в балку Широку на чолі з Рековцем Л. І. були проведені незначні розкопки [26, с. 34]. Незважаючи на доволі тверду породу зі скам'янілостями та обмаль часу, були зібрані залишки вимерлих тварин гіпаріонової фауни сарматського часу, яких музей до цього часу не мав. Вони визначені спеціалістами та здані в фонди ЗОКМ (ЗКМ НДФ 262 – 270). Таким чином Запорізький обласний краєзнавчий музей одержав невелику, але важливу колекцію гіпаріонової фауни.

Скам'янілі залишки тварин гіпаріонової фауни

Астрагали, залишки кісток, зуби гіпаріонів



Роги оленячих



Фрагмент рогу газелі *Gazella* sp.



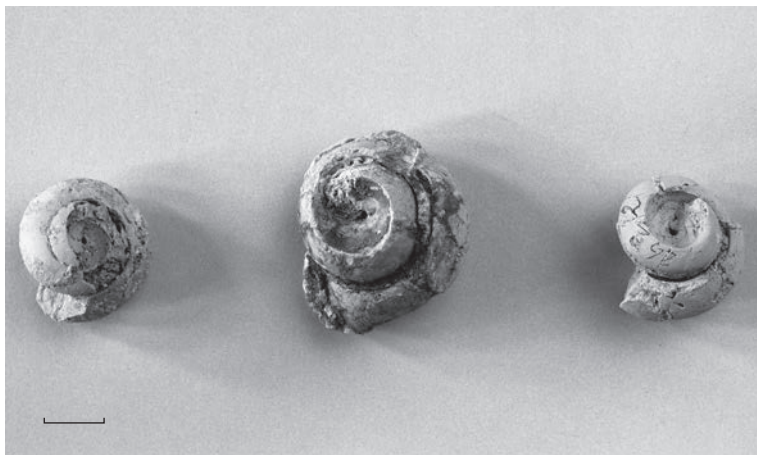
Фрагменти кісток носорога



Фрагменти кісток жирафа



Фрагменти молюсків равлика озерного *Planorbis corneus*



На сьогодні місцезнаходження знову залишається сам на сам з невідворотним природним руйнуванням під дією сонця, води, вітру, різних температур, та дією «чорних» палеонтологів.

Вітчизняний і зарубіжний досвід створення експозицій на палеонтологічних місцезнаходженнях, палеолітичних поселеннях і стоянках первісної людини (тобто *in situ*), а також у стаціонарних музейних приміщеннях дозволив отримати загальну методика збереження й експонування палеонтологічних і археолого-палеонтологічних пам'яток із викопними рештками ссавців на прикладі «Добранічівської стоянки» та інших [27, с. 147; 28, с. 141].

Беручи до уваги стан, вік та наявність численних залишків багатьох видів вимерлих тварин місцезнаходження в Підгірному має бути збереженим. Для цього необхідна увага з боку різних організацій та кошти для створення палеонтологічного парку, можливо створення напіввідкритого охоронного павільйону та подальших розкопок. Під час музеєфікації необхідне залучення палеонтолога-реставратора й використання польової палеонтологічної лабораторії. При створенні палеонтологічного парку програми музеєфікації таких пам'яток мають складатися з інженерно-геологічної оцінки (паспорту) території, де розташована пам'ятка і яку передбачено експонувати *in situ*, та матеріальної структури виявленого об'єкту, методів консервації, інженерно-технічних заходів щодо охорони відкритих пам'яток. По розробленій методиці необхідне функціональне зонування палеонтологічного парку: зона пам'ятки (заповідна) — територія поширення кісткового шару; зона ландшафту що охороняється; зона регулювання рекреації, зона стаціонарної рекреації (зона інфраструктури); буферна зона (охоронна зона), що прилягає до парку. Збереження викопних ссавців включає консервацію та реставрацію кісткового матеріалу. Заходи з консервації відкритих фосілій розподіляються на 2 групи: у польових умовах і в лабораторних умовах. У свою чергу, консервація решток ссавців складається з таких етапів: механічного та хімічного препарування з метою довготривалого зберігання і подальшого експонування. Окремо слід розглядати спеціальні технічні прийоми, зокрема, створюючи копії, виготовляючи зліпки викопних тварин, муляжів [27, с. 148].

Таких можливостей на даний час Академія наук України не має.

Дослідження вимерлих тварин крім наукового мають велике пізнавальне значення у справі виховання молоді і широких кіл населення, для розуміння процесу розвитку тваринного світу, формування світогляду і шанобливого ставлення до природної спадщини. Музейна експозиція по історії геологічного розвитку з палеонтологічними залишками завжди привертає увагу відвідувачів різних соціальних груп і культурного рівня. Місцезнаходження в Підгірному чекає своїх дослідників і охоронців.

Бібліографія

1. Деркач Т. Г. Лысая гора — уникальный природный музей / Т. Г. Деркач // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2003. — № 3. — С. 118 — 127.
2. Деркач Т. Г. Каталог зубов ископаемых хоботных из фондовой коллекции ЗОКМ по состоянию на 2007 год / Т. Г. Деркач, В. Н. Логвиненко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7. — С. 162 — 168.

3. Деркач Т. Г. Окаменелые остатки миоцена из коллекции ЗОКМ / Т. Г. Деркач // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — № 8. — С. 5 — 12.
4. Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І. Г. Підоплічко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2. — 236 с.
5. Дуброво И. А. Каталог местонахождений третичных позвоночных УССР / И. А. Дуброво, К. В. Капелист. — М. : Наука, 1979. — 159 с.
6. Стратиграфічний кодекс України [відп. ред. П. Ф. Гожик]. 2-е вид. — К., 2012. — 66 с.
7. Иорданский Н. Н. Эволюция жизни / Н. Н. Иорданский. — М. : Академия, 2001. — 425 с.
8. Крицкая Л. И. Основные черты развития флоры степей и известняковых обнажений Правобережной Злаковой степи (Северо-западное Причерноморье) / Л. И. Крицкая // Вісник Національного науково-природничого музею. — 2010. — № 8. — С. 89 — 98.
9. Вислобокова И. А. Историческое развитие парнопалых (Artiodactyla) Северной Евразии и этапы эволюции их сообществ в кайнозой / И. А. Вислобокова // Эволюция биосферы и биоразнообразие. К 70-летию Ю. А. Розанова. — М. : Товарищество научных изданий КМК, 2006. — 600 с.
10. Геологічні пам'ятки України [за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського]. В чотирьох томах. — К., 2007. — Т. 2. — 320 с.
11. Рековец Л. И. Новые местонахождения микротериофауны позднего неогена Украины / Л. И. Рековец, А. В. Пашков // Виявлення фауни і флори України: палеоекологічний та стратиграфічний аспекти. — К., 2009. — С. 354 — 360.
12. Стратиграфія УРСР. Неоген. — К. : Наукова думка, 1975. — Т. X. — 271 с.
13. Белокрыс Л. С. Сармат юга УССР / Л. С. Белокрыс // Стратиграфия кайнозоя Северного Причерноморья и Крыма. — Днепропетровск, 1976. — 78 с.
14. Невеская Л. А. О стратиграфической шкале неогена Восточного Паратетиса / Л. А. Невеская, И. А. Гончарова, Л. Б. Ильина и др. // Стратиграфия. Геологическая корреляция. — М., 2003. — Т. 11. — № 2. — С. 3 — 26.
15. Державна геологічна карта України масштабу 1 : 200 000, аркуші L-36-VI (Запоріжжя), L-37-1 (Пологи). Центральноукраїнська серія. Пояснювальна записка. — К. : Державний комітет природних ресурсів України, казенне підприємство «Південукргеологія», 2004. — 145 с.
16. Палеонтологический музей: Путеводитель [авт.-сост. Е. Л. Короткевич., Н. Г. Белан]. — К. : Наукова думка, 1987. — 64 с.
17. Универсальная и глобальная история (эволюция Вселенной, Земли, жизни и общества). Серия «Библиотека факультета глобальных изменений МГУ». Хрестоматия, ежегодное издание [под ред. Л. Е. Гринина, И. В. Ильина, А. В. Коротаева]. — Волгоград : Учитель, 2012. — 688 с.
18. Крахмальная Т. В. Копытные позднего миоцена Украины: систематический состав и стратиграфическое значение / Т. В. Крахмальная // 40 років Палеонтологічному товариству України: Матеріали сесії палеонтологічного товариства НАН України (Канів, 23 — 26 травня 2017 р.). — К., 2017. — 186 с.
19. Орлов Ю. А. В мире древних животных / Ю. А. Орлов. — М. : Издательство Академии наук СССР, 1961. — 192 с.
20. Короткевич Е. Л. История формирования гиппарионовой фауны Восточной Европы / Е. Л. Короткевич. — К. : Наукова думка, 1988. — 164 с.

21. Молявко Г. И. Наземные позвоночные в верхнесарматских отложениях юга Украины / Г. И. Молявко, И. Г. Пидопличко // Зб. праць зоологічного музею АН УРСР. — 1952. — № 25. — С. 79 — 83.

22. Пидопличко И. Г. Палеонтологические раскопки в зоне затопления Каховской ГЭС / И. Г. Пидопличко, Е. А. Короткевич // Природа. — 1957. — № 1. — С. 107 — 109.

23. Пидопличко И. Г. Раскопки бериславской позднесарматской гиппарионовой фауны / И. Г. Пидопличко // Природная обстановка и фауны прошлого. — К. : Наукова думка, 1970. — Вып. 5. — С. 3 — 24.

24. Рековец Л. И. Предварительные данные о геологии и фауне нового местонахождения позднего миоцена Пидгирне на юге Украины / Л. И. Рековец, В. Н. Логвиненко // Материалы международной конференции. — Ростов-на-Дону, 2005. — С. 77 — 78.

25. Тубольцев О. Балка Широка: нове палеонтологічне місцезнаходження гіпаріонової фауни в Середньому Придніпров'ї / О. Тубольцев, В. Степанчук // Перший міжнародний конгрес. Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. 26 — 28 вересня 2004 року. — Запоріжжя, 2004. — С. 123 — 126.

26. Деркач Т. Г. Внесок вчених-палеонтологів у вивчення палеонтологічної колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею / Т. Г. Деркач // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2017. — № 17. — С. 29 — 36.

27. Крахмальна Т. В. Експонування палеоприродної спадщини четвертинного періоду / Т. В. Крахмальна, Д. В. Кепін // Праці центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 135 — 151.

28. Рековець Л. І. Місцезнаходження Красейов (Польща) як вдалий приклад музеєфікації *in situ* палеонтологічного матеріалу / Л. І. Рековець, О. М. Ковальчук, Л. П. Дема // Природничі музеї: роль в освіті та науці. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 2015. — Ч. 2. — С. 140 — 142.

Деркач Т. Г.

Местонахождение гиппарионовой фауны сармата в Запорожской области

Местонахождение гиппарионовой фауны в окрестностях с. Подгорного с многочисленными остатками вымерших животных разных групп — яркая иллюстрация глобальных природных перемен на планете в неогеновый период, повлекших похолодание, сухость климата, развитие открытых ландшафтов лесостепи, степи и саванн, возникновение новой гиппарионовой фауны в сарматское время, обитавших на территории Запорожской области. Фонды Запорожского областного краеведческого музея пополнились новыми материалами для будущей экспозиции.

Derkach T. G.

Location of hipparionian fauna of Sarmatian in Zaporizhzhia region

Location of hipparion fauna in the surroundings with Podgornoye with numerous remnants of extinct animals of different groups is a vivid illustration of global natural changes on the planet during the Neogene period, which caused cooling, dry climate, the development of open landscapes of forest-steppe, steppe and savanna, the emergence of a new Hipparion fauna in the Sarmatian time that lived in the Zaporizhzhia region. The funds of the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore have been replenished with new materials for future exposition.

ЗАХІД ДЛЯ ДІТЕЙ «Я – МУЗЕЙНИК! СВІТ МУЗЕЙНИХ ПРОФЕСІЙ»

Однією з освітніх форм функціонування культури є музей. Основним призначенням музеїв є збереження пам'яток минулого для майбутніх поколінь, а розвиток музейної справи є одним із найбільш перспективних напрямів для досягнення цієї мети. Відомо, що музейна практика виросла на основі колекціонування — однієї з найдавніших форм діяльності людини. Нерідко вона переростає у пристрасть. Колекціонуванням людина почала займатися з тих самих часів, коли сформувалася як духовна істота.

Сьогодні в Україні не так багато фахівців, які розвивають музеєзнавство як окрему галузь наукової діяльності. Музейна справа і діяльність музеїв вивчаються переважно як один із напрямів краєзнавчої діяльності. Але сучасні музеї — це вже цілий світ, і не завжди вони відображають історію лише якогось певного краю чи регіону. Відомими є загальнодержавні музеї: Державний музей українського народного декоративного мистецтва; Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва; Андріївська церква; Кирилівська церква; Музей Івана Гончара; Український центр народної культури; Національний музей історії України у Другій світовій війні; Національний музей медицини України; Національний художній музей України; Музей архітектури та побуту України; Ботанічний музей тощо. Кожен із цих музеїв є відображенням діяльності та творчості нашого народу в певній галузі й на певному історичному етапі [1, сс. 5, 69].

Музеї — це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, залучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини. Нажаль, в нашому сьогоденні люди нерідко сприймають музеї, як щось доволі нудне і не варте уваги, годі вже казати про дітей. Однак, якщо школи й садочки обмежені годинами та програмами і там діти на заняттях переважно сидять за партами, то в сучасному музеї вони не тільки бачать цікаві експонати, але і рухаються, грають та творять. Тут самоідентифікація та навчання відбуваються інтенсивніше й швидше. Відомо, що людина засвоює лише 10 % того, що читає, 20 % — того, що чує, і 30 % — того, що бачить. І вже 50 % — того, що бачить і чує одночасно, 70 % — того, що проговорює, і аж 90 % — того, що проговорює і робить [2, с. 6].

Співробітниками відділу науково-освітньої та методичної роботи Запорізького обласного краєзнавчого музею В. В. Водоп'ян та І. А. Коробовою було розроблено та проведено захід для дітей «Я — музейник! Світ музейних професій». Мета розробленої програми заходу — змінити ставлення та уявлення як дітей, так і дорослих щодо «розміреного та неквапливого життя музейників». Дати можливість, хоча б побіжно, залучитися до світу музейних професій саме дітям від 5 до 17 років. Зацікавити новими фахами та професіями і зробити відвідини музею нетиповими та пізнавальними. Саме тому цей захід було розроблено та сплановано у формі гри.

Захід «Я — музейник! Світ музейних професій» має кілька завдань:

- познайомити слухачів з різними напрямками діяльності музею;
- ознайомити юних відвідувачів зі світом музейних професій;
- сформувати інтерес до музейних професій;



Афіша заходу

- стимулювати розвиток допитливості;
- прищепити вміння цінувати власну історію;
- познайомити з основами науково-дослідницької роботи;
- навчити бути комунікабельними;
- розвивати впевненість під час публічних виступів;
- навчити виділяти головне;
- цікаво доносити і подавати інформацію.

Для заходу було задіяне спеціальне обладнання, а саме:

- речі для експозиції «Наш край в далекому минулому» або «Археологія» (уламки глечика, кремінь, камінці, мушлі, браслети, дзеркало, глечик малий, сувій «стародавнього рукопису», обгорілий шматок деревини);
- речі для експозиції «Етнографія» (українська сорочка, рушник, хустка, намисто, глечик, дерев'яні ложки);

- речі для експозиції «АТО. Війна за незалежність» (військова форма, кулі, гільзи, тубус від РПГ, фляга, прапор);
- ящик для піску, лопатки, пензлі, пазли амфор, клей, ручки, ножиці;
- портрети жіночих облич на картоні, волосінь для нанизування намистин, намистини, старовинні сережки, манекени (2 шт.);
- журнал для обліку музейних експонатів, ксерокопії уніфікованого паспорту;
- нумерація експонатів (картки з цифрами), картки для позначення експонатів у вітрині, тексти екскурсій;
- столи, стільці, вітрини, світлини археолога, зберігача, доглядача, екскурсовода, реставратора, експозиціонера в процесі роботи.

Розпочали захід для дітей з екскурсії-пояснення залами ЗОКМ, під час якої діти дізналися, що таке музей, для чого він потрібен, які спеціалісти працюють в музеї і що роблять для розвитку музею. Потім розділили учасників на групи: археологів, зберігачів, реставраторів, експозиціонерів, екскурсоводів і доглядачів. Пояснили та докладно розповіли про особливості роботи даних професій, розглянули обов'язки і задачі кожного працівника. Група археологів досліджувала об'єкт минулого людства за речовими джерелами, методом розкопок. На короткий час учасники перетворилися у вчених дослідників, які мали у своєму розпорядженні лише шматочки окремих пазлів — загадкові картинки, які вони намагалися розгадати і скласти. Діти з запалом розкопували у ящику з піском майбутні «експонати» (уламки глечика, намисто, «золоті» браслети, дзеркала, сувій зі старовинним текстом, кремінь, а знайшовши вчилися проводити чистку предметів. Після останнього етапу зачистки — передавали речі іншій групі — зберігачам, які описували предмети, складали уніфікований паспорт на них і вносили в реєстр за номером під яким буде зберігатися той чи інший предмет до спеціального облікового журналу.



Юні археологи

Також пояснюємо де зберігаються речі, при якій температурі, в яких умовах, до того як потраплять до експозиції.

Під час практичних занять діти дізналися, що фонд музею поповнюють не лише предметами з археологічних досліджень, але й тими старовинними й цікавими речами, що приносять люди. Якщо ж експонати потребують ремонту, або відновлення — їх забирають на реставрацію. І діти з групи реставраторів беруться до справи. Приміряючи на себе роль цієї професії діти вчаться бути уважними, терплячими і обережними, адже збирання пазлів розбитих амфор, нанизування на волосінь дрібних скляних намистин потребує неабиякої витримки і уваги.

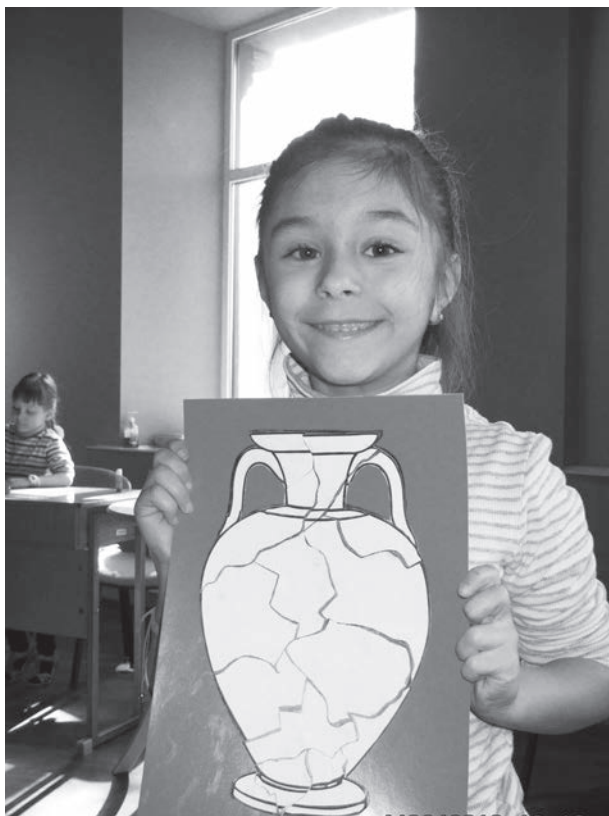
Група експозиціонерів в цей час вже працює над оформленням вітрин і обмірковує вигідні розташування того чи іншого експонату. В цій ролі діти



Група зберігачів за заповненням документації

проявляють творчі задатки, креативність і часто сперечаються, тому що в кожного своє дизайнерське бачення експозиції. І це нас радує, тому що діти вчаться дослухатися до думки іншого, але в той же час відстоювати власну ідею. До речі спеціальність експозиціонера для нашого часу досить рідкісна професія, якій мало де навчають. Ми пояснюємо що цей працівник в музеї, як господар в домі – побудував експозицію, а потім її доповнює вже новими цікавими експонатами. Постійно слідкує, щоб всі експонати було добре видно, щоб на них вдало було спрямоване освітлення, щоб до кожного експонату була анотація та інше. Отже, загалом працює для відвідувача – аби той прийшовши до музею, зміг побачити цікаві, насичені історією експозиції. В даному заході було запропоновано створити експозиції з тем: «Наш край в далекому минулому» або «Археологія», «Етнографія нашого краю», «АТО. Війна за незалежність».

Діти створили гарні експозиції з обраних тем. Завдяки цій практиці вони розвивали дизайнерські навички, вміння бачити красу загалом і в окремих речах, вчилися визначати послідовність дій. Кожному маленькому експозиціонеру надавалася свобода вибору у самостійному рішенні побудови експозиції, для розкриття свого творчого потенціалу. Кожна ініціатива підтримується, а неминучі помилки «окупаються» бажанням реалізувати себе, і працювати на користь музею.



Роботою реставратора задоволена

Вже після того коли експозиції побудовані, їх треба представити відвідувачам, а саме провести екскурсію, але спочатку її треба скласти. Час освоювати нову професію – фах екскурсовода. Нашими співробітниками було підготовлено заздалегідь кілька текстів з інформацією щодо обраних тем. Завданням для дітей-екскурсоводів було – скласти власну екскурсію на основі існуючої інформації. Така практика сприяє розвитку аналітичних здібностей, покращенню пам'яті, умінню працювати з друкованим виданням, іншими джерелами інформації, сприяє розвитку комунікативних умінь, творчого підходу. Також формує вміння переключатися і концентруватися на головному, не втрачаючи суті.

Під час проведення екскурсії діти поводитися по різному: хтось проявляв винахідливість і доповнював екскурсію від себе власними знаннями і

емоційно прикрашав розповідь, а хтось соромився прочитати з листочка текст. Але в результаті діти зрозуміли свої слабкі і сильні сторони. Також важливим моментом під час презентації експозицій були уважні і не дуже уважні «відвідувачі», тому за бажанням, діти по черзі приміряли на себе роль музейної професії доглядача. За власним спостереженням, для дітей це була найпростіша і мало цікава професія. «Що тут складного?! Сиди на стільці, або ходи залом!» але після практики пересвідчилися в протилежному і зрозуміли, що ця професія теж важлива, тому, що вимагає неабиякої уваги, дисципліни, вміння контактувати з різними людьми, швидко реагувати на нетипові ситуації і водночас не привертати до себе зайвої уваги.

У підсумку така форма інтерактивної діяльності залишає в дитини яскраві враження про відвідування музею. По-перше, діти вчаться працювати в команді, самотужки шукати інформацію, формувати власну думку і вміти презентувати її для інших. По-друге, така діяльність сприяє розвитку пам'яті, розвиває навички критичного мислення та вміння висловлюватися – саме вони формуються в діалозі. По-третє, викликає повагу та інтерес до старовини – це так важливо у нашому сучасному світі, де легко нищаться пам'ятки і не розвивається відчуття тягlosti історії та спадкоємності історії міста, регіону, країни.

Захід «Я – музейник! Світ музейних професій» є корисним для розвитку дитини і сприйняття нею світу. Допомогає щільніше відчувати історію і доторкнутися до минулого. А ще – дає відчуття приємного і пізнавального спілкування, яке робить дитину поціновувачем музею і формує нові позитивні враження про діяльність і важливість цього закладу культури.

Бібліографія

1. Салата О. О. Основи музеєзнавства / О. О. Салата // Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності історія. – Вінниця : «Нілан – ЛТД», 2015. – 163 с.
2. Музиченко Я. С. Мандрівки крізь віки / Я. С. Музиченко // Цикл методичних розробок програм для дітей 5 – 7 років та 8 – 11 років. – К. : Національний музей історії України, 2018. – 236 с.

Коробова И. А.

Мероприятие для детей «Я – музейщик! Мир музейных профессий»

В данной публикации подробно описывается интерактивная программа для детей – «Я – музейщик! Мир музейных профессий», которая способствует пробуждению интереса у детей к новым видам профессий и усиливает значение музея как важного познавательного и образовательного учреждения в глазах детей и взрослых

Korobova I. A.

Event for children «I am a museum worker! The world of museum professions»

This publication provides a detailed information about an interactive learning program for children: «I am a museum worker! The world of museum professions» that contributes to the children's interest in the new professions and enhances the importance of the museum as an important educational and cognitive institution for children and adults.

МАКЕТИ ОБОРОННИХ СПОРУД У МУЗЕЯХ

Експозицію музею історичного профілю без макетів уявити неможливо. Але роль макета в створенні музейної комунікації між відвідувачем та експозицією музею недостатньо оцінена. Саме макети мають найвищу атрактивність та сприяють утворенню міцної музейної комунікації. Кількість макетів в музеях історичного профілю достатньо обмежена. Серед того, що макетується найчастіше трапляються панорами середньовічних міст, окремі архітектурні пам'ятки, інтер'єри будинків тощо. Майже немає в експозиціях музеїв макетів археологічних пам'яток, зокрема фортець. Проте такі макети були б одними з центральних стендів в експозиції. Більшість археологічних пам'яток можуть бути перенесені до скансенів чи відтворені в них на місцевості. Натомість макет дозволяє це зробити з меншими витратами та на меншій площі при збереженні рівня атрактивності самого об'єкту. Таким чином, створення макетів є актуальною справою. Авторами вже висвітлювалися засади створення та роль макетів в музейній експозиції [1], тому метою даної статті є висвітлення місця та ролі макетів певних видів ремісничих процесів в археологічній та взагалі історичній експозиції музею.

Найперспективнішим типом музею для відтворених пам'яток давньої культури має стати скансен. Але далеко не всі пам'ятки давньої культури, археології можуть бути перенесені до скансенів. Не всі розкопані пам'ятки збереглися так, щоб їх можна було відтворити. Михайлівське поселення [2] або Усове озеро [3] були видатними пам'ятками археології, але від них не залишилося жодного автентичного каменю. Тому відтворення у скансені буде всього лише макетом поселення.

Створення макетів археологічних пам'яток для музейних експозицій до сьогоднішнього дня значною мірою залишається на розсуд музеїв. Прикладом науково точних та водночас високохудожніх макетів є панорама Києва часів Ярослава Мудрого в Національному історичному музеї України, макет міста Володимира в археологічному музеї Інституту археології НАНУ, макет давнього Вишгорода в Вишгородському історичному музеї. Перелік таких макетів можна продовжити. Проте вони є поодинокими в музеях. Це пов'язано із відсутністю методики створення макету, недостатньою кількістю кваліфікованих спеціалістів тощо. Значна кількість археологічних пам'яток взагалі не піддається макетуванню, хоча і заслуговує на нього. Нами раніше були визначені вимоги до об'єктів, які мають макетуватися, та певні рекомендації щодо їх виконання [1]. Наведемо їх перелік.

По-перше, об'єктом макетування в музеях мають бути найвизначніші пам'ятки археології. По-друге, це мають бути пам'ятки чи повністю досліджені, чи дослідження яких охоплює більшу частину площі пам'ятки. Можна також макетувати й поселення, добре розвідані, розкопки на яких лише дають уявлення про окремі частини поселення та об'єкти, які розташовані на них. Також можуть підлягати макетуванню окремі об'єкти на пам'ятках (наприклад: будівля, гончарна чи металургійна печі, горни).

По-третє, вибір масштабу макету буде залежати від можливостей самого музею, площі, яка може бути виділена під макет. Визначальним масштабом при виборі пропорцій макету є розмір фігурок людей, які мають бути присутні на ньому. Топографічною основою макету можуть слугувати картонні пластини, вирізані за ізолініями карти. Топографічний рельєф може бути виконаний також з

пластиліну та відтворений потім у гіпсі. На великих макетах топографічна основа може бути виконана з піску з наступним його закріпленням (клеєм, фіксатором тощо).

Пору року треба обирати відповідно до події, яка реконструюється.

В тому випадку, коли точна дата події невідома, або сам макет не пов'язаний з конкретними подіями, за основу реконструкції краще брати літо. Наступним етапом створення макету є детальне вивчення результатів археологічних досліджень пам'ятки. Результатом цього вивчення буде створення детальних графічних реконструкцій цих об'єктів. Тільки після цього можна приступати до їхнього відтворення в обраному масштабі.

Основою розташування окремих об'єктів на макеті є генеральний план розкопок пам'ятки.

Важливою складовою археологічної експозиції виступають дані про оборонні споруди. Перші достовірні оборонні споруди на теренах України належать до ямної спільноти й, отже, до ранньобронзової доби. Це, зокрема, всесвітньовідоме поселення Михайлівка на Херсонщині [2]. Михайлівське поселення досліджувалося колективом українських археологів Нікополь-Гаврилівської експедиції під керівництвом О. Ф. Лагодовської у 1952 – 1955 та 1960 рр. Це одне з небагатьох ранньобронзових городищ на Півдні України, що розташовувалося за 4 км на південь від с. Михайлівки Нововоронцовського району Херсонської області. Воно було знайдено під час розвідок на місці майбутнього Каховського водосховища. Поселення розташовувалося на трьох пагорбах, які з трьох боків оточувалися або стрімкими схилами, або водою і лише з заходу з'єднувалися з плато. З трьох пагорбів розкопкам було піддано два: центральний та південно-західний. Північно-східний пагорб залишився недослідженим.

Нажаль, на сьогоднішній день місце розташування поселення розмите водами Каховського моря. Тому, віддаючи належне величезному історико-культурному значенню Михайлівського поселення, не можна не пошкодувати з приводу того, що музеєфікувати найцікавіші його споруди вже не можна. Проте ця пам'ятка настільки унікальна, що заслуговує на відновлення на археодромі чи у будь-якому музеї України у вигляді макету.

Стратиграфія Михайлівського поселення налічує три шари. Найцікавішим найатрактивнішим є третій, останній шар. Саме тут було виявлено кам'яні оборонні споруди у вигляді потужних кам'яних стін.

Основна частина поселення розташовувалася на Центральному та Південно-західному пагорбах. Як пишуть автори публікації: «У виборі місця для поселення велике значення мали міркування оборонного характеру. В цьому відношенні високо підняті над навколишньою місцевістю горби з стрімкими труднодоступними схилами та глибокими ярами були винятково зручним місцем для поселення» [2, с. 13]. Таким чином, вже енеолітичні мешканці Михайлівського поселення дбали про оборону, вибираючи для нього придатне місце.

Дві балки, які відрізали центральний пагорб від плато, майже збігалися між собою. Тобто, завдяки природним умовам, пагорб був важкодоступний. Найуразливіші місця цього пагорбу були захищені додатковими стінами.

За сідловиною, з боку плато, було зведено дві, а можливо і більше додаткових оборонних стін. Це було, так би мовити, передове укріплення. Інша стіна відтинала вершину пагорба від похилого північно-східного схилу. Північний кут центрального пагорба, де збігаються дві захисні стіни, мав прохід. З пів-

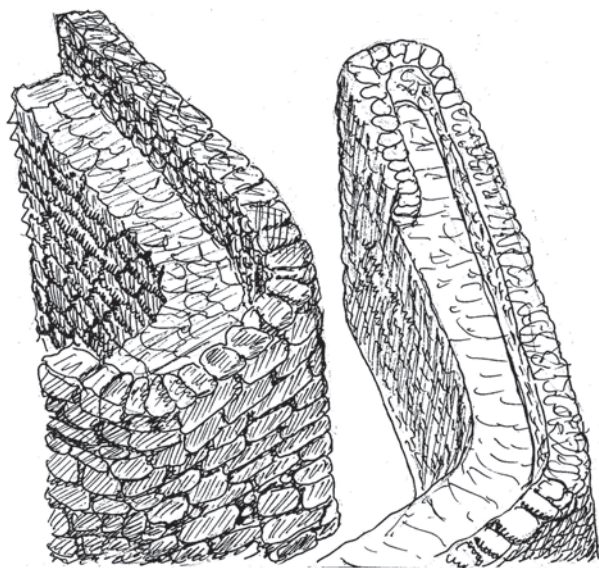


Рис. 1

ночі до проходу прилягала інша стіна. У тому вигляді, як вони зафіксовані, їх взаєморозташування незрозуміле. Гадаємо, що вхід мав бути оформлений на зразок колінчатого валу. На жаль, стіни ці були розібрані вже у ХХ ст., тому якою була конструкція передового укріплення — з'ясувати важко. Проте, виходячи з існуючих аналогій, можна запропонувати реконструкцію, в основі якої лежать пропілеї — типовий спосіб укріплення входів на городища (рис. 1).

Біля підніжжя північно-східного схилу центрального пагорба також були зведені оборонні стіни і рови з проходом між ними (рис. 2). На центральному пагорбі простежені два типи жител.

На південно-західному пагорбі також виявлена оборонна стіна, яка відокремлювала його мисову частину від плато. Тут трапляються як ізольовані однокамерні житла, так і багатокамерні (рис. 3, 4). Всі стіни були складені із білого вапняку з використанням чорнозему в якості скріплюючого розчину. Наявність такої макету в музеї була б виграшніою для останнього.

Першочерговим об'єктом макетування є також городище доби пізньої бронзи (кінець XIII — початок IX ст. до н. е.) Дикий Сад, розташоване у м. Миколаєві, яке досліджується вже більше двадцяти років [4 — 9]. Подальший опис городища подається нижче за наведеними публікаціями.

Городище розташоване в історичній частині міста, неподалік злиття р. Інгул із Південним Бугом, на розі вулиць Артилерійської та Набережної. Площа поселення сягає близько 3 га. Городище займає високу терасу лівого берега р. Інгул, має форму

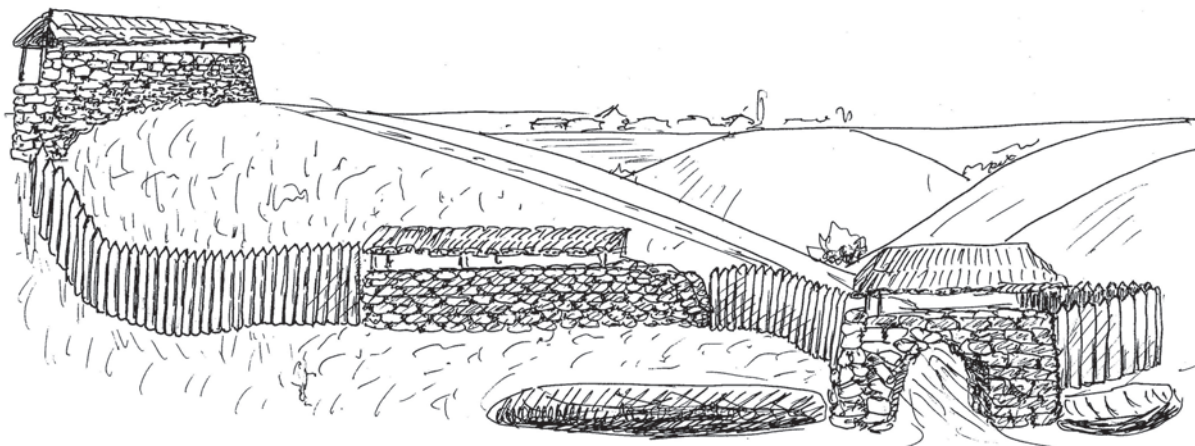


Рис. 2

овалу і складається з цитаделі, посаду та передмістя з житловими та господарськими спорудами. На території цитаделі зафіксовано також житлові, господарські та ритуальні комплекси. Городище видовжене з південного сходу на північний захід. Його культурний шар сильно пошкоджений сучасною забудовою. Як вважають фахівці, городище належить до білозерської культури.

Як видно з опублікованого плану городища [10], цитадель була збудована за достатньо специфічним планом. Площа цитаделі вивчена повністю. Тому ми можемо стверджувати, що з внутрішнього боку перед південним та північним входами були майдани. З майдану в південній частині цитаделі на північ до центрального майданчика вела невелика вигнута вулиця, обабіч якої знаходилися будівлі. Північна частина цитаделі сполучалася з посадом через власний вхід. Тому майдан у північній частині цитаделі теж не є випадковим. Будівлі в межах цитаделі розташовуються в «мертвій» зоні, попід оборонною стіною, як це було на ранньобронзових городищах Приуралля та в інших місцях. Проміжок між внутрішнім краєм рову та котлованом найближчих будівель не перевищує 3 м. Тому оборонна стіна, якщо і не знаходилася впритул до жител, то була розташована у безпосередній близькості від них. Можливо, що внутрішня галерея для захисників стіни, якщо така була, зв'язувала оборонну стіну та житла. Балки галереї могли спиратися одним кінцем на оборонну стіну, а другим — на стіну будівель. Проміжок між ровом та житлами дає змогу приблизно визначити і товщину оборонної стіни. Завширшки вона була не більше як 2,5 м.

На відстані 30 — 50 м від цитаделі було розташоване передмістя [11]. Його площа була набагато більшою за площу цитаделі. На території посаду розкопками вивчено менше 20 десятків будівель. Вони складають невеликий відсоток загальної площі передмістя. Впадає в очі подібність будівель цитаделі та передмістя: прямокутні або квадратні напівземлянки, господарчі та ритуальні ями, вогнища. Площа будівель цитаделі та передмістя коливається в однакових межах. Це є свідченням слабкої соціальної диференціації мешканців городища. На сьогоднішній день не зафіксована професійна диференціація окремих ділянок передмістя.

У повному обсязі визначати характер планування забудови передмістя передчасно. Проте деякі міркування з цього приводу вже можна висловити. Контекст розташування будівель № 13, 17, 17 а, 18 можуть свідчити про те, що забудова носила радіально-кільцевий характер. Розташування цих жител повторює вигин рову, що свого часу додавав міцності обороні городища. Воно є типовим для більшості сталих міст.

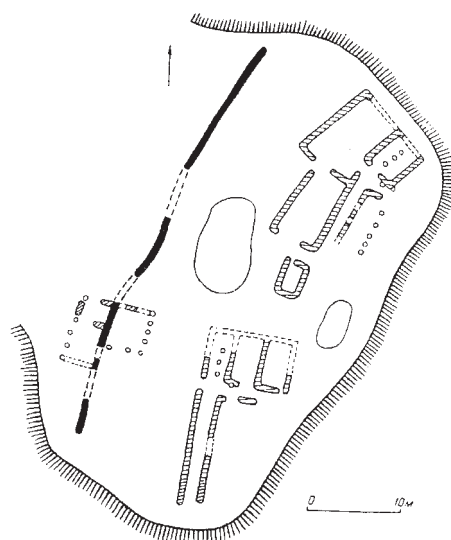


Рис. 3

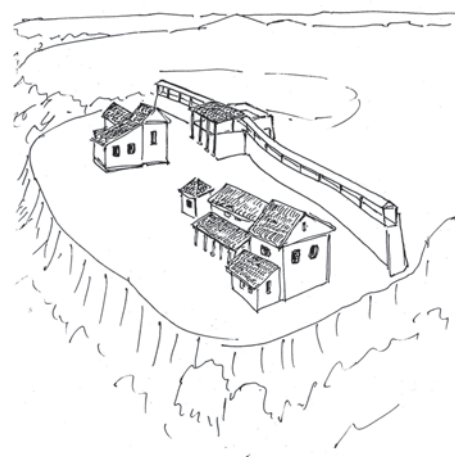


Рис. 4

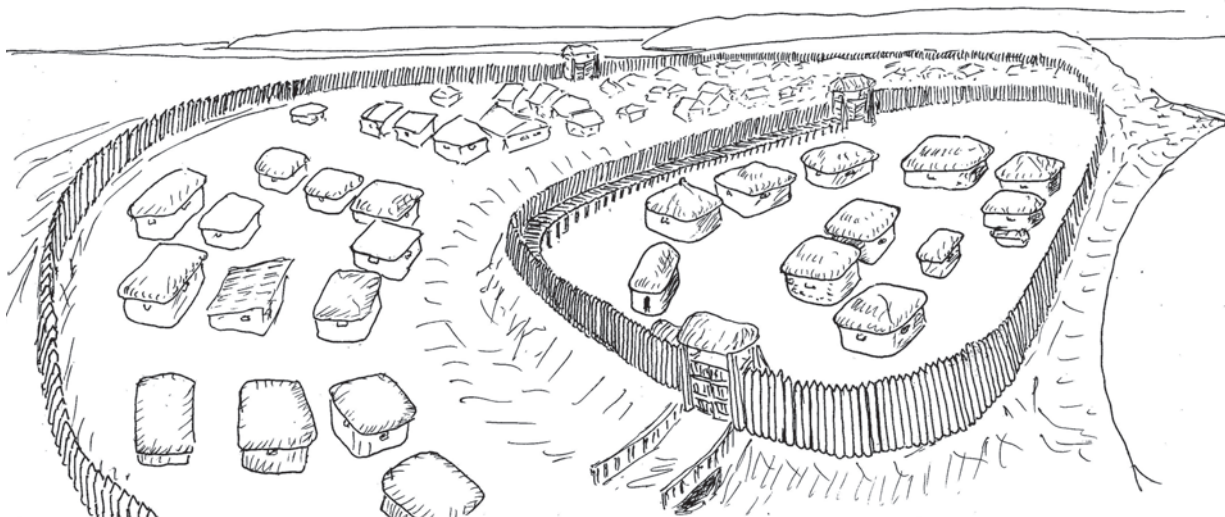


Рис. 5

Аналізуючи розташування будівель № 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, можна констатувати наявність вільної від забудови площі городища, навколо якої стояли зазначені житла. Це може бути свідченням наявності в межах передмістя локальних суспільно-ритуальних центрів. При створенні макету цей момент треба передбачити. Можна припустити, що цей центр був об'єднуючим для всіх мешканців північно-західної частини передмістя. Враховуючи, що решта площі передмістя зруйнована сучасною забудовою, досліджений локальний центр є унікальним явищем для городища Дикий Сад (рис. 5).

Головною родзинкою макету цієї пам'ятки мають бути оборонні стіни. Як випливає з матеріалів розкопок, вони були кам'яними. Принаймні їх основа була кам'яна. Не виключено, що верхня частина стін могла будуватися з глини або саману. Висота оборонної стіни є проблематичним питанням. Вона не могла бути нижче за 2 – 3 м. У протилежному випадку вона не захищала б житлові будівлі. Треба вирішити, чи мала оборонна стіна дах, чи була відкритою; якою була галерея з її внутрішнього боку.

Детальної розробки потребує й зовнішній вигляд мостів через рови. Чи це були пішохідні переходи, чи вони були пристосовані для возів? Можлива також і диференціація функції мостів.

Наступним важливим вузлом городища є входи, чи башти з брамами, до цитаделі. У їхній конструкції залишається багато чого незрозумілого. Чи це були башти, як на Близькому Сході, що припускають автори розкопок, чи пропілеї, як на більшості городищ степової частини Євразії. Можливо, є сенс зробити декілька варіантів деталей такого макету.

Особливе місце серед укріплених поселень займає городище на острові Мала Хортиця чи Байда (в межах м. Запоріжжя (рис. 6).

Фортеця на острові Мала Хортиця є проміжною ланкою між укріпленнями Михайлівського поселення [2], протомістами на Нижньому Дону (Ливенцівська і

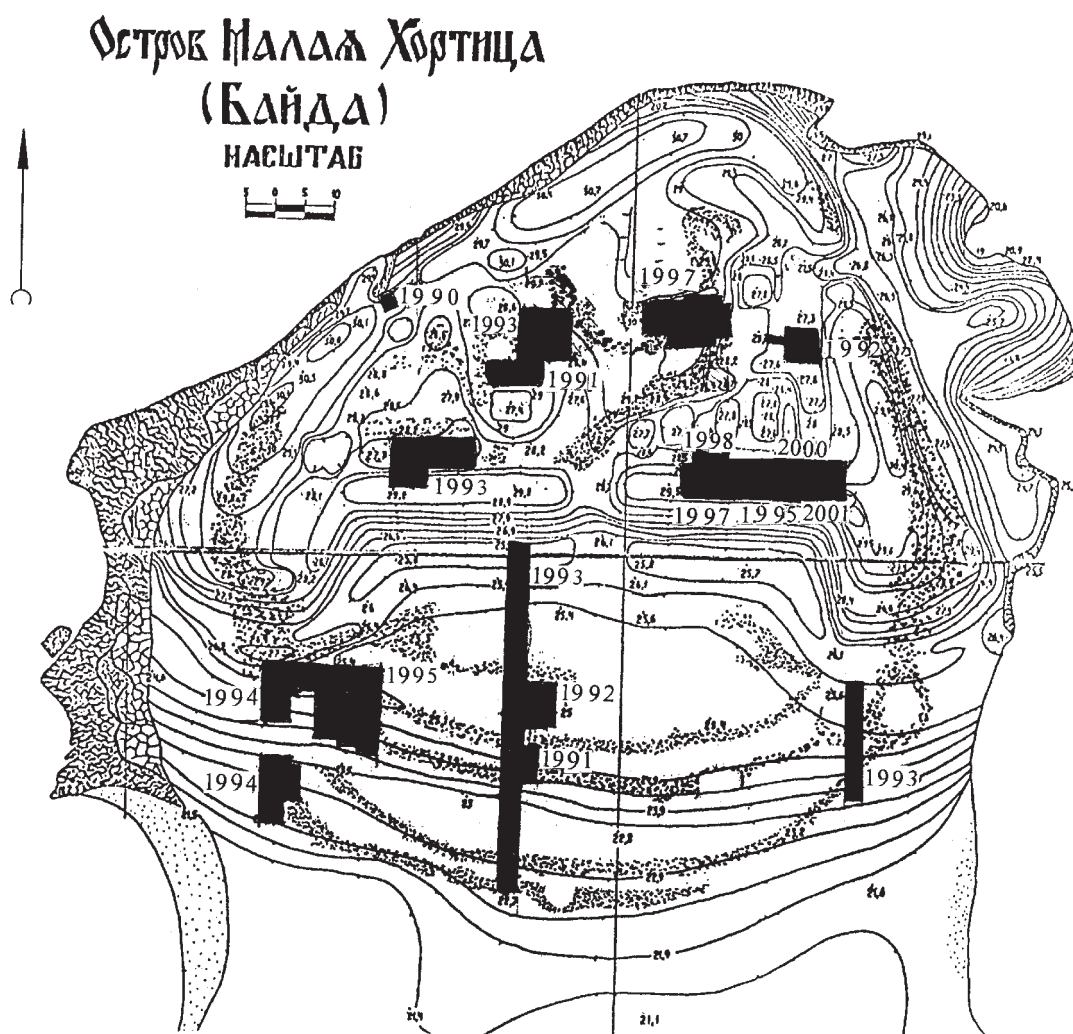


Рис. 6

Каратаївська фортеці) [12] і у Південному Заураллі (поселення Сінташта, Аркаїм та ін.) [13]. Фактично це перша дійсна фортеця у межах України [14]. Все ж таки Михайлівське поселення мало окремі стіни.

За час розкопок на городищі острова Байди розкрито більш 2000 м², проведені ретельні розвідницькі роботи, які виявили під землею кам'яні конструкції.

Основними спорудами катакомбної спільності виступають оборонні вали зі стінами на їхній вершині і рови, а також знахідки із шару відповідного часу. Оборонний пояс катакомбного часу складався з вала зі стінами і двох ровів. Стіни мали ширину близько півтора метра. Висота стін сягала 3 – 4 м. Судячи з розрізів, внутрішній вал мав три будівельних горизонти [15].

Описані вище городища є найцікавішими й яскравими серед пам'яток України. Їх макети стануть окрасою будь-якого музею історичного та археологічного профілю. Як вже наголошувалося, побудова макетів для археологічної експозиції музеїв є важливою складовою створення стійкої музейної комунікації. Натурний макет за відсутності чи неможливістю перенесення пам'ятки до скансену є єдиним способом донесення до широкого загалу відвідувачів видатних пам'яток археології, які досліджувалися в минулому. Достовірний макет може конкурувати із відтворенням пам'ятки у скансені, оскільки дозволяє побачити в цілому всю пам'ятку.

Бібліографія

1. Чухрай Л. О. Проблеми відтворення в макетах визначних археологічних пам'яток України / Л. О. Чухрай // Наукові записки НаУКМА, 2017. — Т. 191. Теорія та історія культури. — С. 90 — 94.
2. Лагодовська О. Ф. Михайлівське поселення / О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова, М. Л. Макаревич. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — 215 с.
3. Березанская С. С. Усово Озеро / С. С. Березанская. — К. : Наукова думка, 1990. — 149 с.
4. Горбенко К. В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы (Дикий Сад) / К. В. Горбенко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 53 — 55.
5. Горбенко К. В. Ритуально-культурные сооружения поселения Дикий Сад в контексте этно-культурных связей поселения Степного Побужья эпохи финальной бронзы / К. В. Горбенко // Научные труды МГПУ. Сер. Социально-исторические науки. — М., 2001. — С. 338 — 343.
6. Горбенко К. В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения «Дикий Сад» / К. В. Горбенко // Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 77 — 83.
7. Горбенко К. В. Розкопки укріпленого поселення Дикий Сад у 2004 р. / К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенніков, В. Б. Панковський // Археологічні дослідження в Україні 2003 — 2004 рр. — Київ — Запоріжжя, 2005. — Вип. 7. — С. 100 — 104.
8. Горбенко К. В. Исследования укрепленного поселения финальной бронзы Дикий Сад в 2005 г. / К. В. Горбенко // Археологічні дослідження в Україні 2004 — 2005 рр. — Київ — Запоріжжя, 2006. — С. 128 — 130.
9. Горбенко К. В. Раскопки укрепленного поселения Дикий Сад эпохи поздней бронзы в 2007 г. / К. В. Горбенко // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. — К., 2009. — С. 26 — 29.
10. Горбенко К. В. Археологічні дослідження степового городища доби фінальної бронзи Дикий Сад / К. В. Горбенко // Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 2008. — С. 85 — 90.
11. Горбенко К. В. Дослідження городища Дикий Сад / К. В. Горбенко, Р. О. Козленко // Археологічні дослідження в Україні 2010 р. — Київ — Полтава, 2011. — С. 80 — 81.
12. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С. Н. Братченко. — К., 1976. — 248 с.
13. Зданович Г. Б. Феномен протоцивилизации бронзового века Урало-Казахстанских степей. Культурная и социально-экономическая обусловленность / Г. Б. Зданович // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. — Алма-Ата, 1989. — С. 179 — 189.
14. Генинг В. Ф. Синташта. Археологические памятники арийских племен урало-казахстанских степей / В. Ф. Генинг, Г. Б. Зданович, В. В. Генинг. — Челябинск, 1992. — Ч. 1. — 408 с.
15. Пустовалов С. Ж. Многослойное городище на острове Малая Хортица / С. Ж. Пустовалов // Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 1999. — Вип. 4. — С. 162 — 188.

16. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. — К. : Шлях, 2005. — 412 с.

Пустовалов С. Ж., Чухрай Л. А.

Макеты оборонительных сооружений в музеях

Статья посвящена проблемам макетирования оборонительных сооружений в музеях исторического профиля. Рассматриваются проблемы макетирования оборонительных сооружений эпохи бронзы. Такими макетами могут быть верхний слой Михайловского поселения, городище Дикий Сад в городе Николаеве и многослойное городище на острове Малая Хортица. Авторы приходят к выводу, что такие макеты могут быть исключительно привлекательными и желанными объектами в экспозициях музеев.

Pustovalov S. Zh., Chuhray L. O.

Peculiarities of exhibiting hot manufacturing miniatures in museums

The article is devoted to the problems of prototyping defensive structures in historical museums. The problems of prototyping defenses of the Bronze Age are considered. Such layouts can be the upper layer of the Mikhailovsky settlement, the Wildlife Settlement in the city of Nikolaev, and the multilayered settlement on the island of Malaya Khortitsa. The authors come to the conclusion that such layouts can be extremely attractive and desirable objects in museum expositions.

Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.

УНІКАЛЬНА ЗНАХІДКА ГРАФІТІ

УКРАЇНСЬКОГО ТРИЗУБА 30 – 40-х років ХХ ст. у м. ЗАПОРІЖЖІ

Початок серпня 2018 р. потішив співробітників Запорізького обласного краєзнавчого музею вельми неочікуваним надбанням. В музеї готували матеріали для загальноукраїнської виставки «Історія державного герба України». Процес підбору експонатів був у розпалі і тут ми отримали несподіваний подарунок, який якнайкраще вписувався в експозицію, що створювалася.

Мешканець м. Запоріжжя, голова вуличного комітету № 76 вул. Скельної (стара назва «Дурна скеля»), що мешкає в будинку № 50 в, Станіслав Володимирович Ємець (1963 р. н.), знайшов графіті українського тризуба 30 – 40-х рр. ХХ ст. Це зображення було нанесене на денце шухлядки тумбочки, якою користувалася його сім'я протягом багатьох років. Цей предмет був успадкований від діда Петрушевського Івана Панкратовича 1911 р. н. На думку теперішнього господаря, дід приніс цю тумбочку з міста в кінці Другої світової війни або після неї.

Влітку 2018 р. С. В. Ємець, готуючись до ремонту літньої кухні, виніс з приміщення всі меблі. Розбираючи тумбочку, витяг шухлядку і звернув увагу спочатку на напис, зроблений на зовнішньому боці денця. А коли, під застеленою в шухлядку газетою 70-х років минулого століття, виявив малюнок тризуба зрозумів, що знахідка має історичну цінність і вирішив передати її до музею. За сприяння його сусіда по вулиці історика Бойка Петра Анатолійовича, шухлядка невдовзі потрапила до Запорізького обласного краєзнавчого музею де і стала найнеочікуванішим експонатом згадуваної вище виставки, відкритої до Дня незалежності України.



Рис. 1

Шухлядка із написом і графіті виготовлена професійним теслярем і має прямокутну форму розмірами 83 x 305 x 360 мм (рис. 1). Вона зроблена із дерев'яних деталей: передньої і задньої стінок і двох бічних. Всі деталі виготовлені з м'яких порід дерева (сосна?). Дві бокових стінки шухлядки мають однакові розміри 14 x 83 x 360 мм. Задня стінка має довжину 305 мм і зовні з'єднана з бічними деталями двома залізними цвяхами. Так само двома цвяхами з'єднана кожна бокова деталь із передньою.

В нижніх частинах бічних і передньої стінок зроблені пази, в які вставлено дно розміром 287 x 350 мм виготовлене із тришарової фанери товщиною 5 мм. До задньої стінки воно прикріплено зовні трьома цвяхами. Передня стінка має довжину 330 мм, висоту — 96 мм, а товщина дорівнює 23 мм. До її передньої частини в центрі залізним шурупом прикріплено у якості ручки пластмасовий ізолятор (ролик). Подібні ізолятори використовувалися для кріплення наружної електропроводки у 70-ті роки ХХ ст. Про те, що ручка при виготовленні тумбочки була встановлена інша, свідчить відповідний слід прямокутної форми на дереві.

На нижній зовнішній площині дна шухлядки на фанері простим олівцем написано російською мовою текст, який наводимо нижче без змін:

«НЮСЯ + МАРУСЯ.

Привет за Порожью.

1940 году я гр. Стрельникова Анна Стипановна и Романенко Мария Григоревна Проживали в г. Большое Запорожье с 1940 года 20 го июля.

Находились в доме № 90 в Первом поезде на Четвертом этаже в Шестой комнате. Проводили свою молодость очень прикрасно жили мы с Мурочкой очень дружно. Друг друга уважали. Не когда не ругались и думали проводить свою дружбу до 1941 года 20 июля а тогда придется нам дружбу потерять веду того что я веду в Привольное а Маруся в Будоновку(?).

Нюся + Маруся».

Верхня частина напису ліворуч прикрашена зображенням гілочки із п'ятьма листочками і квіточкою нагорі. Підписи внизу листа зроблені різними почерками.

На думку знаного фахівця з джерелознавства декана історичного факультету ЗНУ, д. і. н., професора Володимира Мільчева текст цього, на перший погляд дещо наївного, писемного нарративу є багатоконпонентним. Здійснення над ним класичних джерелознавчих процедур, зокрема притаманних клаузульно-формулярному та граматично-дипломатичному методам, засвідчують поєднання в ньому наступних рис: 1) лапідарного автографу, викликаного до життя простим бажанням закарбувати на матеріальному носії факт своєї присутності в конкретній локації у обмежений проміжок часу (ми, дві дівчини-подружки жили саме в цій кімнаті впродовж 1940 – 1941 рр.); 2) взірця епістолярного жанру (через наявність конкретних адресантів (Нюся + Маруся) та абстрактного адресата (можливого читача надпису)); 3) мемуару, в якому викладено обставини дружнього співмешкання колежанок.

Графіті тризуба розміром 45 x 100 мм нанесено хімічним олівцем на внутрішній площині дна шухлядки (рис. 2). В своїй основі воно має класичний вигляд українського тризуба. Бічні зубці зображення повторюють форму знаку князя Володимира або відповідно герба Української Народної Республіки. Нижню частину тризуба завершує горизонтальна лінія. Внутрішні лінії зубців спускаються вниз, і пересікаючи її утворюють під нею ромбовидну фігуру.

Центральну частину знаку виконано у вигляді вертикальної лінії, яку завершує християнський символ хрїзма. Це монограма імені Христа, яка складається з двох початкових грецьких літер його імені «Х» і «Р» схрещених між собою. При цьому літера «Х» розташована на рівні верхівок бічних зубів символу, а літера «Р» розташована вище. Вона повторює форму верхівки лівого зуба і витончено довершує всю композицію символу.

Невідомий автор графіті прикрасив тризуб орнаментом із крапок: вісім крапок оточують літеру «Р» у хрїзмі наче своєрідній німб, а літеру «Х» дві крапки прикрашають з боків. Від верхівок бічних зубів тризуба орнамент з крапок має вигляд паростей, що тягнуться вгору і в сторони. В середині верхніх частин бічних зубів крапки утворюють симетричні S-подібні фігури. Нижні частини бічних зубців мають по одній крапці. Внутрішнє поле тризубця заповнене вісьмома



Рис. 2



Рис. 3

крапками, які розташовані більш-менш симетрично. Під нижньою горизонтальною лінією символу вміщено по одній крапці під його кутами і одна в центрі ромбу.

Авторам невідомі аналогії подібного об'єднаного зображення тризуба і хреста. Зображення тризуба (якоря) із хрестом на центральному зубі є добре відомими у ставрографії у якості символу надії на спасіння. Як доводять своїми працями автори [1, сс. 208 – 210; 2, сс. 14 – 22], це символ хреста-якоря або якірного хреста святого Климента утопленого з якорем у Чорному морі у 101 р. н. е. Найближчою аналогією до досліджуваного графіті є візантійська кам'яна підвіска V ст. розміром 49 x 61 мм, що зберігається у Метрополітен-Музеї у США (рис. 3). На ній

вирізано зображення корабельного якоря із хрестою у верхній його частині та з літерами «альфа» і «омега» у верхніх кутках. Обабіч якоря в нижній частині зображено двох риб [3].

Простий, невибагливий і по дівочі наївний текст своєрідного «листа в майбутнє» на звороті фанери під графіті тризуба не мають безпосереднього зв'язку. Разом з тим, завдячуючи згадуванню дат, текст листа дозволяє з'ясувати, що напередодні і на початку Другої світової війни досліджуваний предмет вже знаходився у м. Запоріжжі. По-друге, авторки листа на фанері вказують що проживали у «г. Большом Запорожье ... в доме № 90», тобто мешкали вони у Шостому селищі побудованому разом і поруч із Дніпрогесом. Будинки № 90 а та № 90 б, побудовані у 1936 – 38 роках, під час війни були зруйновані, а в повоєнний час їх відбудували. Зараз вони мають відповідну нумерацію 218 та 216 на проспекті Соборному між проспектом Металургів і вулицею Верхньою. Вулиця Скельна, так само знаходиться у цій частині міста неподалік.

Відомо, що під час Другої світової війни у м. Запоріжжі діяло підпілля ОУН (р). У березні 1942 р. на Шостому селищі було проведено нараду за участі членів обласного проводу ОУН (р) В. Пастушенка, Б. Мовчана – «Богдана», «Богданова» та Івана Гребенюка. На цій нараді керівником осередку на Шостому селищі було призначено Гната Гребенюка. Перед осередками організації ставилися чотири основні завдання: 1) поширення пропагандистських матеріалів; 2) залучення до ОУН нових членів; 3) проведення агітаційної роботи на підтримку ідеї створення самостійної української держави; 4) придбання зброї [4, с. 400].

Активісти осередку поширювали оунівські листівки, у тому числі розкидаючи їх по місту із задньої платформи трамваю. Крім поширення друкованих пропагандистських матеріалів, вони займалися усною агітацією.

Для цього використовувалися легальні культурницькі організації. Зокрема, у лютому 1942 р. на Культбазі було створено Український драматичний гурток на чолі з Зоріним (громадський театр на Дніпрогесі). «Гурток займався постановкою одноактових українських п'єс, вистави інших національностей не допускалися. Сутність діяльності була озвучена Зоріним: українці повинні розмовляти лише українською мовою й проповідувати українську культуру.

Активістом самодіяльності був М. Буйненко, який проводив особисті бесіди з членами гуртка про створення незалежної України, паралельно вербуючи до ОУН (р). Так, на початку березня 1943 р. до націоналістичного підпілля був залучений гуртківець Анатолій Овсяницький, який отримав завдання поширювати оунівські листівки та придбати зброю й набої» [4, сс. 402 – 403].

На думку дослідника діяльності підпілля ОУН (р) на території Запоріжжя Юрія Щура осіб з орбіти ОУН треба розподіляти, як мінімум, на дві категорії: членів організації і симпатиків. Серед симпатиків націоналістичного руху Ю. Щур особливо виділяє уродженця Тернопільської області Івана Данкевича. Ще у 1937 р. він приєднався до ОУН на Західноукраїнських землях й працював пропагандистом при видавництві «Дешева книжка». У березні 1940 р. він виїхав на роботу до Запоріжжя. Окрім нього, як симпатиків ОУН дослідник виділяє: вчителя Мочуговського, який під час окупації працював у поліції, потім – директором школи; Віру Гольчанську, секретаря відділу народної освіти; Галину Пацкевич, секретаря РАЦС; Борченко, Вахненко, Тхорівського, інженера Сергєєва. «Симпатики ОУН не обов'язково брали участь у діяльності підпілля. – пише дослідник, – Їхня ангажованість часто могла виявлятися в усних бесідах про потребу незалежності України, читанні націоналістичних листівок або участі у культурницькій діяльності. Загалом протягом 1942 р. запорізькі оунівці проводили доволі активну діяльність. Принаймні так вважали працівники німецької поліції безпеки і СД, які у повідомленні з окупованих територій Сходу від 25 вересня 1942 р. № 22 зазначали: «У районі Запоріжжя спостерігається посилення бандерівської діяльності» [4, сс. 403 – 404].

Як бачимо, у 1942 – 43 рр. на території Шостого селища мешкала певна кількість громадян, яка поділяла націоналістичні ідеї створення самостійної української держави і, відповідно сповідувала вірність історичній українській гербовій символіці знаку князя Володимира. Скоріше всього, саме вони, проживаючи «в доме № 90 в Первом поезде на Четвертом этаже в Шестой комнате» по вул. Леніна, а під час окупації по вул. Германа Герінга, і намалювали графіті тризуба із хризмою у шухлядці. Разом з тим, враховуючи, що Дніпробуд у 1927 – 32 рр. був загальносоюзним та загальноукраїнським будівельним майданчиком, автори не виключають і більш раннього його походження.

Бібліографія

1. Белов О. Ф. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. – Київ – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 264 с. + іл.

2. Белов О. Історія Державного герба України: Науково-методичний посібник / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. – К.; Запоріжжя : ТОВ «ПУВК», 2012. – 96 с.

3. Хризма на якорі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pinterest.com/pin/296393219198611941/visual-search/?x=16&y=16&w=530&h=530>

4. Щур Ю. Діяльність підпілля ОУН (р) на території Запорізької області у 1942 – 1943 роках / Ю. Щур // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2014. – Зб. 19. – С. 397 – 422.

Белов А. Ф., Шаповалов Г. И.

Уникальная находка граффити украинского трезубца 30 – 40 годов XX в. в г. Запорожье

В статье вводится в научный оборот необычный музейный предмет из коллекции Запорожского областного краеведческого музея. Это деталь прикроватной тумбочки — ящичек 30 – 40-х годов XX века. На внешней стороне его фанерного дна карандашом нанесен текст 1940 – 41 гг., а на внутренней — граффити украинского трезубца с хризмой над центральным зубом символа. Нарратив позволил установить время и локализовать место написания — Шестой поселок. Авторами сделан вывод о том, что граффити трезубца с хризмой выполнено членами националистического подполья ОУН (р), действующего в этой части города в 1942 – 43 гг.

Belov A. F., Shapovalov G. I.

**Unique find of the Ukrainian trident graffiti
of the 30 – 40-ies of the 20th century in the city of Zaporizhzhia**

The article introduces a peculiar museum object from the collection of the Zaporizhzhia Museum of Local Lore. This is a part of a bedside table — a small box made in the 30 – 40-ies of the 20th century. The 1940 – 41 text is placed on the outer side of its plywood bottom, and on the inner side, there is a graffiti of the Ukrainian trident with the chrismon above the central part of the symbol. The narratives allowed to identify the time and localize a place of writing — the Sixth Settlement. The authors conclude that the graffiti of the trident with the chrismon was made by members of the nationalist underground OUN (r) operating in this part of the city in 1942 – 1943.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ г. ЗАПОРОЖЬЯ В 1937 г. (ПО МАТЕРИАЛАМ Ф. Т. КАМИНСКОГО)

В конце 20-х — начале 30-х гг. XX в. на территории современного г. Запорожья были развернуты беспрецедентные по тем временам археологические исследования. Связаны они были в первую очередь со строительством Днепровской гидроэлектростанции, давшей возможность возведения промышленных предприятий и, как следствие, жилых комплексов и другой инфраструктуры для работников и жителей Нового города, т. н. Соцгорода. Результаты некоторых исследований были опубликованы в первом томе Днепростроевской экспедиции [1], возглавляемой академиком Д. И. Яворницким. Второй том так и не увидел свет, поскольку начались репрессии против многих участников экспедиций. Среди тех, кто участвовал в археологических раскопках, был и Феодосий Тимофеевич Каминский (1888 — 1978 гг.), бывший директор Николаевского историко-археологического музея. В 1929 г. по надуманному обвинению он был осужден и приговорен к пяти годам ссылки, которые провел на Дальнем Востоке. В 1933 году после возвращения из ссылки, поселился в г. Запорожье, поскольку ему был запрещен въезд в г. Николаев. Устроился на работу в проектный отдел завода «Запорожсталь». Принимал участие в работе Днепростроевской археологической экспедиции. В 1937 г. Ф. Каминский занимался исследованием нескольких курганов на территориях, отводимых под строительство зданий и дорог на 6-м и 8-м поселках Нового Запорожья, на северной окраине с. Вознесенки (ныне черта г. Запорожья), и на о. Хортица. В том же году снова попал под каток репрессий, от которых пострадали и сотрудники музея истории Днепроостроя (с 1939 г. Запорожского областного историко-краеведческого музея) во главе с его директором Н. Г. Филянским. В одном из документов — протоколе допроса — Филянский перечислил среди сотрудников музея и Каминского, которого якобы зачислил в штат [2].

И снова арест и ссылка на 10 лет.

В 1948 г. он вновь возвращается в Запорожье, и посещает музей, с которым его многое связывало. Он пишет: «Варвары оккупанты ограбили Запорожский историко-краеведческий музей, из личного знакомства с материалами Запорожского музея в текущем году переместившегося из Мелитополя в Запорожье^{*}, мы установили, что из материалов раскопок 1937 года ничего не сохранилось. В силу этого, мы считали своим долгом восстановить описание памятников хотя [бы] по случайно сохранившимся данным т. к. самих памятников больше нет» [4, с. 20].

* Музей переехал из Мелитополя в сентябре 1948 года, а 27 июля 1949 г. открыл двери для посетителей [3, с. 6].

По сообщению Ф. Т. Каминского на территории новой части г. Запорожья в 1936 — 1937 гг. были исследованы 15 курганов. Раскопки «проводились по инициативе и на средства Запорожского историко-краеведческого музея» [4, с. 19].

Список исследованных объектов приводим из отчета автора:

«Археологические раскопки на территории г. Запорожье в 1936 и 1937 гг. были вызваны необходимостью исследовать археологические памятники на площадях, отходивших под заводские, жилые постройки, попадавшие в трассы железнодорожных и трамвайных путей. В силу названных причин, были раскопаны курганы:

1. На 8-м поселке города Запорожье, против здания клуба. На площади этой должны были возводиться жилые дома.

2. Возле трамвайного пути у моста, переброшенного через железнодорожную выемку, что у 6-го поселка. Здесь намечалась передвижка трамвайных путей, которые должны были пройти по новой трассе, через курган.

3. На острове Хортица вблизи дороги, которая вела на территорию совхоза «Хортица». Площади отходили под лесопитомник.

4. На западном берегу острова Хортица в 200 м. южнее здания дома отдыха комбината Запорожсталь. На площади, на которой находился курган, должны были возводиться новые здания дома отдыха.

5. Возле Ремонтно-механического завода. Здесь курган попадал в трассу железнодорожного пути, прокладывавшегося на Шамотный завод.

6. На усадьбе школы на 8-м поселке, здесь намечалось построение здания.

7. Дообследован курган на острове Хортица у дороги пересекающей остров с востока на запад.

8. Два кургана раскопаны на северной окраине села Вознесенки, т. к. площадь отходила под жилстроительство.

9. Два кургана на восточном берегу острова Хортица, на южной окраине поселка филиала Института по электрофикации сельского хозяйства» [4, с. 19].

Судя по приведенному списку речь идет только об 11 курганах. Вероятно несогласованность в количестве исследованных объектов, могла произойти при распечатке текста.

Мы не ставим своей задачей публикацию всех материалов раскопок, описанных Каминским, поскольку объектами на острове занимается «Національний заповідник «Хортица», который уже успешно ввел в научный оборот материалы курганов эпохи бронзы [5]. Ограничимся курганами, раскопанными на территории левобережной части города Запорожья — это две насыпи Вознесенского могильника, курганы на 8-м поселке возле школы и ремонтного завода. Причем, поскольку по непонятной причине, описание кургана № 2 из Вознесенского могильника в архиве музея отсутствует, мы воспользовались идентичным отчетом Ф. Т. Каминского в архиве Института археологии НАНУ [6, сс. 8 — 12].

Необходимо сделать несколько ремарок насчет отчетов Каминского. Это касается как технической стороны оформления текста, так и интерпретации полученного материала. Однако, не следует забывать о том, что раскопки памятников восстанавливались по памяти и некоторым сохранившимся у автора выпискам из дневников. Поэтому так мало иллюстративного материала, довольно скудное описание находок. Следует учитывать также уровень знаний об археологических культурах. И, тем не менее, представленный даже в таком виде материал, бесценен для характеристики погребального обряда древнего населения нашего края.

Мы ввели некоторые изменения при описании размеров насыпей и находок. Так, Ф. Т. Каминский наряду с обозначением размеров насыпей в метрах, зачастую использует при описании слоев терминологию «штык», который, как мы определили, равняется 0,25 м. Кроме того, при указании размеров находок оперирует метрами, в частности «...пластинки размером 0,007 x 0,045 м». Для удобства, мы перевели размеры изделий в миллиметры и сантиметры. Имеющиеся рисунки курганов и погребений с надписями на полях, мы оставили без изменений, кроме указания направления света, поскольку на общих планах курганов их нет. Для этого мы воспользовались некоторыми подсказками в текстах. Точно так же использовали довольно большие куски текста из отчета (т. е. прямую речь), чтобы передать колоритную речь Ф. Т. Каминского.

Вознесенский могильник.

На северной окраине с. Вознесенки до 1937 г. находился курганный могильник, состоящий из трех насыпей (рис. 1, схематический план расположения курганов). Первый из них — курган «Межерова могила» был расположен ближе всех к окраине села. В 80 м на север от него находился второй, сильно распаханный курган и в 43 м на запад — третий, через который прошло «шоссе от железнодорожного виадука на 6-й поселок — новую часть города Запорожье» [4, с. 6]. О последнем кургане больше никаких сведений нет.

Межерова могила (она же Острая могила) свое название получила, по свидетельству старожилов, по имени запорожского казака Межеры, чей хутор находился рядом. Ко времени раскопок курган имел высоту 1,1 м, диаметр через вершину — 14,5 м. Вокруг насыпи площадь была занижена по сравнению с окружающей территорией, на которой находился могильник, поскольку отсюда брался грунт для сооружения насыпи. Курган раскапывался вручную, послойно. Во втором штыке (глубина — 0,5 м — авт.) у подошвы насыпи появилась верхушка кромлеха. Каменное кольцо полностью обнажилось на глубине 1 м, ширина его составила 0,9 м, высота — 0,5 м. Диаметр кургана вместе с кромлехом составил — 13,8 м (12 м сама земляная насыпь) (рис. 2).

Кромлех был сооружен из крупных камней гранита без связывающего материала — насухо, «причем соблюден принцип кладки из камня, построенный на связи между рядами и в рядах между отдельными камнями» [4, с. 7].

Курган был нарушен грабителями, в насыпи на разной глубине встречались кости человека, животных, в том числе челюсть и рог коровы, комья глины, куски спрессовавшейся растительности — травы, видимо, перекрывавшей захоронение, и отдельные предметы погребального инвентаря: железные пряжки, серебряные пластинки размерами 7 x 4,5 мм.

В северо-восточной части кургана был обнаружен «целый склад костей животных». После снятия шестого штыка (1,5 м — авт.), обнажился сплошной растительный слой, нарушенный в центре грабителями. Спрессованный растительный слой имел толщину 9 — 10 см. По уверению Ф. Т. Каминского, чтобы получился такой слой, необходимо было иметь полуметровый слой степной травы [4, с. 7]. Этот слой легко отделялся от земли, при его снятии из него осыпались семена растений. Под растительностью залегал тонкий слой золы — 4 — 5 мм. Подзольным слоем был материк. Уточнилась и внутренняя высота кромлеха, она достигала 0,48 — 0,52 м. Наличие семян растений свидетельствовало о том, что: «погребение под «Межеровой могилой» совершалось осенью, когда у степной растительности созревают семена» [4, с. 7]. Снятие растительного слоя и его упаковка для передачи специалистам — ботаникам заняли пять человеко-дней.

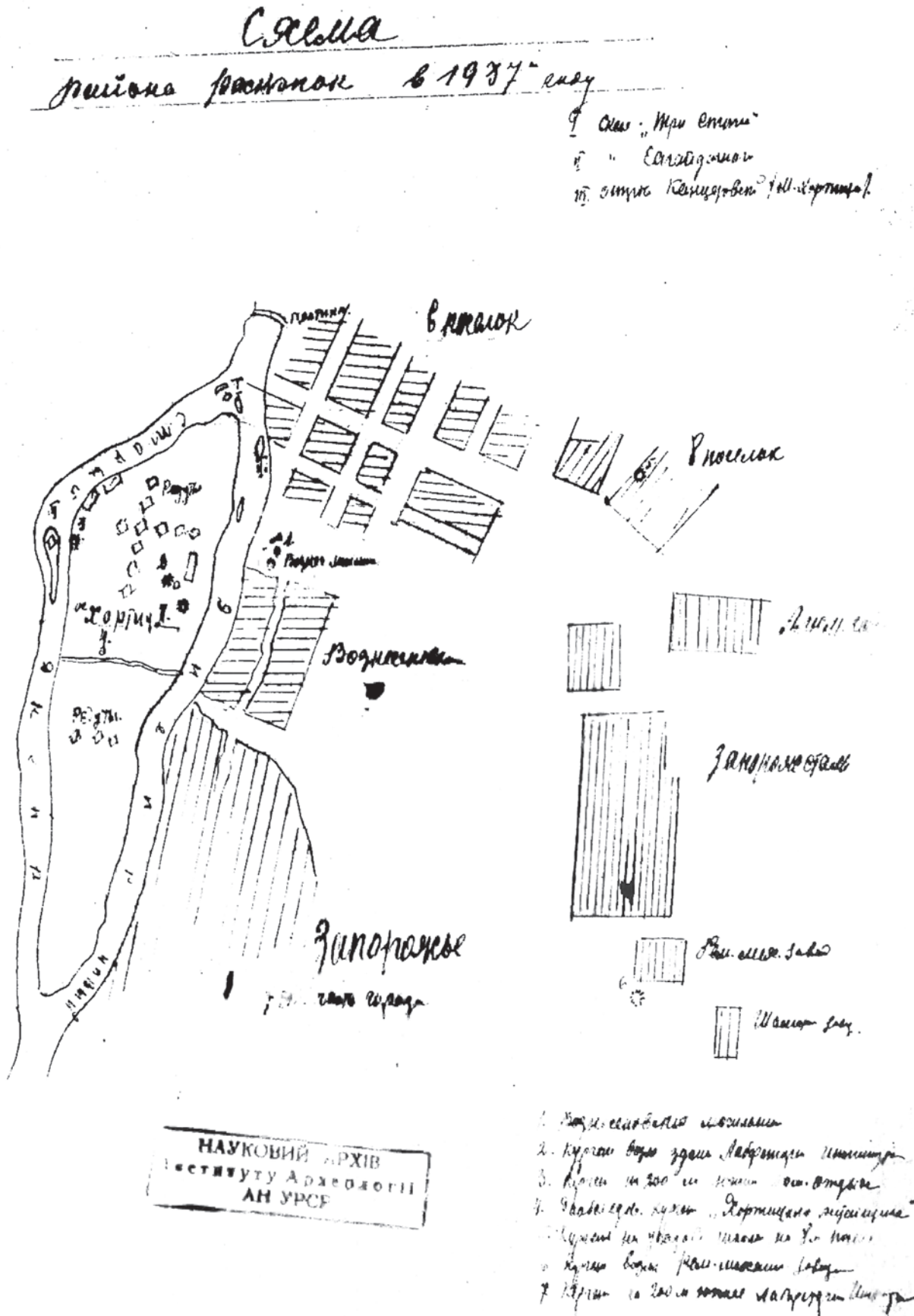


Рис. 1

Могильная яма, расположенная в центре насыпи, имела прямоугольную форму. «Северная половина ... имела ширину 0,55 м... Южная /нарушенная/ — 0,7 — 0,8 м» [4, с. 8]. Если следовать чертежу (рис. 2), то ориентировано погребение с СЗ на ЮВ. Длина самой могильной ямы составляла 1,7 м, глубина — 1,6 м. В засыпке могильной ямы были обнаружены разбросанные кости человека, три железные пряжки, размерами 3 x 3 см, два железных кольца диаметром 4 см и еще две серебряные пластины, аналогичные предыдущим. На месте (т. е. *in situ*) не нарушенном грабителями оказались череп, два шейных позвонка, и нижняя часть костяка — тазовые кости и кости ног. Судя по их положению, умерший был уложен на спину головой на ЮВ. У сохранившейся головной части погребения были найдены кости молодой лошади (так в тексте — авт.). На самом чертеже имеется надпись: «у края могилы был обнаружен череп молодой лошади» (рис. 2, общий план).

В саму могилу были положены плечевые части конской туши. В погребальной яме были обнаружены две железные пряжки, удила. По записям Феодосия Тимофеевича: «Несмотря на ограбление погребения в опись вошли тринадцать пряжек железных, восемь пластинок серебряных (в описи находок числятся 10 пластинок — авт.), удила, четыре кольца железных и восемь бронзовых бляшек. Все это принадлежности уздечной сбруи» [4, с. 8].

Любопытна версия Ф. Т. Каминского о том, как сооружался курган. Приводим ее почти полностью:

«Первое: вырыта была могила и одновременно — второе спешно сооружался кромлех.

Эта работа потребовала участия в ней большого людского коллектива и перевозочных средств. Кромлех ... представлял собой в погонном измерении стену длиной 37,6 м при ширине 0,9 м и высоте 0,48 — 0,52 м. Простой подсчет этих измерений дает объемный показатель, вложенных в строительство кромлеха камней. Это — 37,6 x 0,9 x 0,5 — 16,9 куб. метров камня ... Камни, из которых сложен кромлех, настолько велики и тяжелы, что их могли только привозить, камня вблизи места погребения нет теперь, и не было его и раньше. Камень могли добывать в 2 — 3 километрах от места погребения /северная часть острова Хортица или ближе район Гранитных скал, сейчас носящих название Дурна, Сагайдачного/.

... Могила выкопана. Кромлех построен.

Третье: совершился акт погребения и в то же время — четвертое: забивается жертва ... молодая лошадь, части туши которой кладут в могилу с погребенным. Череп лошади был найден вблизи могилы ... Засыпается могила, и, пятое: на всей площади внутри кромлеха разжигается костер из степной растительности. Когда костер погас — шестое: вся площадь внутри кромлеха заваливается толстым слоем степной травы ... до высоты кромлеха /0,5 м/.

... Седьмое: началась навалка земли — заключительный этап работ по сооружению надмогильной насыпи над погребением».

В Межеровой могиле был погребен мужчина «очень преклонного возраста» и явно не рядовой член общества [4, с. 10]. Если о пряжках, кольцах и серебряных пластинах хотя бы имеются минимальные сведения о форме и размерах, то бронзовые бляшки и железные удила вовсе не описаны.

Курган № 2 [6] был расположен в 80 м к северу от «Межеровой могилы». Насыпь подвергалась многолетней распашке и едва возвышалась над поверхностью. По словам старожилов из насыпи выпаживались отдельные камни, и чтобы

На площади, очищенной от курганной насыпи, были выявлены три могильных пятна (рис. 3). Расстояния между ними не указаны, приводится лишь их расположение внутри насыпи: в центре кургана — одно, к юго-западу от него — второе и в западной части третье. Хотя на общем плане кургана не обозначено направление север-юг, но судя по приведенному тексту и так ясно.

В центре располагалось **погребение, получившее № 1**. По верхнему контуру его размеры составляли 1,8 x 0,82 м. Книзу могильная яма сужалась до 0,55 м в ширину. Судя по рисунку на общем плане, пятно было ориентировано с севера на юг. На дне, в материке, у северной стенки был обнаружен фрагмент затылочной части черепа человека. Не совсем ясно, почему Ф. Т. Каминский считал, что погребенный был ориентирован с востока на запад [6, с. 8]. Глубина могильной ямы составила 1,05 м. Погребение было полностью разграблено. Культурная принадлежность его неясна.

Погребение № 2 находилось в юго-западной части кургана, могильное пятно имело размеры 0,52 x 0,9 м. На глубине 0,65 м «было обнаружено погребение ребенка лет 7 — 8». Погребенный был уложен на спину с несколько отведенной в сторону левой ногой. Левая рука была согнута в локте, кисть ее лежала на животе. Правая рука тоже была слегка согнута в локте, но лежала вдоль туловища. Инвентарь отсутствовал.

Погребение № 3 располагалось в западной части кургана и, судя по рисунку на общем плане, было вытянуто с запада на восток (рис. 3). Размеры могильного пятна составляли 1,6 x 0,55 м. Следовательно, длинные его стороны располагались на севере и юге. Ф. Т. Каминский либо ошибся, когда написал, что, «по восточной стене ямы, во всю длину восточной стены (1,60 м)», либо неправильно нарисовал схематический план погребения на общем плане кургана. В таком случае, погребение должно было быть ориентировано с севера на юг, а не наоборот. Тем не менее, фактом является то, что одна из длинных сторон была заставлена деревянным заслоном, за которым находился подбой. Верхний конец заслона был обнаружен на глубине 1,1 м, нижний — 1,55 м. Деревянный заклад состоял из 14 одинаковой длины — 0,65 м и ширины — 0,18 м досок (из дуба — Ф. К.), уложенных наклонно. Толщина досок составляла 3 — 4 см. Подбой шел параллельно входной яме и имел ту же длину, т. е. 1,6 м, при ширине 0,4 м. Высота свода составляла 0,45 м. Погребенный в нем лежал на спине с вытянутыми вдоль туловища руками (ориентация погребенного по сторонам света не указана — авт.). С правой стороны костяка, над плечом, лежали железные удила, несколько выше — 8 железных пряжек и 4 железных кольца диаметром 3,5 см; 4 серебряных пластинки размерами 5 x 3 мм с двумя отверстиями в каждой из них. Над черепом погребенного находилась узкая костяная пластина размером 22 x 1,5 см с тремя отверстиями. Пластина отполирована, несколько изогнута дугой. На груди погребенного были обнаружены три бронзовые фибулы, а у локтя правой руки лежала пара железных стремян: «Стремена имели подошвенную площадку шириной 0,025, высоту дуги 0,83 м. В верхней части дуги стремени щель 0,007 x 0,06 м для пропуска стремянного ремня» [6, с. 10].

Конструкция могильной ямы — узкая и длинная входная яма с подбоем в одной из длинных сторон, перекрытым деревянным заслоном, с вытянутым костяком в ней, а также наличие в погребении железных стремян в сочетании с бронзовыми фибулами, костяной пластиной от луки седла дает нам возможность отнести это захоронение ко времени владычества Хазарского каганата. В VIII — X вв. в наших степях проживало население, относящееся к Салтово-маяцкой культуре:

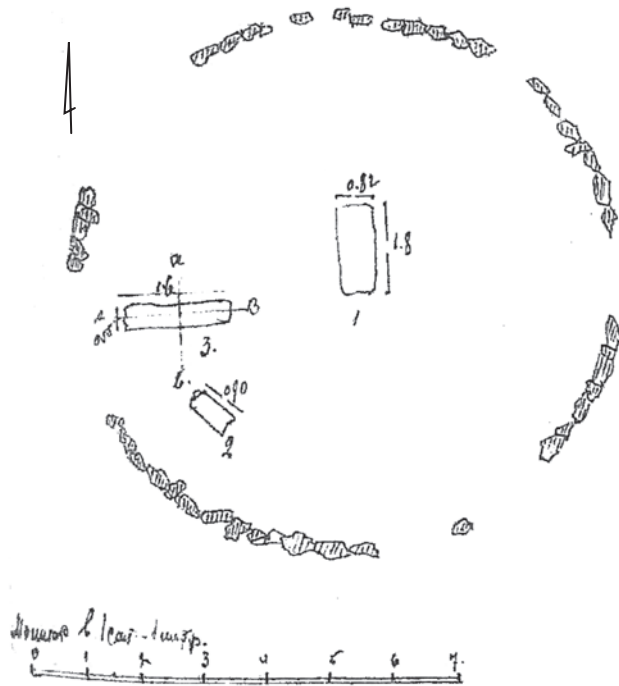
Вознесенський мочильник.

Журнал № 2. по в. с. сел. Мокшорів м. м. м.

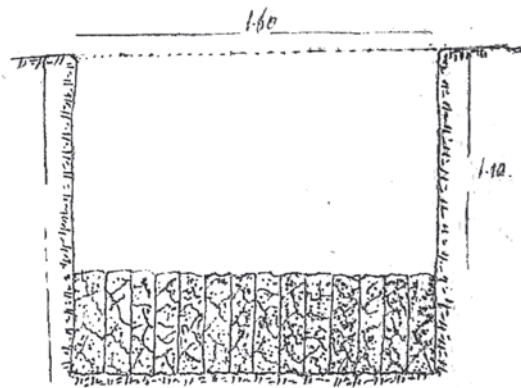
Насипи кургану висотою 0,52 була сита в два шари.



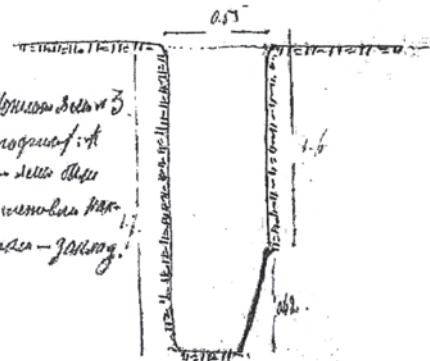
После сити курганна земля обкладалася дошками з камені в один шар і вийшли три могили: 1; 2; 3



Розріз мочильниці № 3 по А-В.
На 1,10 м от південно-східного кута вийшли
власні залишки з 14 досами шириною 0,66
шириною 0,12 м.



Розріз Мокшорів № 3
по А-В / профіль: А
Свердловина діаметром
0,14 м в глибині 0,66 м.
Линка розкопки - залізниця.



Розріз Мокшорів № 3
по А-В. Залишок уламків
власних надгробків
0,14 м в глибині 0,66 м.
Линка розкопки - залізниця
Масштаб 1 см. = 1 м. гр.

Рис. 3

тюркоязычные болгары и ираноязычные аланы. Однако определить этническую принадлежность умершего затруднительно из-за отсутствия многих деталей погребального инвентаря.

Курган, исследованный на усадьбе школы на 8-м поселке.

В ЮЗ углу усадьбы школы находился едва заметный курган высотой 0,42 м. Насыпь была удалена в два приема (2 штыка — Ф. К.). Под ней, в центре площадки, были выявлены в беспорядке наваленные камни и у подошвы насыпи — кромлех, составленный из одного ряда камней. В самой насыпи были обнаружены три фрагмента простой гончарной керамики. После удаления камней было обнаружено почти круглой формы пятно, диаметром 1,8 м с выбросами материковой глины, что свидетельствовало о разрушении погребения грабителями. При выборке грунта из этого грабительского хода были обнаружены разрозненные кости человеческого скелета и «три фрагмента тонкостенной прожженной посуды» [4, с. 11]. На глубине 1,6 м грабительский шурф заканчивался, ничего не было найдено. Как пишет Ф. Т. Каминский, при тщательном осмотре стен ямы, в северной части был обнаружен плотный, слежавшийся грунт, который залегал на 0,58 м выше дна ямы. «Выемка засыпи привела к открытию подбоя, в котором оказалось погребение» [4, с. 11]. Погребенный лежал на спине с вытянутыми вдоль туловища руками. Над левым плечом скелета лежал гончарный тонкостенный кувшин высотой 28 см, диаметром дна — 8 см и венчика 9 см (подробного описания формы сосуда нет — авт.). Рядом с кувшином, у лицевой части черепа, лежало круглое бронзовое зеркало, диаметром 18 см (0,18 м по Каминскому), «перегнутое» посередине. Несколько фантастичными выглядит толщина — «найденное зеркало ... непомерно толстое /0,08 м/ на краю, в центре имеем толщину 0,03 м» (т. е. 8 см и 3 см — авт.) и далее сам Ф. Каминский с удивлением отмечает: «...такого-же размера зеркало, опытный мастер, выполнил бы при значительно меньшей затрате дорогостоящего материала-бронзы» [4, с. 11]. Возникает вопрос, а было ли это изделие зеркалом? Если считать приведенные размеры изделия верными, то это больше похоже на какой-то хозяйственный предмет.

Нам кажется, что в кургане были два отдельных погребения, поскольку кости скелета одного из них были в грабительской воронке, разрушившей могильную яму. Из-за отсутствия маркирующего его инвентаря, культурную принадлежность установить невозможно. Для этого вряд ли пригодны три фрагмента простой гончарной керамики.

Второе захоронение, пропущенное грабителями, с натяжкой можно счесть подбоем. Отсутствие чертежей и рисунков находок по этому кургану, а также неполные описания вещей, затрудняют его определение.

Раскопки кургана вблизи Ремонтно-механического завода комбината Запорожсталь.

Еще более скудные сведения приведены при описании последнего объекта. Курган был высотой 0,65 м, диаметром 12,5 м (в тексте 1,25?). Насыпь снята в три штыка. В западной половине в насыпи были встречены кости ключицы, три фаланги пальцев рук. В южной части, почти на линии подошвы кургана лежали под прямым углом два, поставленных на ребро, камня. В западной части кургана были выявлены три могильных пятна. Подкурганная площадка представляла собой чернозем, материк ниже современного нам на 0,25 м. Были выявлены три погребения со скорченными костяками. Одно погребение ориентировано с СВ на ЮЗ, второе — с В на З и третье — с ЮЗ на СВ.

Первое погребение было обнаружено на глубине 0,45 м, второе — на 0,4 м, третье — в каменном ящике — «т. е. погребение обложено каменными плитами, поставленными на ребро» [4, с. 21] на глубине 0,95 м. Погребение второе, среднее, было полностью разграблено, в 2-х сохранившихся, не было инвентаря. Подробное описание костяков и могильных ям отсутствует.

Судя по тому, что Ф. Т. Каминский называет второе погребение средним, захоронения могли быть расположены цепочкой (?). В данном случае, несмотря на такие мизерные сведения, мы склоняемся к мысли о том, что курган и захоронения в нем относятся к эпохе поздней бронзы. Скорченные погребения в ямах и каменных ящиках хорошо известны из раскопок Днепростроевской экспедиции на территории города. В некоторых из них были обнаружены датирующие материалы в виде костяных пряжек [7, сс. 74 — 75], присущих погребениям бабинской культуры.

В Вознесенском могильнике, в двух погребениях, основном — в «Межеревой могиле» и впускном — п. 3 кургана № 2, были захоронены представители Салтово-маяцкой культуры. Только первый из них, вероятнее всего, относился к кочевнической знати. Присутствие в погребальном инвентаре одинаковых предметов: железных удил, пряжек, колец, серебряных пластинок, подтверждает это заключение. На территории города Запорожья в 1930 г. был раскопан крупнейший в наших степях поминальный комплекс — Вознесенский [8], который подтверждает присутствие здесь представителей вышеозначенной культуры.

Затруднение вызывает лишь определение культурной принадлежности погребений из кургана на усадьбе школы. Присутствие гончарной керамики, а также большого бронзового предмета, который трудно назвать зеркалом, дает довольно большой разброс во времени — от сарматов до средневековых кочевников.

Библиография

1. Збірник [за головною редакцією проф. Д. І. Яворницького]. — Дніпропетровське, 1929. — Том 1. — 273 с.
2. Шевченко В. І. Непідвладний мороку забуття / В. І. Шевченко // Реабілітована історія. Запорізька область. — Запоріжжя : вид-во «Дніпровський металург», 2006. — Книга третя. — С. 171 — 180.
3. Архипова Л. Н. Запорожский областной краеведческий музей: прошлое и настоящее / Л. Н. Архипова // Музейний вісник. — 2001. — № 1. — С. 4 — 8.
4. Справки о раскопках кургана на усадьбе школы № 8 на бывшем 8-м поселке, кургана на о. Хортица, «Межеревой могилы» и др., проведенных в 1937 г. Составлены по материалам Каминского Ф. Т. // Архив ЗОКМ, д. 119, 24 листа.
5. Шелеметьева Т. І. Пам'ятки доби бронзи о. Хортиця (каталог) / Т. І. Шелеметьева, М. А. Остапенко. — Запоріжжя, 2017. — 141 с.
6. Каминский Ф. Т. Археологические раскопки на территории гор. Запорожья в 1937 году. Раскопки кургана № 2 могильника на северной окраине села Вознесенки (территория гор. Запорожья) / Ф. Т. Каминский // Науковий архів Інституту Археології АН УРСР, ф. — 24 — 25. — С. 8 — 12.
7. Добровольський Аркадій. Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану р. 1927 / Аркадій Добровольський // Збірник [за головною редакцією проф. Д. І. Яворницького]. — Дніпропетровське, 1929. — Том 1. — С. 61 — 160.
8. Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В. А. Грінченко // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 37 — 63.

Попандопуло З. Х.

**Археологічні дослідження на території м. Запоріжжя у 1937 р.
(за матеріалами Ф. Т. Камінського)**

Стаття присвячена розкопкам курганів на території м. Запоріжжя в 1937 р. Нажаль під час окупації Запоріжжя німецькими фашистами матеріали розкопок та наукова документація були втрачені. Тому основою статті стали щоденники та спогади учасника експедиції Ф. Т. Камінського. Ці документи дали безцінний матеріал, перш за все по Салтівсько-маяцькій культурі. Поховання цієї культури в нашому регіоні досить слабо вивчені. Введення в науковий обіг надовго забутих матеріалів допоможе заповнити прогалини в даній темі.

Popandopulo Z. Ch.

**Archaeological research in the territory of Zaporizhzhia in 1937
(by F. T. Kaminsky's materials)**

The article is devoted to the excavation of burial mounds on the territory of Zaporizhzhia in 1937. Unfortunately, during the occupation of Zaporizhzhia by the German fascists, excavation materials and scientific documentation were lost. Therefore, the basis of the article were diaries and memoirs of the participant of the expedition F. T. Kaminsky. These documents have provided invaluable material, primarily through the Saltov-Mayak culture. The burial of this culture in our region is poorly understood. Introduction to the scientific circulation of long forgotten materials will help fill up the gaps in this topic.

Самар В. А., Антонов А. Л.

**КУРГАНЫ У С. БЛАГОВЕЩЕНКИ (ПОПОРЕЗОВКИ)
КУЙБЫШЕВСКОГО РАЙОНА ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ**

В данной публикации вводятся в научный оборот материалы, полученные при исследовании уникальных памятников древней истории Северного Причерноморья — курганов и находок, обнаруженных в погребениях*.

В 1995 г. Восточная археологическая экспедиция Запорожского областного краеведческого музея, существующая с 1991 года, вошла в состав отдела охранных исследований Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры.

Проводимые экспедицией работы носили охранный характер. Раскопки финансировались, обеспечивались техникой и механизмами коллективными сельскохозяйственными предприятиями, на землях которых находились объекты исследования.

В июле 1995 г. было исследовано два кургана у с. Благовещенки Куйбышевского района Запорожской области. Ранее (1993 г.) на северо-восточной окраине села был исследован один курган.

Указанные курганы располагались на юго-восточной окраине села (т. н. «Попорівка»), на границе земель КСП «Дружба» и «Восток» (рис. 1, 1). Степное плато находится на водоразделе, вблизи слияния рек Сухенька и Грузенька — левых

* Публикуется часть отчета Восточной экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры (ЗОИОПИК) [1, сс. 2 — 17, 37 — 57].

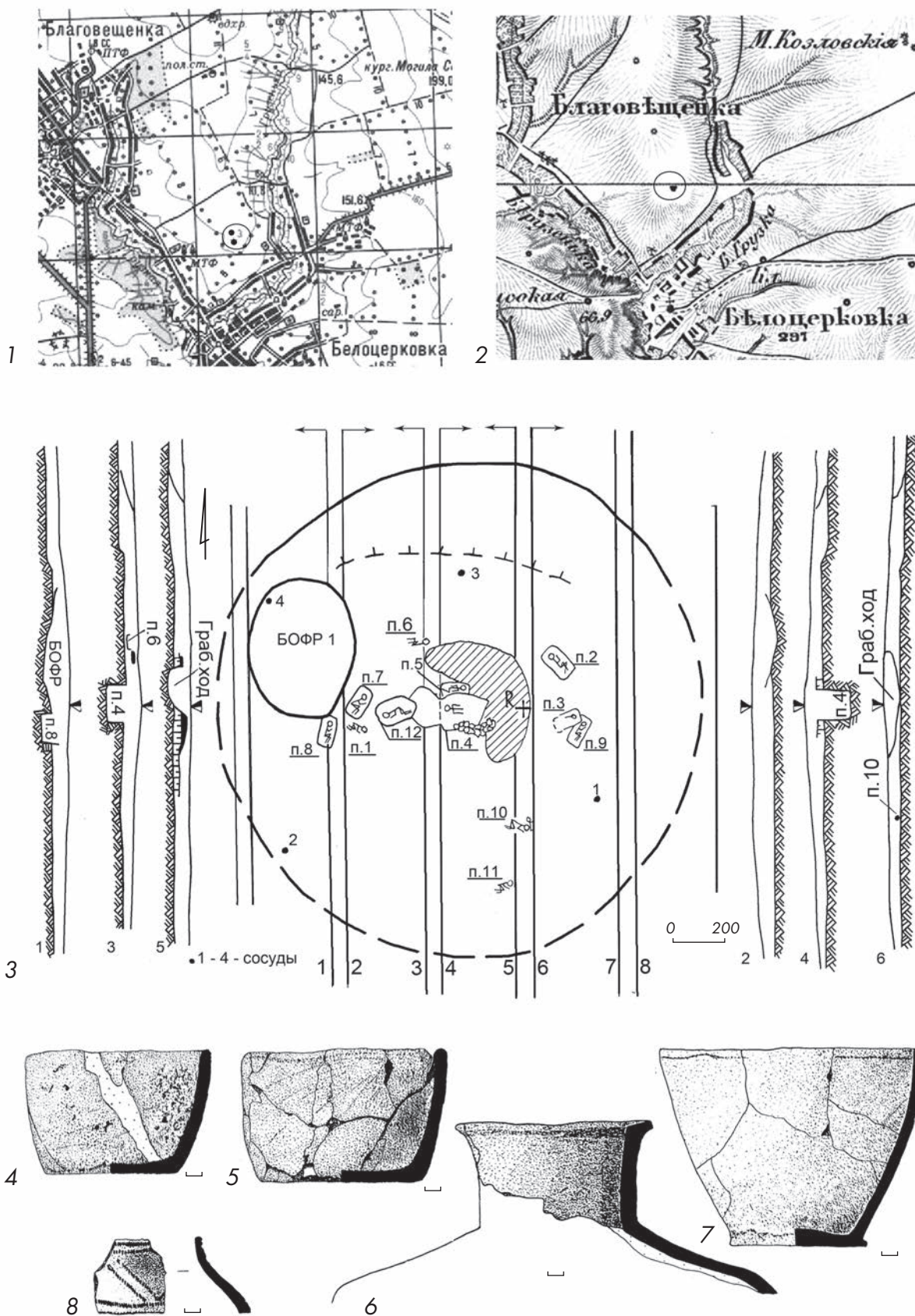


Рис. 1. 1 – 2 – Карти розположення пам'ятника;
3 – загальний план і профілі кургану 1; 4 – 8 – знахідки з насипу

притоков р. Берды (рис. 1, 2). Курганный могильник располагался на площадке, южная оконечность которой круто обрывалась вниз к реке, северная — ограничивалась естественным углублением — полукольцом. Склоны южного обрыва, где сохранились незначительные участки целинной степи, усеяны камнями мелкозернистого, слабоморфологизированного гранита.

Оба кургана на момент исследований были распаханы. На поверхности насыпей найдены невыразительные фрагменты сосудов эпохи бронзы.

Курганы раскопаны методом параллельных траншей с оставлением контрольных бровок, ориентированных с Ю на С. Репер устанавливался в условном центре, наивысшей точке насыпи. Все замеры глубин сделаны от репера, измерительные работы произведены с помощью теодолита.

КУРГАН 1 (рис. 1, 3) находился в центральной части площадки, главенствовал над прилегающей местностью (рис. 1, 2). На поверхности насыпи обнаружены отдельные необработанные камни светло-розового гранита. Высота насыпи составляла 0,6 м, диаметр — около 20 м.

В кургане обнаружено 12 погребений, из них: 1 — ямное (п. 4), 1 — позднекатакомбное (п. 12), 1 — КМК (Бабинская) (п. 5), 9 — срубного времени.

По центру кургана, под пахотным слоем, зафиксировано пятно округлой в плане формы. Как выяснилось позже, это был грабительский ход воронковидной формы. Кроме того, в насыпи (СЗ часть) зафиксирован бофр 1, в ЮЗ поле насыпи, в небольшом углублении на уровне материковой глины, обнаружен сосуд (1). В ЮВ секторе кургана, в грунте насыпи, найден второй сосуд (2). В 5,6 м к ССЗ от репера обнаружено горло цилиндрического сосуда (3). В СЗ части бофра найден сосуд (4). Также в насыпи найдены растиральник (4) и фрагмент сосуда (5).

1. Сосуд лепной (рис. 1, 7) банковидной формы с прямым отогнутым наружу и уплощенным по верху венчиком. Стенки ровные, дно плоское с закраиной. Тонкостенный, ангобирован. В тесте — примеси песка, гранитной крошки, растительности. Высота сосуда — 13 см, диаметр венчика — 14 см, дна — 8,5 см.

2. Сосуд лепной (рис. 1, 5) банковидный с прямым заокругленным венчиком и прямыми стенками. Дно плоское, без закраины. Внутренняя и внешняя поверхности заглажены штампом. Цвет от серого до черного. В тесте примеси песка, гранитной крошки, растительности. Высота сосуда — 9,5 см, диаметр венчика — 13 см, дна — 10 см.

3. Горло (рис. 1, 6) толстостенного сосуда с отогнутым наружу, уплощенным и скошенным внутрь венчиком. Горло расширяется к тулову. Сосуд ангобирован и обожжен до терракотового цвета, залощен. В тесте — примеси слюды, шамота, растительности. Диаметр венчика — 15,5 см, горла — 12 см.

4. Сосуд (рис. 1, 4) банковидный с прямым заокругленным венчиком и прямыми стенками. Дно плоское, без закраины. Внутренняя и внешняя поверхности заглажены штампом. Цвет от серого до черного. В тесте примеси песка, гранитной крошки, растительности. Высота сосуда 8,5 см, диаметр венчика 12 см, дна 8 см.

5. Растиральник в форме параллелепипеда с заглаженными, скругленными углами. На одной из сторон отмечена зашлифованность. Изготовлен из гранита. Размеры: 9,5 x 5 x 5 см.

6. Фрагмент остросеберного сосуда с отогнутым наружу и уплощенным по верху венчиком (рис. 1, 8). Украшен шнуровым орнаментом. От двух параллельных линий под венчиком опущены треугольники вершиной вниз, прочерченные двойными линиями. По ребру нанесены две параллельные линии, опоясывающие

сосуд. Ангобирован и обожжен до терракотового цвета. В тесте примеси песка, гранитной крошки, растительности. Размеры: 5 x 6 см.

Погребение 1 — срубное (рис. 2, 1), обнаружено в 5,9 м к западу от репера на глубине 0,65 м.

Контуры могильной ямы в насыпи кургана не фиксировались.

Скелет взрослого погребенного, уложенного скорченно на левом боку, ориентирован головой на ЮВВ. Руки согнуты в локтях, кисти — перед лицом. Ноги согнуты в коленях под острым углом, подогнуты к туловищу под углом в 45°.

В области головы, под и над черепом зафиксирована посыпка мелкими речными ракушками.

Погребение 2 — покровский этап срубной культуры (рис. 2, 2) обнаружено в 1,7 м к СВ от репера на глубине 0,65 м.

Могильная яма прямоугольной формы с заокругленными углами, ориентирована длинной осью по линии ЮВ — СЗ. Переход от стенок ко дну плавный, дно ровное. Длина погребения 1,19 м, ширина — 0,68 м, прослеженная глубина — 0,11 м. Заполнение чернозёмное.

Погребённый лежал скорченно на левом боку головой на ССЗ. Степень скорченности слабая. Руки согнуты в локтях, кисти завернуты в направлении туловища, перед лицом. Ноги согнуты в коленях под острым углом, подогнуты к туловищу под углом в 105°.

Погребение 3 — срубное (рис. 2, 3), обнаружено в 1,15 м к востоку от репера на глубине 0,64 м.

Могильная яма прямоугольной формы с заокругленными углами сильно разрушена грызунами. Стенки и дно ямы ровные. Ширина погребения 0,57 м, прослеженная глубина — 0,09 м. Заполнение чернозёмное.

Погребённый был уложен головой на восток. Череп его лежал на височной кости, лицевой частью к югу. Плечевая кость правой руки вытянута вдоль туловища.

Погребение 4 — ямное, основное (рис. 2, 4), обнаружено в 1,4 м к западу от репера на глубине 0,3 м.

Погребение ограблено в древности. Контуры грабительского хода округлой в плане формы зафиксированы под пахотным слоем. В заполнении хода встречались отдельные камни гранита и вальки материковой глины выкида. К южной стенке грабительского хода были сброшены камни перекрытия (?). Камни размером от 0,22 x 0,13 x 0,07 м до 0,52 x 0,28 x 0,14 м зафиксированы на глубине 0,3 м. Уложены компактно на площади 1,49 x 0,59 м, ориентированы длинной осью по линии В — З. К западу от могильной ямы примыкает часть грабительского хода размерами 1,36 x 1,54 м, глубиной 1,02 м.

В заполнении могильной ямы, ближе к западной короткой стенке, на глубине 0,68 м, была обнаружена необработанная гранитная плита в форме параллелепипеда размерами 0,46 x 0,2 x 0,18 м с изображением на одной из плоскостей креста (плюсообразный). Канавки размерами 10 см и 11 см изготовлены методом односторонней протирки, т. е. один из концов каждой канавки перпендикулярный, «заглушённый».

Могильная яма неправильной прямоугольной формы с заокругленными углами, ориентирована длинной осью по линии ЮВВ — СЗЗ. Стенки ямы ровные, плавно сужаются ко дну. На глубине 1,4 м материковая глина сменяется материковым слабоморфологизированным гранитом. До глубины 1,74 м (0,34 м) дно погребения

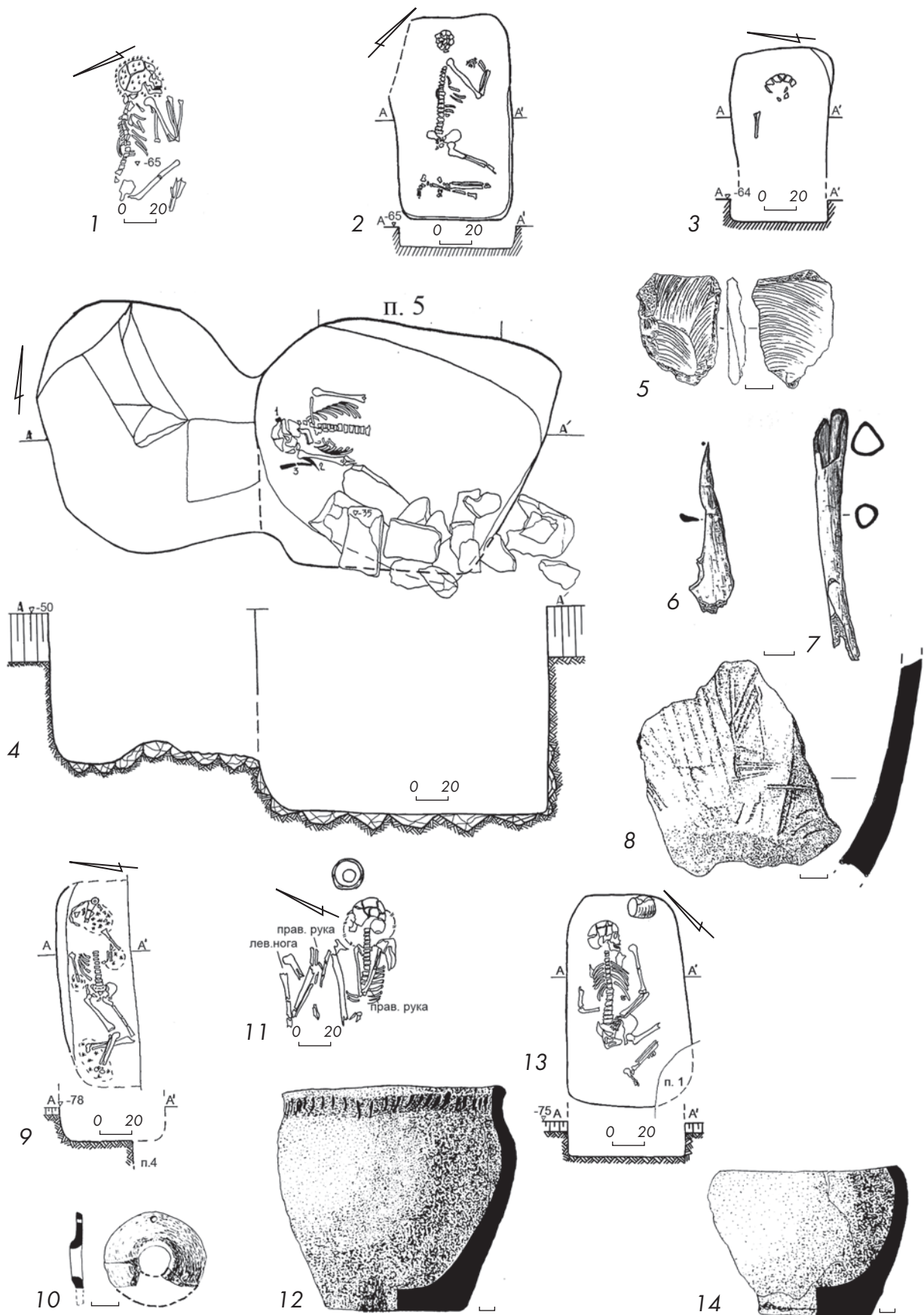


Рис. 2. 1 – План погребения 1; 2 – план погребения 2; 3 – план погребения 3; 4 – план погребения 4; 5 – 8 – находки из п. 4; 9 – план погребения 5; 10 – пряжка из п. 5; 11 – план погребения 6; 12 – сосуд из п. 6; 13 – план погребения 7; 14 – сосуд из п. 7

вырублено в граните. Длина могильной ямы 1,66 м, ширина на уровне обнаружения 1,57 м, по дну — 1,16 м, прослеженная глубина 1,42 м.

Погребённый взрослый лежал на спине головой на запад. Руки вытянуты вдоль туловища. Под черепом, за теменной костью, обнаружен кремневый скребок (1), под плечом уложена проколка (2), перед лицевой частью черепа и на уровне плеча — изделие из трубчатой кости животного (3), в придонной части погребения — фрагмент сосуда (4).

1. Скребок (рис. 2, 5) изготовлен из серого непрозрачного кремня. Края подработаны мелкой ретушью. Размеры: 4 x 2,5 x 1 x 0,6 см.

2. Проколка (рис. 2, 6) изготовлена из грифельной кости лошади. Рабочий конец изогнут и заострён, залощен. Длина проколки 12 см, ширина рабочей части 1 см.

3. Изделие (рис. 2, 7) изготовлено из трубчатой кости животного со срезанным под углом в 45° краем. Т. н. «флейта Пана». Длина изделия 17 см, ширина сработанной части 2,5 см.

4. Фрагмент сосуда (рис. 2, 8). Придонная часть. Внешняя поверхность заглажена штампом в направлении дна. Сосуд ангобирован и обожжен до песочного цвета. Тесто рыхлое, слоится, отмечены примеси песка, шамота, растительности.

Погребение 5 — культуры многоваликовой керамики (рис. 2, 9), обнаружено в 2 м к западу от репера на глубине 0,78 м. Погребение прорезало п. 4.

Могильная яма нарушена, сохранилась северная длинная стенка, постепенно сужающаяся к ровному дну погребения. Прослеженная глубина погребения 0,21 м. Заполнение чернозёмное.

Погребённый подросток лежал на спине головой на восток. Плечевые кости рук расположены вдоль туловища. Ноги слабо скорчены в коленях и подогнуты к туловищу под тупым углом.

Дно погребения устлано подстилкой растительного происхождения. Под черепом, локтями и ступнями зафиксированы древесные угли. Растительная подстилка и кости погребённого обожжены. На костях черепа (в заполнении норы грызуна) обнаружена пряжка (1).

1. Пряжка круглой формы (рис. 2, 10), изготовлена из кости животного с большим центральным отверстием и маленьким боковым. Вокруг центрального отверстия имеется бортик. Диаметр пряжки — 3,6 см, толщина — 0,3 см. Диаметры отверстий — 1,3 см и 0,3 см.

Погребение 6 — срубное (рис. 2, 11), обнаружено в 4,2 м к СЗ от репера на глубине 0,5 м. Контуры могильной ямы в насыпи кургана не фиксировались.

Погребённый взрослый лежал скорченно, ничком, головой на СВВ. Ноги согнуты в коленях, левая перекрывала правую. Часть туловища и согнутая в локте левая рука частично перекрывали ноги. Правая рука также согнута в локте, кисть — перед лицевой частью черепа. Череп лежал на правой височной кости.

Под черепом и плечами погребённого прослежен тлен растительной подстилки. За черепом погребённого обнаружен сосуд (1).

1. Банковидный лепной сосуд (рис. 2, 12) со слегка отогнутым уплощенным по верху венчиком, невысоким горлом, покатыми плечиками. Стенки сужаются к ровному дну. Украшен орнаментом в технике отступающей лопаточки. Обжиг неравномерный, цвет от черного до терракотового. Тесто хорошо отмучено, плотное, отмечены примеси песка, гранитной крошки, растительности. Высота сосуда — 17 см, диаметр венчика — 17 см, дна — 11 см.

Погребение 7 — покровского типа (рис. 2, 13), обнаружено в 5,8 м к западу от репера на глубине 0,75 м. Прорезано погребением 1.

Могильная яма неправильной прямоугольной формы с заокругленными углами, ориентирована длинной осью по линии ЮЮЗ — ССВ. Стенки и дно погребения ровные. Заполнение чернозёмное. Длина погребения 1,28 м, ширина — 0,68 — 0,78 м, прослеженная глубина 0,21 м. Погребённый взрослый лежал скорченно на спине, головой на ССВ. Правая рука согнута в локте под углом 90°, плечевая кость — вдоль туловища. Левая рука согнута в локте под тупым углом, кисть — на костях таза. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 50°. В СВ углу погребения, перед лицом умершего, поставлен лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 2, 14) с загнутым внутрь, уплощенным по верху венчиком, перегибом в верхней трети тулова и дном с закраиной. Дно выгнуто снаружи. Внешняя поверхность заглажена штампом, внутренняя — заглажена рукой (?). Обжиг равномерный: цвет от серого до черного. Тесто плотное, отмечены примеси песка, гранитной крошки, растительности. Высота сосуда — 13 см, диаметр венчика — 17 см, дна — 9,6 см.

Погребение 8 — покровского типа (рис. 3, 1), обнаружено в 7 м к западу от репера на глубине 0,3 м.

Могильная яма прямоугольной формы с заокругленными углами. Стенки отвесные, плавно переходят в дно, которое наклоняется к западной длинной стенке. Длина могильной ямы 1,21 м, ширина — 0,65 м, прослеженная глубина — 0,96 м. Заполнение чернозёмное.

Погребённый взрослый лежал скорченно на левом боку, головой на ССВ. Руки согнуты в локтях, кисти — перед лицом. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 45°.

Дно погребения под кистями рук и ступнями ног прокалено. Кисти и ступни обожжены. За головой погребённого обнаружен лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 3, 2) с уплощенным слегка отогнутым наружу венчиком, небольшим перехватом под ним, перегибом в верхней трети, ровными стенками и дном. Внешняя и внутренняя поверхности заглажены штампом. Тесто плотное, с примесью песка и растительности. Обжиг равномерный: цвет от серого до чёрного. На дне сосуда отмечен тлен органического происхождения. Высота сосуда — 15 см, диаметр венчика — 16 см, дна — 10 см.

Погребение 9 — покровского типа (рис. 3, 3), обнаружено в 1,9 м к ЮВВ от репера на глубине 0,88 м. Прорезано погребением 3.

Могильная яма неправильной прямоугольной формы с заокругленными углами. Стенки отвесные, ровные, плавно переходят в ровное дно. Длина могильной ямы 1,09 м, ширина — 0,71 м, прослеженная глубина — 0,39 м.

Погребённый взрослый лежал скорченно на левом боку, головой на север. Руки согнуты в локтях, кисти — перед лицом. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 80°.

Перед лицом погребённого уложены сосуд (1) и три бабки от конечностей лошади, под черепом — фрагменты изделия из бронзы (2).

1. Сосуд лепной (рис. 3, 4). Острореберный горшок с уплощенным прямым венчиком, ровными сужающимися ко дну стенками и дном с поддоном. Ребро чётко выделено с внутренней стороны сосуда. Поверхности тщательно заглажены, внешняя — подлощена. Обжиг неравномерный: цвет от чёрного до терракотового. Тесто плотное, черепок звонкий. На дне сосуда зафиксированы остатки

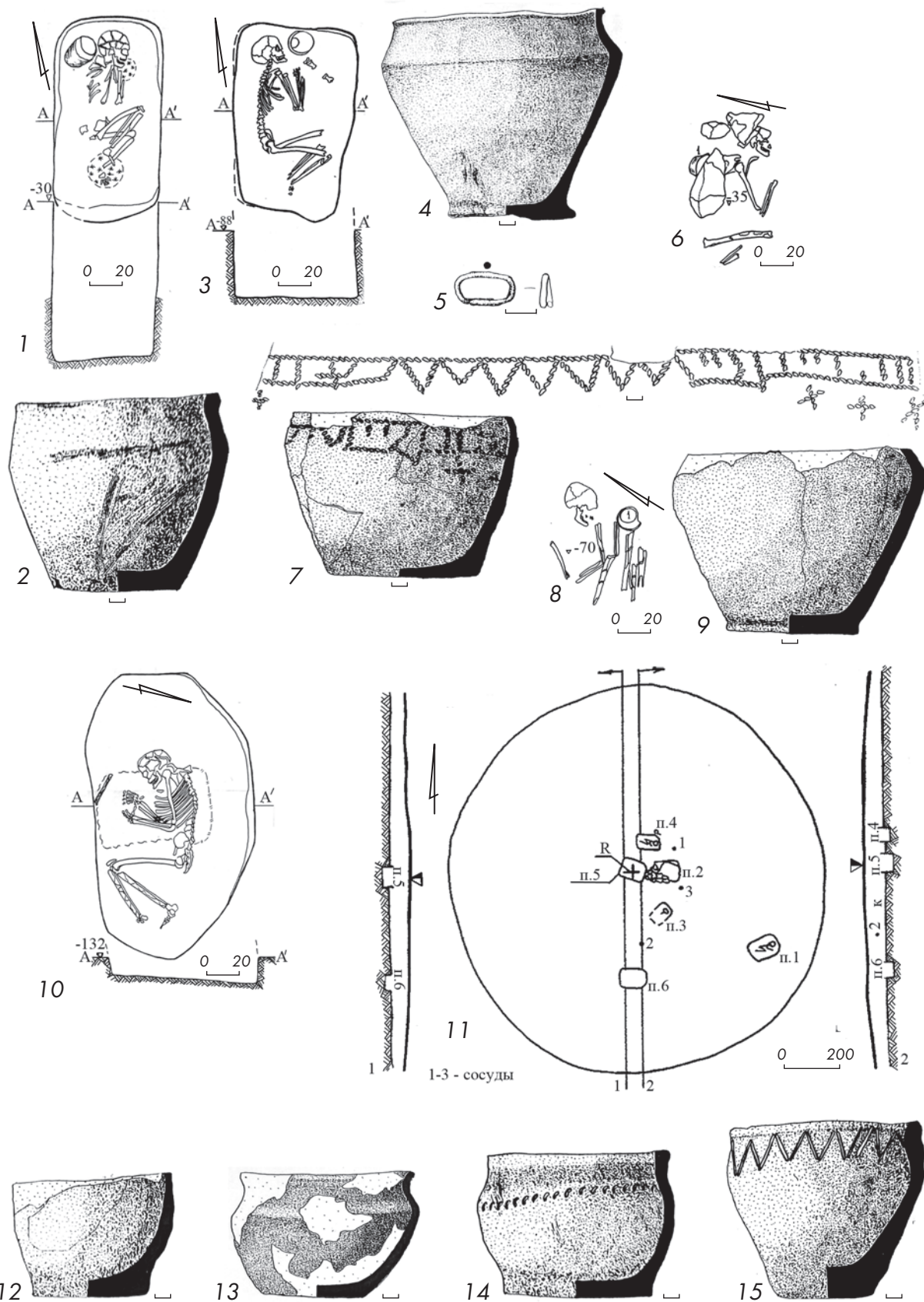


Рис. 3. 1 – План погребения 8; 2 – сосуд из п. 8; 3 – план погребения 9; 4 – 5 – находки из п. 9; 6 – план погребения 10; 7 – сосуд из погребения 10; 8 – план погребения 11; 9 – сосуд из погребения 11; 10 – план погребения 12; 11 – общий план и профили кургана 2; 12 – 15 – находки из насыпи кургана 2

органического происхождения. Высота сосуда — 12 см, диаметр венчика — 14 см, дна — 7,8 см, поддона — 8,5 см.

2. Изделие (подвеска?) (рис. 3, 5) плохой сохранности. Изготовлено из бронзовой проволоки диаметром около 0,2 см с заходящими друг за друга концами. Подпрямоугольной формы. Размеры 1 x 2 см.

Погребение 10 — срубное (рис. 3, 6), обнаружено в 4 м к югу от репера на глубине 0,2 м.

На этой глубине обнаружены камни заклада размерами от 0,17 x 0,09 x 0,06 м до 0,41 x 0,21 x 0,13 м. Заклад нарушен вспашкой. Контурсы могильной ямы в насыпи кургана не фиксировались.

Погребённый взрослый лежал скорченно на левом боку, головой на восток. Руки согнуты в локтях, кисти — перед лицом. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 50°. За спиной погребенного найден лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 3, 7) с уплощенным по верху слегка загнутым внутрь венчиком. Дно ровное, без закраин. Стенки сосуда утолщаются ко дну. Поверхности заглажены мелкозубчатым штампом. На стенках, под венчиком, с помощью верёвочки нанесена пиктограмма. Обжиг равномерный: сосуд черного цвета. Тесто плотное с примесями песка, толчёного известняка, растительности. Высота сосуда — 12,5 см, диаметр венчика — 16 см, дна — 10 см.

Погребение 11 — срубное (рис. 3, 8), обнаружено в 6,4 м к югу от репера на глубине 0,65 м. Контурсы могильной ямы в насыпи кургана не фиксировались.

Погребённый взрослый лежал скорченно на левом боку, головой на СВВ. Руки согнуты в локтях, кисть правой руки находилась на локте левой, левой руки — перед лицом. Ноги согнуты в коленях, сильно подтянуты к туловищу. У колен обнаружен лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 3, 9) с перегибом в верхней трети, ровными стенками и дном с закраинами. Внутренняя и внешняя поверхности затерты мелкозубчатым штампом. Тесто хорошо отмучено, плотное, отмечены примеси песка, слюды, кварцита. Высота сосуда — 14 см, диаметр дна — 9 см.

Погребение 12 — позднекатакомбное (рис. 3, 10), обнаружено в 3,9 м к западу от репера на глубине 1,18 м.

Контурсы входной ямы не прослеживались. Погребальная камера бобовидной формы ориентирована длинной осью по линии СВВ — ЮЗЗ. Стенки камеры отвесные, дно ровное. Длина камеры 1,79 м, ширина в средней части 0,98 м, прослеженная глубина 0,21 м. Заполнение мешанное: чернозём с вкраплениями материковой глины.

Погребённый взрослый лежал скорченно на правом боку, головой на ЮЗЗ. Руки согнуты в локтях, кисти — перед лицом. Ноги согнуты в коленях, подтянуты к туловищу под углом в 90°.

Дно погребения в районе верхней части туловища покрыто кожаной подстилкой. Верхняя же часть туловища была перекрыта покрывалом растительного происхождения.

Перед кистями погребённого сохранился фрагмент изделия из дерева.

Краткие выводы. В результате изучения погребальных памятников, стратиграфии и планиграфии насыпи выяснилось, что курган был насыпан в один приём над основным погребением ямной культуры (п. 4). Сооружению погребения предшествовала выборка грунта в северной части подкурганной площадки до материковой глины, что надёжно зафиксировано нами в профилях 1 — 6. Выкид из

п. 4 был уложен в секторе С — В. Вызывает интерес то, что при сооружении п. 4 был выбран пласт материкового гранита на глубину более 30 см. Первоначальную высоту кургана установить не представляется возможным. Диаметр кургана (судя по затёчному заизвесткованному грунту в профилях 3 — 6) составлял около 20 м.

На рубеже эпох средней и поздней бронзы в курган были впущены п. 12 позднекатакомбного времени, п. 5 культуры многоваликовой керамики и ряд погребений покровского этапа срубной культуры (п.п. 2, 7 — 9). В двух случаях погребения покровского этапа были прорезаны более поздними (п. 1 — п. 7 и п. 3 — п. 9) погребениями срубной культуры с восточной ориентацией.

Позже в курган впущены погребения срубной культуры с восточной ориентацией (п.п. 1, 3, 6, 10, 11). С этими погребениями необходимо связывать, на наш взгляд, ритуальные погребения сосудов 1 и 2 в ЮЗ и ЮВ полу кургана. Соотношение между бофром 1 и п. 8 покровского этапа (профиль 1; рис. 1, 3) показывает, что и это сооружение, на краю которого обнаружен сосуд 4, необходимо связывать со срубной культурой и этим этапом функционирования кургана.

Горло цилиндрического сосуда 3 попало в насыпь кургана в более позднее время.

Гранитная плита с изображением креста на одной из граней была оставлена в заполнении грабительского хода (погребения 4) либо как опознавательный знак, либо же это — попытка освятить «поганское место».

КУРГАН 2 (рис. 3, 11) располагался в 57 м и 12° к ССВ от репера кургана 1. Вершина кургана 2 на 0,43 м была ниже вершины кургана 1 и составляла $\approx 0,2$ м, диаметр ≈ 20 м. На поверхности кургана обнаружены отдельные необработанные камни гранита.

В кургане обнаружено 6 погребений срубной культуры. Кроме того, в центральной части кургана обнаружено 4 сосуда, которые связать с каким-либо погребением сложно.

1. Банковидный лепной сосуд 1 (рис. 3, 12) с прямым уплощенным по верху венчиком, перегибом в середине сосуда и прямыми стенками и дном с закраиной. В придонной части видны следы доработки. Обжиг сильный, сосуд чёрного цвета. Тесто плотное, черепок звонкий. Отмечены примеси песка, шамота, слюды, растительности. Высота сосуда — 9,5 см, диаметр венчика — 12,5 см, дна — 9 см.

2. Банковидный лепной сосуд (рис. 3, 15) с уплощенным по верху слегка отогнутым наружу венчиком, перехватом под ним, заокругленным перегибом в верхней трети, прямыми стенками и ровным дном с плохо оформленными закраинами. Под венчиком сосуд украшен ломаной линией с помощью лопаточки (ширина линии 0,4 см). Внешняя поверхность сосуда заглажена неаккуратно, стенки разной толщины. Внутренняя поверхность ровная, тщательно заглажена. Сосуд тяжёлый, сильно обожжён. Тесто плотное, отмечены примеси песка, растительности. Высота сосуда — 13 см, диаметры венчика — 11 см, дна — 7 см.

3. Сосуд (рис. 3, 13). Горшок приземистых пропорций с округлым слегка отогнутым наружу венчиком, перехватом под ним, чётко выраженным ребром, ровными стенками и дном без закраин. Поверхности тщательно заглажены. Тесто рыхлое, сосуд слоится. Обжиг слабый, сосуд песочного цвета. В тесте примеси песка, толчёных кварцита и гранита, растительности. Высота сосуда — 8,5 см, диаметр венчика — 11 см, дна — 8 см.

4. Горшок (рис. 3, 14) лепной с уплощенным по верху чуть отогнутым наружу краем венчика, невысоким горлом. Округлым туловом с слабовыраженными

плечиками. Стенки сужаются к плоскому дну без закраин. По плечу сосуд украшен орнаментом в виде косых насечек нанесенных палочкой. Тесто рыхлое с примесями песка, дресвы и растительности, сосуд слоится. Обжиг слабый, поверхность песочного цвета. Высота сосуда — 10,2 см, диаметр венчика — 13 см, дна — 10,6 см.

Погребение 1 — срубное (рис. 4, 1), обнаружено в 5,1 м к ЮВ от репера на глубине 0,9 м.

Могильная яма прямоугольной формы с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии ЮЗЗ — СВВ. Стенки погребения ровные, постепенно сужаются к ровному дну. Длина могильной ямы 1,24 м, ширина — 0,79 м, прослеженная глубина — 0,36 м. Заполнение чернозёмное. Погребение сильно разрушено грызунами.

Погребённый взрослый лежал скорченно на левом боку, головой на восток. Руки согнуты в локтях, ноги — в коленях, подтянуты к туловищу под углом в 45°.

В ЮВ углу погребения обнаружен лепной сосуд (в публикуемой таблице помещено реальное изображение предмета).

1. Сосуд (рис. 4, 2) с прямым уплощенным по верху венчиком, небольшим перехватом под ним, чётким ребром в верхней трети тулова, ровными стенками и дном с хорошо оформленной закраиной. Поверхности заглажены крупнозубчатым штампом. Сосуд украшен ромбами, внутренняя поверхность которых заполнена чёрточками. Расстояние между ромбами 8 см. Обжиг неравномерный: сосуд от чёрного до коричневого цвета. Высота сосуда — 11 см, диаметр дна — 7,5 см.

Погребение 2 — срубное, основное (рис. 4, 3), обнаружено в 0,5 м к востоку от репера на глубине 0,44 м.

На этой глубине обнаружены плиты заклада погребения. Необработанные камни и плиты серого и розового гранита располагались компактно. Размеры камней от 0,16 х 0,06 х 0,03 м до 0,78 х 0,66 х 0,09 м. Две плиты большого размера лежали в восточной части заклада друг на друге. Контуры могильной ямы в насыпи кургана не фиксировались.

Под плитами заклада обнаружены две перекрещивающиеся ноги взрослого. Правая нога лежала вытянуто, левая — слегка согнута в колене. Дно погребения зафиксировано на глубине 1,02 м.

Погребение 3 — срубное (рис. 4, 4), обнаружено в 1,6 м к ЮЮВ от репера на глубине 0,7 м. Погребение сильно разрушено грызунами.

Могильная яма прямоугольной формы, ориентирована длинной осью по линии ЮЗ — СВ. Стенки погребения и дно ровные. Ширина погребения — 0,56 м, прослеженная глубина — 0,21 м. Заполнение мешанное.

Погребённый подросток был уложен головой на СВВ. Череп лежал на левой височной кости, плечевая кость — вдоль туловища. За головой погребенного обнаружен лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 4, 5) с прямым уплощенным по верху венчиком, округлым туловом и плоским дном с закраинами. Под венчиком проведена опоясывающая сосуд линия, к которой снизу примыкает ломаная, образующая треугольники. Внутреннее поле треугольников заполнено параллельными линиями. Внешняя поверхность заглажена с помощью мелкозубчатого штампа и подлощена. Сосуд ангобирован и обожжен, цвет от терракотового до чёрного. В тесте примеси песка, слюды, растительности. Высота сосуда — 11 см, диаметр венчика — 13 см, дна — 9 см.

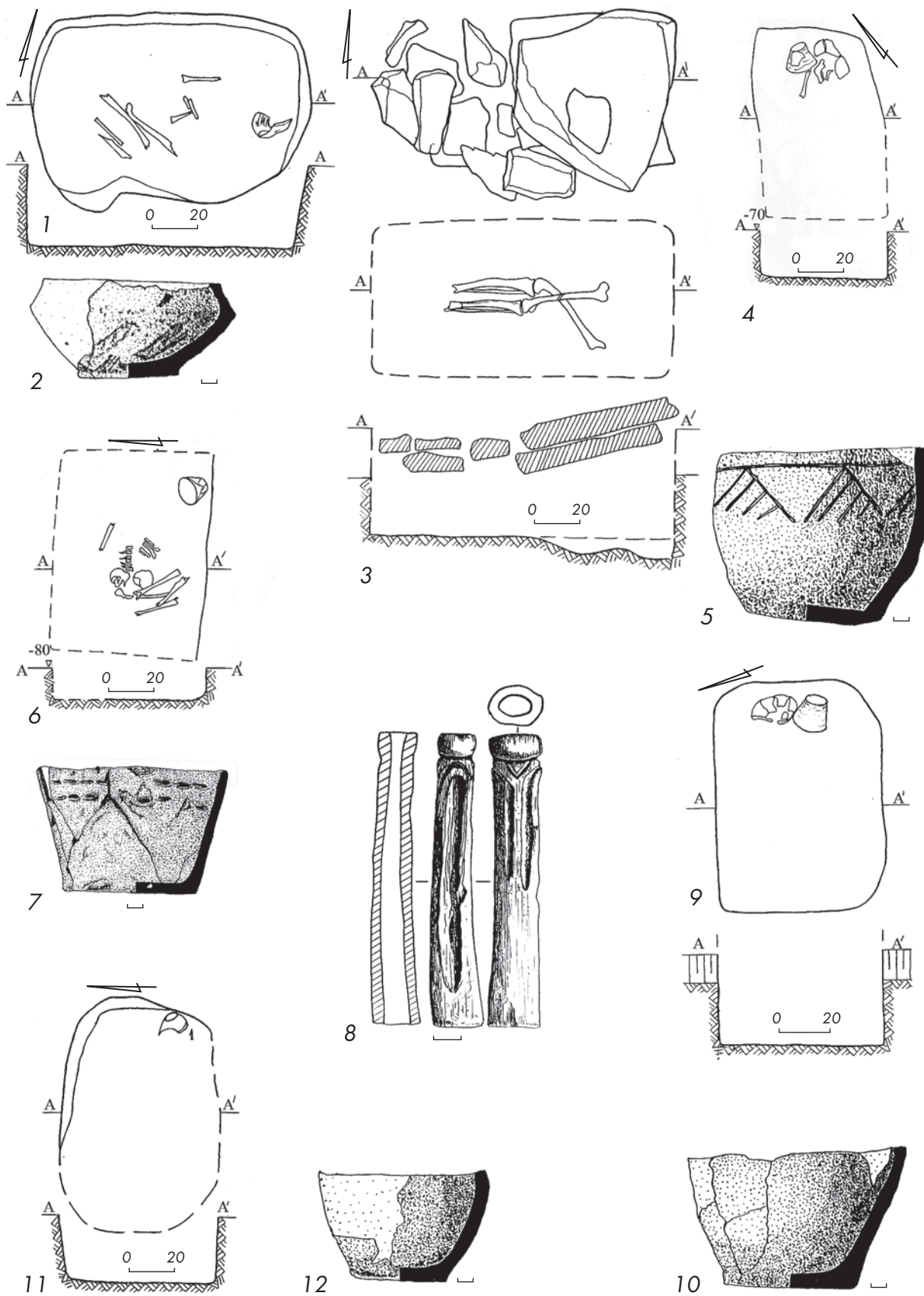


Рис. 4. 1 – План погребения 1; 2 – сосуд из п. 1; 3 – план погребения 2; 4 – план погребения 3; 5 – сосуд из погребения 3; 6 – план погребения 4; 7 – 8 – находки из п. 4; 9 – план погребения 5; 10 – сосуд из п. 5; 11 – план погребения 6; 12 – сосуд из п. 6

Погребение 4 — срубное (рис. 4, 6), обнаружено в 0,8 м к ССВ от репера на глубине 0,6 м.

Контуры могильной ямы в насыпи кургана не фиксировались. Достоверно отмечены южная длинная стенка погребения и часть ровного дна. Прослеженная глубина 0,14 м. Погребение сильно разрушено грызунами.

Погребённый подросток лежал скорченно на левом боку, головой на восток. Ноги согнуты в коленях, подтянуты к туловищу под углом в 40°.

В ЮВ углу погребения обнаружен сосуд (1), в средней части туловища, за спиной, — рукоять нагайки (2).

1. Банковидный тонкостенный лепной сосуд (рис. 4, 7) с прямым уплощенным по верху венчиком, ровными стенками и дном с плохо сформированной закраиной. Сосуд украшен под венчиком орнаментом из углублений, образующих две параллельные линии, опоясывающие его. Углубления сделаны в технике отступающей лопаточки. Сосуд ангобирован и обожжён до тёмно-жёлтого цвета. Высота сосуда — 8 см, диаметр венчика — 13,5 см, дна — 8,5 см.

2. Ручка нагайки (рис. 4, 8) изготовлена из трубчатой кости животного. Имеет овальное сечение у головки и круглое у торца. Ручка инкрустирована резьбой. На широких плоскостях «У»-образные изображения, соединяющиеся на узкой части, на которой сделаны продольные канавки. Весь рисунок отделен сверху чертой, опоясывающей всю ручку и образующей головку. Ручка имеет сквозное отверстие сужающееся к головке. Размеры: длина — 10,2 см; торцевые размеры: у головки — 1,4 x 1,7 см и 1,7 x 1,7 см; отверстия: в головке подовальное — 0,7 x 1 см, у торца диаметр — 1,1 см.

Погребение 5 — срубное, основное (рис. 4, 9), обнаружено под репером на глубине 0,62 м. Погребение сильно разрушено грызунами.

Могильная яма прямоугольной формы с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии СЗЗ — ЮВВ. Стенки и дно погребения ровные. Длина погребения — 0,92 м, ширина — 0,66 м, прослеженная глубина — 0,38 м.

Погребённый подросток был уложен головой на ЮВВ. Череп лежал на левой височной кости. Перед лицом обнаружен лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 4, 10) с прямым уплощенным по верху венчиком, прямыми стенками, плоским дном с небольшой закраиной. Внешняя поверхность заглажена мелкозубчатым штампом, ангобирована и обожжена от черного до светло-жёлтого цвета. Тесто хорошо отмучено, плотное, с примесями слюды, крошки кварцита, растительности. Высота сосуда — 10 см, диаметр венчика — 15 см, дна — 9,5 см.

Погребение 6 — срубное (рис. 4, 11), обнаружено в 3,6 м к югу от репера на глубине 0,86 м.

Могильная яма подовальной формы, ориентирована длинной осью по линии З — В. Достоверно зафиксированы северная длинная стенка, угол и часть восточной короткой стенки погребения. В ЮВ углу погребения обнаружен лепной сосуд (1).

1. Банковидный сосуд (рис. 4, 12) с прямым уплощенным по верху венчиком, округлым туловом, плоским дном с закраинами. Обжиг сильный: сосуд черного цвета. Тесто плотное, с примесями песка, кварцита, шамота, растительности. Высота сосуда — 9 см, диаметр венчика — 11 см, диаметр дна — 7,5 см.

Краткие выводы. В результате изучения погребальных памятников, планиграфии насыпи выяснилось, что курган насыпан в один приём над п. 5 срубной

культури. Погребення 2 и 4, возможно, одновременны с основным. Погребення 1 и 6 впусены в ЮВ сектор полы кургана.

Установить точные границы насыпи из-за распаханности кургана не представляется возможным.

Интерес представляет тот факт, что в преобладающем большинстве погребений похоронены подростки. Наиболее вероятно, что курган был сооружен одновременно с впуском в курган 1 погребений срубной культуры, как могильник определенной социальной страты: детей и подростков.

Библиография

1. Антонов А. Л. Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в 1995 г. / А. Л. Антонов // Архів ІА НАНУ, спр. 1995/97. — 136 с.

Самар В. О., Антонов А. Л.

Кургани біля с. Благовіщенки (Попорізівки) Куйбишевського району Запорізької області

У даній публікації вводяться в науковий обіг матеріали отримані при дослідженні двох курганів біля с. Благовіщенки: археологічні знахідки, які були виявлені в похованнях.

Samar V. A., Antonov A. L.

Kurgans near Blahovishchenka village (Poporizivka) in Kuibyshevskiy district of Zaporizhzhia oblast

This article introduces for scientific use materials received after study of unique monuments of the ancient history in the Northern Black Sea region — kurgans and archaeological finds revealed in burials.

Секерська О. П.

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК МЕЛЬНИЧНОЇ КРУЧИ 2017 р.

В ході археологічних робіт 2017 р. на пам'ятці Мельнична Круча була зібрана археозоологічна колекція, яка складається із 553 фрагментів кісток, що належать мінімально 44 особинам ссавців, 3 особинам птахів, 4 особинам черепах та 2 особинам риб. Частина кісток, отримана в результаті просівів ґрунту, належить слипакам, ховрахам та кроту. В основній масі вони потрапили до культурного шару внаслідок життєдіяльності цих землерийв пізніше та не мають відношення до археозоологічного комплексу.

Нижче подано визначення матеріалу за культурно-хронологічними горизонтами розкопу I та нижнього шару шурфу 6. Культурно-хронологічні визначення

дані відповідно усному повідомленню керівника Подольсько-Причорноморської експедиції к. і. н. Д. В. Кіосака *.

Метою даного дослідження є продовження вивчення археозоологічного комплексу Мельничної Кручі. Були поставлені завдання визначити видовий склад тварин, яких розводило і на яких полювало давнє населення; охарактеризувати окремі види тварин за вимірами кісток та створити уявлення про ландшафтно-екологічну ситуацію навколо поселення в мезолітичний період його існування.

Шар 1 (за Д. В. Кіосаком умовно – доба бронзи). Загальна кількість кісток становить 62 фрагменти, з яких 35 належать великим копитним, ближче не визначеним, 4 – дрібним копитним, ближче не визначеним. Діагностований матеріал за видовим складом розподіляється наступним чином (кількість кісток/МКО – мінімальна кількість особин):

Велика рогата худоба (*Bos taurus*) – 6/1

Свиня свійська (*Sus scrofa domesticus*) – 3/1

Кінь свійський (*Equus caballus*) – 1/1

Сліпак (*Spalax microphthalmus*) – 11/3

Олень європейський (*Cervus elaphus*) – 4/1

Шар 2 (за Д. В. Кіосаком умовно – неоліт, буго-дністровська культура). Загальна кількість кісток становить 124 фрагменти, з яких 72 належать великим копитним, ближче не визначеним, 33 фрагменти належать дрібним копитним, ближче не визначеним. Інші фрагменти розподілилися наступним чином:

Велика рогата худоба (*Bos taurus*) – 2/ –

Свиня свійська (*Sus scrofa domesticus*) – 3/1

Олень європейський (*Cervus elaphus*) – 7/2

Кінь (*Equus sp.*) – 2/1

Птах (*Aves sp.*) – 1/1

Черепаша болотна європейська (*Emys orbicularis*) – 3/1

Сазан (*Syrpinus carpio*) – 1/1

Коню належать два різці, які походять від однієї напівдорослої особини. За зовнішніми ознаками вони нічим не відрізняються від аналогічних кісток свійського коня. Але та обставина, що одна із двох кісток великої рогатої худоби (а саме, кістка заплесни II + III), знайдена в цьому шарі, складає ціле із центральною заплесневою кісткою, знайденою в шарі доби бронзи, свідчить про можливість переміщення кісток у ґрунті внаслідок природних процесів або діяльності землерийв.

Шар 3 (за Д. В. Кіосаком – верхній кукрекський). Загальна кількість кісток становить 142 фрагменти, з яких 94 належать великим копитним, ближче не визначеним. Інші фрагменти розподілилися наступним чином:

Собака свійський? (*Canis familiaris*) – 2/1

Кріт звичайний (*Talpa europaea*) – 1/1

Ховрах (*Spermophilus sp.*) – 6/2

Полівка (*Microtus sp.*) – 1/1

Сліпак (*Spalax microphthalmus*) – 3/2

Кабан (*Sus scrofa ferus*) – 5/1

Олень європейський (*Cervus elaphus*) – 22/2

Косуля (*Capreolus capreolus*) – 1/1

* Висловлюю щире подяку д. і. н. Н. С. Котовій та к. і. н. Д. В. Кіосаку за надану можливість опрацювати археозоологічний матеріал.

Тур (*Bos taurus primigenius*) – 1/1

Кінь (*Equus sp.*) – 1/1

Птахи (*Aves sp.*) – 4/–

Риба (*Pisces sp.*) – 1/1

Приналежність знайденої правої гілки нижньої щелепи до свійського собаки дискусійна, але окремі морфологічні ознаки та дані вимірів дозволяють зробити таке припущення. Кістки сліпака мають в даному випадку археологічне походження, їх можна віднести до «кухонних решток». За кольором та станом вони не відрізняються від інших кісток з цього шару. Крім того, на кістках кінцівок є окремі сліди від знарядь, в одному випадку зрізана частина епіфіза плечової кістки. Кістки ховраха та полівки не несуть будь-яких слідів утилізації та, ймовірно, потрапили до культурного шару в результаті їх життєдіяльності. Щелепа крота має сучасне походження. Для цього шару взагалі показовими є сильна утилізація матеріалу та наявність окремих (12 фрагментів) перепалених кісток.

Шар 4 (за Д. В. Кіусаком – нижній кукрекський). Загальна кількість матеріалу – 48 фрагментів кісток, з яких 34 не підлягають визначенню внаслідок сильної утилізації. Визначені фрагменти розподіляються наступним чином:

Сліпак (*Spalax microphthalmus*) – 1/1

Кабан (*Sus scrofa ferus*) – 1/1

Олень європейський (*Cervus elaphus*) – 5/1

Тур (*Bos taurus primigenius*) – 4/1

Кінь дикий, тарпан (*Equus caballus gmelini*) – 2/1

Птах (*Aves sp.*) – 1/1

Шар 2 а, змішаний. Загальна кількість кісток – 55, 14 з них становлять недіагностичні фрагменти кісток великих копитних, 2 уламки належать дрібним копитним. Визначенню підлягають 39 кісток, з них 2 від 1 особини належать свійському собаці, 2 походять від 1 особини європейського (благородного) оленя, 2 – від 1 особини кабана та 33 фрагменти панцира належать 1 особині болотної черепахи.

Крім археозоологічних матеріалів із розкопу 1 були визначені кістки тварин із шурфу 6. Загальна кількість матеріалу – 122 кістки, з них 97 віднесені до недіагностичних уламків. Матеріал з шурфу також відноситься до декількох культурно-хронологічних шарів. Найбільшу цікавість викликає археозоологічний комплекс нижнього шару (за Д. В. Кіусаком – доби мезоліту). Для нього характерною є сильна утилізація матеріалу. Навіть перші та другі фаланги пальців оленя розбиті для отримання кісткового мозку. Загальна кількість кісток цього комплексу – 34, з них до недіагностичних віднесено 23 фрагменти (18 від великих копитних та 5 – від дрібних копитних). Визначенню підлягають 11 кісток, які розподілилися наступним чином:

Бобер річковий (*Castor fiber*) – 2/1

Кабан (*Sus scrofa ferus*) – 1/1

Олень європейський (*Cervus elaphus*) – 7/1

Черепаха болотна європейська (*Emys orbicularis*) – 1/1

Обговорення результатів. Найбільш цікавими з археозоологічних матеріалів 2017 р. є знахідки мезолітичного часу – насамперед, кістки собаки та коня, що походять із верхнього та нижнього кукрекських (за Д. В. Кіусаком) шарів пам'ятки. Зараз вважається доведеною доместикація собаки на фінальній стадії верхнього палеоліту, в процесі якої найважливішу роль відіграло полювання [1, с. 357]. Згідно сучасним поглядам, зміни морфології тварин у прирученому

стані відбуваються набагато швидше, ніж у їх природному стані. Доместикація предків собаки — вовків — ніяк не може бути зафіксованою на археологічних, а її ранні стадії — на археозоологічних матеріалах. Тільки морфологічні ознаки, які з'явилися з часом і за якими одомашнені собаки стали відрізнятися від своїх диких предків, дають змогу відрізнити кістки цих видів. Відповідно, стійкі ознаки, які дозволяють відрізнити собаку від її дикого предка, могли сформуватися протягом усього декількох десятків поколінь. Однією з ознак, яка може бути критерієм для виділення собаки, виступає розширення та вкорочення морди [2, с. 650].

На жаль, з археозоологічного комплексу доби мезоліту Мельничної Кручі походить тільки фрагментована права гілка нижньої щелепи, яка була розбита в давнину та реставрована з 16 фрагментів, що дало змогу зробити деякі виміри (таблиця). Медіальна поверхня гілки має сліди лискування та мікроподряпини, що може трактуватися на користь тимчасового використання щелепи в якості знаряддя праці. На вентральній поверхні тіла кістки, ближче до кутового відростка добре помітні дві насічки, залишені ріжучим знаряддям. Дослідники відмічають, що собаки доби верхнього палеоліту вживалися стародавньою людиною в їжу [3, с. 395]. Отже, наявність насічок та знаходження щелепи серед кісток інших тварин можуть бути аргументами на користь використання м'яса даної особини собаки в їжу та побічно підтверджувати, що щелепа належить саме домашньому собаці.

Таблиця
Виміри зубів нижньої щелепи собаки з Мельничної Кручі

Вимір	Pm_2	Pm_3	Pm_4	M_1	M_2
Висота коронки	8,0	10,0	10,5	16,5	7,5
Довжина коронки	14,5	12,8	14,5	26,1	10,5
Ширина коронки	5,2	5,5	6,7	10,5	7,8
Індекс масивності	35,9	42,9	46,2	40,2	65,5

Характерною ознакою щелепи можна вважати невеликі розміри діастеми між C та Pm_1 , яка дорівнює 4,0 мм. Довжина діастеми собаки із неолітичної стоянки Варфоломеївська у степовому Поволжі складає 4,5 мм [4, с. 30]. У сучасних вовків вона складає 7,0 — 8,0 мм [5, с. 232]. Зубний ряд також має невеликі проміжки між Pm_2 та Pm_3 — 3,7 мм, Pm_3 та Pm_4 — 3,5 мм. За методом В. Петрі по виміру довжини альвеолярного ряду зубів нижньої щелепи можна вирахувати загальну довжину черепа [6, с. 16]. Дана щелепа належала екземпляру із черепом довжиною біля 212,1 мм, що менше, ніж аналогічні виміри черепів собак із верхньопалеолітичної стоянки Єлісевичі [3, с. 396]. Загальна довжина черепів собак енеоліту Молдови була значно меншою і складала, за Г. Д. Чемиртаном, 170,5 — 180,0 мм [6, с. 15]. Виміри зубів (таблиця) показали, що вони дещо менші, ніж зуби сучасних вовків [5, с. 232; 7, с. 158] та зуби вовків плейстоценового і ранньоголоценового віку з Мізинської стоянки та Мирного [7, с. 158]. Зуби M_1 вовків з шару лесовидного суглинку Костенківських стоянок за І. Є. Кузьміною та М. В. Сабліним мають дещо більші розміри [8, с. 47]. Порівняння розмірів зубу M_1 із величиною M_1 сучасних вовків за даними І. Є. Кузьміної, М. В. Сабліна та М. С. Іванова [5, с. 232; 8, с. 47] показали, що вони входять до меж мінливості сучасних вовків за мінімальними значеннями. Але довжина зубного ряду C_1 — M_3 , яка для досліджуваної щелепи складає 107,5 мм, у сучасних вовків виявилася більшою і складає, відповідно, 111,0 — 125,0 мм для самок та 123,0 — 127,0 мм для самців [8, с. 48].

Отже, досліджувана щелепа може належати свійському собаці, який за параметрами ще наближався до своїх диких предків. Якщо вважати доведеним факт існування домашнього собаки у верхньопалеолітичних мисливців Десни, наявність його у мешканців півдня лісового Побужжя може виявитися цілком вірогідною. Слід зазначити, що в матеріалах Мирного, Білолісся та Гіржево кістки домашніх собак не були відмічені [7, с. 161].

Таким чином, або ми можемо констатувати наявність свійського собаки в мезоліті Південної України, або щелепа має більш пізнє (неолітичне) походження та потрапила у кукрекський культурний шар внаслідок природних процесів. Остаточо визначити час походження кістки може тільки радіовуглецеве датування самої щелепи.

В археозоологічному комплексі Мельничної Кручі дикий кінь представлений декількома кістками. Зокрема у верхньому кукрекському шарі знайдено дистальну частину правої променевої кістки від напівдорослої особини. У нижньому кукрекському шарі зафіксований фрагмент дистального епіфіза великої гомілкової кістки, який належав дорослій особині. Єдиний вимір, який можна зробити – найбільша товщина її нижнього епіфізу – дорівнює 44,5 мм. Аналогічний вимір тарпана з Варфоломеївської стоянки дорівнює 48,3 мм. Розміри товщини нижнього епіфіза великогомілкових кісток з Ботаю (n = 7) коливаються в межах 44,5 – 53,0 мм, з Північного Прикаспію (n = 2) дорівнюють 46,0 та 49,0 мм [4, с. 48]. Таким чином, можна припустити, що кістки коня з археозоологічного комплексу Мельничної Кручі мезолітичного часу також належать саме тарпану. Тарпани нарівні із туром займали провідне місце в мисливському промислі мешканців доби мезоліту на терені Північно-Західного Причорномор'я.

Дикий кінь визначений як тарпан в матеріалах Мирного. В. І. Бібікова свого часу виказала припущення, що виміри та пропорції кісток коня з Мирного схожі з вимірами та пропорціями дрібного коня верхнього палеоліту *Equus latipes*. Дослідниця вважала можливим зв'язок голоценового коня та «нетипової частини популяції широкопалого коня» [7, с. 154]. Нечисленність знахідок коней в пам'ятках верхнього палеоліту – мезоліту та їх погана збереженість не дають змоги зробити виміри та провести статистичну обробку даних, які б могли підтвердити або спростувати це припущення.

Серед знайдених кісток тура виміряти можна лише фрагмент тазової кістки та правий M_3 із нижнього мезолітичного шару і правий M_3 із верхнього мезолітичного шару. Розміри M_3 : висота коронки 27,0 мм, довжина її – 46,4 мм, ширина – 19,0 мм. За виміром довжини коронки даний екземпляр входить до меж мінливості зубів тура з Мирного і майже співпадає з середнім значенням [7, с. 141]. Розміри M_3 : висота коронки 27,0 мм, довжина коронки – 24,2 мм, товщина її – 13,6 мм. Обидва зуба мають однаковий стан зношування жувальної поверхні, і, можуть належати одній дорослій особині тура. Діаметр суглобової ямки тазової кістки складає 82,2 мм, що також входить до меж мінливості тура з Мирного (72 – 93 мм, в середньому – 83,6 мм) за даними В. І. Бібікової [7, с. 144].

До дикого кабана віднесені декілька фрагментів трубчастих кісток та фрагментоване ікло. Частково можна виміряти тільки фрагмент першої фаланги. Ширина її верхнього кінця складає 20,5 мм, поперечник його – 21,7 мм, середина діяфізу – 17,3 мм. Ще В. І. Бібікова відмічала невеликі розміри

кабана у Північно-Західному Причорномор'ї (Мирне), який за розмірами відповідає кабанам із місцезнаходжень верхнього палеоліту та мезоліту Криму. В Мирному кабан представлений незначною кількістю кісток, з чого був зроблений висновок про незначну кількість виду на терені Північно-Західного Причорномор'я [7, с. 151]. Кабан — достатньо поширений вид, який мешкає як в мішаних та широколистяних лісах, так і у степових районах, де вибирає добре заводнені місця. Кабани при зовнішній незграбності рухаються швидко і можуть плавати на великі відстані. У них відмінний слух і хоча кабани обережні, але не боязкі і завжди готові вступити у сутичку. Кабан не даремно вважається однією з найнебезпечніших тварин, які можуть завдати страшних ран іклами, збити з ніг і затоптати. Тому полювання на кабанів в мезоліті середнього Побужжя могло носити обмежений характер саме внаслідок небезпечності для мисливців.

Новим для археозоологічного спектру Мельничної Кручі видом, визначеним вперше, є бобер. В матеріалі з мезолітичного шару шурфу знайдено два корінних зуба бобра, які належали 1 дорослій особині.

Таким чином, дослідження археозоологічних матеріалів 2017 р. дозволили констатувати наявність серед дикої фауни середнього Побужжя доби мезоліту тура, європейського оленя, кабана, косулі, дикого коня (тарпана) та бобра. Європейський олень та тур були основними об'єктами полювання та, відповідно, джерелом м'ясної їжі. До них слід додати кабана, косулю та дикого коня, яких також періодично здобували. В меншій мірі промислова діяльність мезолітичних мешканців Мельничної Кручі поширювалась на птахів, риб та рептилій. Тур за вимірами окремих кісток входить до меж мінливості турів з поселення доби мезоліту Мирне. Особливу цікавість викликає знахідка правої гілки нижньої щелепи домашнього собаки, яка може виявитись однією з найдавніших кісток цього виду на терені сучасної України.

Склад мисливської здобичі свідчить про наявність навколо поселення мозаїчних ландшафтів, в яких лісові стації перемежались із заплавними луками та прибережною рослинністю.

Бібліографія

1. Саблин М. В. Собака из верхнепалеолитического поселения Елисеевичи-1 / М. В. Саблин // Верхний палеолит. Образы, символы, знаки. Каталог предметов искусства малых форм и уникальных находок верхнего палеолита из археологического собрания МАЭ РАН [отв. ред. Г. А. Хлопачев]. — СПб. : Экстрапринт, 2016. — С. 356 — 359.
2. Trut L. N. An experiment on fox domestication and debatable issues of evolution of the dog / L. N. Trut, I. Z. Plyusnina, I. N. Oskina // Russian Journal of Genetics. — 2004. — Vol. 40. — о. 6. — P. 644 — 655.
3. Саблин М. В. Собаки из верхнепалеолитического поселения Елисеевичи / М. В. Саблин, Г. А. Хлопачев // Stratum plus. — 2001 — 2002. — № 1. — С. 393 — 397.
4. Гасилин В. В. Фауна неолитической стоянки Варфоломеевская в степном Поволжье / В. В. Гасилин, П. А. Косинцев, М. В. Саблин // Фауны и флоры Северной Евразии в позднем кайнозое. — Екатеринбург — Челябинск : РиФей, 2008. — Вып. 6. — С. 25 — 100.

5. Иванов Н. С. Морфометрические показатели зубной системы волка / Н. С. Иванов // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. — 2009. — Т. 21. — Вып. 1. — С. 231 — 233.

6. Чемыртан Г. Д. Собаки энеолита Молдавии / Г. Д. Чемыртан // Плиоцен-антропогеновая фауна Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев : Штиинца, 1986. — С. 13 — 20.

7. Бибилова В. И. Териофауна поселения Мирное / В. И. Бибилова // Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 139 — 164.

8. Кузьмина И. Е. Волк из позднепалеолитических стоянок Костенки на Дону / И. Е. Кузьмина, М. В. Саблин // Труды Зоологического Института РАН. — 1994. — Т. 256. — С. 44 — 58.

Секерская Е. П.

Археозоологические материалы из раскопок Мельничной кручи 2017 г.

Изучение археозоологического комплекса поселения Мельничная Круча (раскопки 2017 г.) расширяет представление о дикой фауне северопричерноморских территорий в каменном веке. В эпоху мезолита древнее население среднего Побужья охотилось на тура, благородного оленя, кабана, косулю, дикого коня тарпана и бобра. Основными объектами охоты были тур и благородный олень, других животных добывали реже. Еще в меньшей мере промысел мезолитического населения Мельничной Кручи касался птиц, рыб и черепах.

По размерам костей тур из Мельничной Кручи входит в пределы изменчивости туров из поселения Мирное. Особенный интерес вызывает находка правой ветви нижней челюсти домашней собаки, которая может стать одной из древнейших находок этого вида на территории современной Украины.

Состав охотничьей добычи свидетельствует о достаточно хорошей обводненности региона и наличии околородной растительности. Очевидно, рядом с поселением существовали леса, богатые кустарниковым подлеском, и пойменные луга.

Sekerskaya E. P.

Archaeozoological materials from excavations in Melnychnaya Krucha (season 2017)

In 2017 on the settlement Mel'nychnaya Krucha was collected archaeozoological collection, which consists of 553 bone fragments belonging to a minimum of 44 individuals of mammals, 3 individuals of birds, 4 individuals of turtles and 2 individuals of fish. The study of the archaeozoological complex expands the understanding of the wild fauna of the Northern Black Sea territories in the stone age. The bones of such species as the mole, the mole-rat and the gopher got into the cultural layer as a result of their life and are not related to the archaeological complex.

The ancient population of the middle flow of river Southern Buh in the Mesolithic epoch hunted aurochs, red deer, wild boar, roe deer, wild horse — tarpan and beaver. The main objects of hunting were aurochs and red deer, other species were mined less often. Even less hunted birds, fish and turtles.

The size of the bones of the aurochs from the Mel'nychnaya Krucha is within the limits of the variability of aurochs from the settlement Mirnoe. Of particular interest is the discovery of the right branch of the lower jaw of a domestic dog, which can become one of the oldest finds of this species in the territory of modern Ukraine.

The composition of hunting production indicates sufficient water resources of the region and the presence of drive vegetation. Obviously, near the settlement existed forests, rich shrub understory, and riparian meadows.

ПОШУК ТА ВИКОРИСТАННЯ НАЗЕМНИХ МАРКЕРІВ В АРХЕОЛОГІЇ

З технологічним прогресом людство все далі йде шляхом автоматизації виробничого процесу та спрощення процесу отримання потрібної інформації. Про можливість дистанційної розвідки для потреб археології було відомо ще в середині ХХ ст. Переважно дистанційним неінвазійним зондуванням займається повітряна археологія, яка, в свою чергу, є інструментарієм фотограмметрії.

Для більшості фотограмметрія — це щось нове та незвичне у сприйнятті, але її історія сягає середини ХІХ ст. та в своєму розвитку йде майже паралельно розвитку самої науки археології, аж поки не стає її незмінним помічником.

Згідно термінології, фотограмметрія (photogrammetry) — науково-технічна дисципліна, яка займається дослідженням розмірів, форм і просторового положення об'єктів за результатами вимірювання їх фотографічних зображень. Назва походить від грецьких слів photos — світло, gramma — запис, metro — вимірюю [1, с. 4].

Основні історичні етапи становлення фотограмметрії та використання її в археології:

1852 рік — інженер-майор Еме Лосседа вперше використав фотокамеру для створення топографічних планів місцевості.

1858 рік — французом Гаспаром Турнашоном (Надаром) отримані перші фотознімки з повітряної кулі. Він сфотографував село неподалік від Парижу (аерознімок за своєю геометрією наблизився до плану місцевості).

1867 рік — інспектор будівництва Майденбауер першим використав фотокамеру для складання планів архітектурних будівель, назвав цю технологію — «фотограмметрія».

1878 рік — Штольц в Персії відзняв видові знімки давнього міста Персеполіса з високою деталізацією.

1886 рік — Олександром Кованьком під час польоту над Санкт-Петербургом була здійснена зйомка звичайним розсувним фотоапаратом із миттєвим затвором та форматом кадра 12 x 16 см.

1906 рік — лейтенантом Шерпом зроблені перші знімки Стоунхенджа з повітря, що також є першими знінками археологічних пам'яток з повітря [2, сс. 7 — 8].

Подальший розвиток фотограмметрії тісно пов'язаний з винаходом літальних апаратів; здійснювати повітряну зйомку стало з одного боку простіше, з іншого — набагато складніше.

На сьогодні для аерофотозйомки вже не обов'язково піднімати у повітря літаки та гвинтокрили, не потрібно наймати професійних геодезистів та фотографів, та використовувати дороге фотографічне обладнання. Сьогодні достатньо запуснути у повітря квадрокоптер чи безпілотний літак (БПЛ, БПЛА), за пультом керування яких буде не оператор, а сам дослідник, який поєднає у собі професійні якості як археолога, так і досвідченого фотографа та геодезиста. І що не менш важливо, інформацію він отримає відразу, не потрібно буде чекати тижнями та місяцями на обробку та оцифрування зображень, аналіз отриманої інформації. За знінками дослідник може провести вимірювання відразу в полі, використовуючи ноутбук чи планшетний комп'ютер.

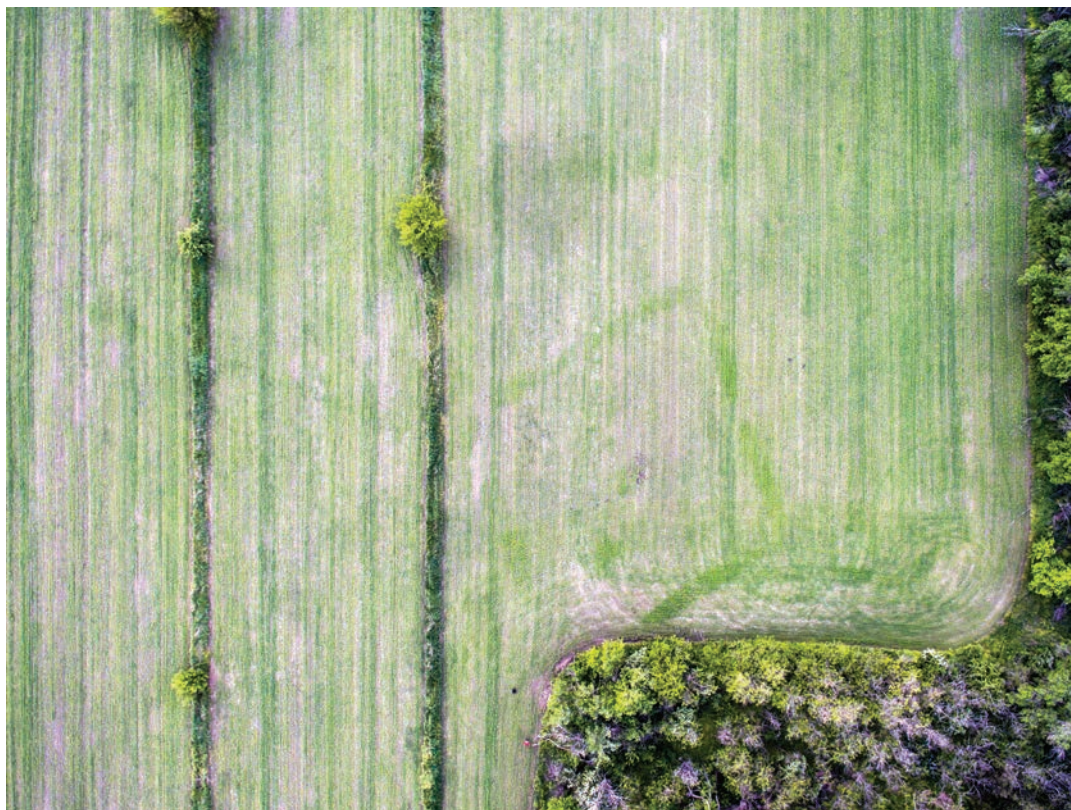


Рис. 1. Приклад трав'яних маркерів на лінії укріплення російсько-турецької війни. 1736 р. (о. Хортиця)



Рис. 2. Приклад ґрунтових маркерів на території Кам'янської Січі (с. Республіканець, Херсонська обл.)

Якщо перші безпілотні апарати з'явилися ще на початку ХХ ст., то перші квадрокоптери були виготовлені німецькими інженерами в 2006 році, тоді вони мали назву MicroKopter. Це були невеликі літальні апарати, які оснащувалися доволі потужним процесором, гіроскопом, акселерометром, барометром та gps-приймачем. Технологія була вдалою, тому через деякий час по всьому світу з'являються клони. Німецькі мікрокоптери через свою високу ціну не отримали всебічного поширення, але інші апарати, які значно поступалися ціною, поступово увійшли в повсякденний побут звичайних громадян. Значним кроком уперед став винахід підвісу, який дозволяв закріпити на літальному апараті фото-відео камеру.

Наземні маркери в археології — це не дуже розповсюджене

поняття. В англomовній літературі використовують термін *archeology marks* (археологічні мітки). Поняття можна визначити як природні або антропогенні фактори, які впливають на зміну навколишнього ландшафтного середовища, візуально виокремлюючи один об'єкт від іншого, схожого по виду, структурі та особливостям простору.

Існує декілька видів наземних археологічних маркерів, їх пошук та використання має свої специфічні особливості. Інтерпретація аерофотознімків потребує комплексного підходу до аналізу фото. Замало лише спробувати знайти на світлині знайомі обриси курганів чи залишки будівель. Археологічні деталі на рельєфі місцевості важко роздивитися на двомірній площині знімка, іноді лише після тривалого вивчення фото можна побачити щось цікаве, а подекуди, це трапляється і зовсім випадково. Варто лише світлу лягти під певним кутом, і на звичайній непримітній місцевості можуть з'явитися контури археологічного об'єкту, які раніше помітити було неможливо. На успішний результат в цьому питанні впливають різноманітні фактори, такі як кут зйомки, пора року, час доби та інші. Наприклад, виявивши об'єкт при зйомці під кутом 45° , можна не помітити його, якщо знімати під кутом 90° . Краще знімати, коли сонце сховане за хмарами, і на землю падає розсіяне крізь хмари світло. Знімати на початку заходу сонця або на світанку краще, ніж в середині дня, оскільки світло падає належним чином для того, щоб рельєф місцевості набував більшого контрасту та об'єму. Також загальний вигляд відрізнятиметься в залежності від оптичних характеристик об'єктиву фотокамери та ін. Тобто, при певних вдалих обставинах за допомогою аерофотозйомки можна здійснити археологічну розвідку місцевості та виявити нові, раніше не позначені (або незадокументовані) об'єкти.

Розглянемо основні типи маркерів та принципи їх пошуку. Приклади у вигляді ілюстрацій зроблені на території о. Хортиці та на Кам'янській Січі (с. Республіканець, Херсонська обл.).

Рослинні маркери (*stop marks*) — це приклади рослинності, які відображають відмінності в швидкості проростання, росту та дозрівання врожаю. Ці відмінності обумовлені різним вмістом вологи та складом корисних речовин в ґрунті. Ці відмінності, в свою чергу, обумовлені в структурі та профілі надр і можуть бути пов'язаними з присутністю прихованих об'єктів. Наприклад, звичайні тріщини чи штучні канали в підґрунті зазвичай заповнюються більш глибокими, більш родючими ґрунтами і утримуватимуть більше вологи, ніж оточуюча непорушена земля. Рослини, висаджені над поховальною ямою, проростатимуть швидше, ніж оточуюча культура. В сухих погодних умовах вони ростимуть вище і дозріватимуть раніше, завдяки додатковим запасам вологи, що містяться в поховальній ямі. Протилежний ефект спостерігатиметься у разі наявності під шаром ґрунту прихованих стін чи ущільнених поверхонь, які зберігають менше вологості, ніж оточуюче поле. На таких ділянках врожай проростатиме пізніше, ростиме повільніше [3, сс. 53 — 55].

Такі рослинні маркери можна виявити і при наземній зйомці, але за сприятливих умов вони особливо чітко фіксуються з висоти. Також суттєвими факторами є час та пора року. Найбільш вдалим часом для пошуку наземних археологічних об'єктів за рослинними ознаками є весна, час коли молода рослинність вже встигла з'явитися з ґрунту, та завдяки сонячному сяйву та дощам отримує найбільш вдали для росту умови. Зазвичай, це квітень — травень. Краще за все проводити зйомку рано-вранці або при заході сонця, саме в цей час найбільш сприятливі умови,



Рис. 3. Приклад зимових маркерів на лінії укріплень російсько-турецької війни. 1739 р. (о. Хортиця)



Рис. 4. Приклад тіньових маркерів на лінії укріплень російсько-турецької війни. 1739 р. (о. Хортиця)

ровів, інші воєнні оборонні земляні споруди — всі більш-менш вагомні перекопи в недоторканій до того землі відрізнятимуться за кольором чи контрастом від навколишнього ґрунту. Навіть там, де ґрунт неодноразово боронився, залишаються ці ознаки (рис. 2). Ґрунт після борони, навіть особливо чітко може показати сліди колишнього перекопу землі, ось чому найкращий час для повітряної розвідки — це весна, коли борониться земля під сільськогосподарські потреби [4].

Використовуючи спектральну зйомку можна помітити теплові маркери ґрунту, які виявляють найбільш засушливі ділянки, виокремлюючи їх від навколишнього середовища. Цей вид маркерів можна використовувати тільки маючи необхідне програмне обладнання.

Вологі маркери (damp marks) — вологі мітки видно на місцевості без рослинного покриву (зазвичай орних полів) у вигляді тональних змін. Явище виникає через те, що ландшафт приймає різні відтінки кольору в залежності від того, наскільки він вологий. Дійсно, після зливового дощу земля має тенденцію вигля-

вдале співвідношення контрасту, світла, відсутність глибоких тіней і т. ін. (рис. 1).

В свою чергу, рослинні маркери поділяються на «позитивні» та «негативні». Позитивні — це ті маркери, де рослинність отримує сприятливі умови для зростання (перекопана, розпушена земля, необмежений доступ вологи, сонячне сяйво), «негативні» свідчать про те, що рослинам не дають нормально зростати якісь підземні фактори, частіше за все — антропогенного походження (залишки каміння, бетону, цегли і т. ін.). В таких місцях рослинність більш пожухла, суха та невелика [3, сс. 53 — 55].

Ґрунтові маркери (soil marks) — відмінності в кольорі ґрунту внаслідок археологічних особливостей. Їх можна побачити, коли ділянка землі була оброблена і на поверхню вийшов старий прошарок, який істотно відрізняється від оточуючого середовища. Колір переміщеного або просто перекопаного слою землі відрізнятиметься від недоторканого слою навіть через сотні років. Залишки поселень, курганів, грабівницькі перекопи, криниці, господарськими, канави, залишки редутив чи

дати як клаптева ковдра різного кольору, що відображає зміни в змісті води та її поглинання ґрунтом. Під час процесу висихання ґрунт характеризується плямами з різним вмістом води, що істотно залежить від різної локальної товщини гумусу. Наприклад, дерев'яні стінові споруди, поховані неглибоко під поверхнею, утворюють свого роду розширення підстилаючої породи з подальшим значним витонченням шару гумусу, який, таким чином, міститиме менше води, ніж навколишнє середовище, і, як правило, висихатиме швидше, набуваючи більш блідого кольору [3].

Навпаки, над негативним археологічним елементом, таким як яма або траншея, буде товстіший шар гумусу, який утримує більше води і вимагає більше часу для висихання, з наступною появою темніших плям. Вологі мітки видно протягом короткого періоду часу, доки рельєф не висохне. Іншим елементом, що впливає на видимість вологих відміток, є глибина розташування археологічного об'єкту під землею, якщо він занадто глибокий, то ефект дощу не буде помітним; на залишки також може вплинути підвищення вологості знизу.

Не тільки дощ, але й всі види опадів здатні викликати появу індикаторів залишків, якщо дозволяють умови. В деяких випадках теплові умови місцевості, обумовлені наявністю структур поблизу поверхні, викликають крихітні аномалії при таненні снігу, зимовий мороз може чітко окреслити розташування похованих останків.

Зимові маркери (frost/snow marks) — ці позначки формуються так само, як і вологі маркери, але можуть бути помічені на аерофотознімках голого ґрунту або, як правило, на низькій рослинності (рис. 3). Вони утворені диференціальним таненням — або позитивним або негативним — від морозу або снігу по прихованим деталям, викликаним їх різними теплоутримуючими властивостями. Спочатку прихований ґрунт із заповненням піднятого органічного вмісту може залишатися теплішим, ніж його навколишнє середовище, але після тривалого охолодження може стати холоднішим за оточуюче середовище [5, сс. 259 — 260].

Тіньові маркери (shadow marks) — одним з основних маркерів, за допомогою яких можна зафіксувати на поверхні сліди археологічного об'єкту є тінь (рис. 4). Тіньові орієнтири є результатом невеликих коливань в топографії місцевості. Земляні роботи, канали, дороги, будівлі — все це зрівнюється з землею в результаті ерозії або орання, але слабкі сліди від них все ж доволі чітко видно з повітря. На світанку або при заході сонце дає довгі тіні, виявляючи майже зниклі насипи або траншеї. При боковому, розсіяному світлі стають помітними ті чи інші деталі пам'ятника.

Археологічні маркери, або мітки, за якими дослідник може виявити приховані об'єкти, можна досліджувати протягом тривалого часу, беручи до уваги не тільки властивості ґрунту, але й такі фактори, які рослини краще придатні для маркування, умови спостереження за об'єктами в різні пори року та зміни, які відбуваються над археологічним об'єктом впродовж тривалого часу.

Бібліографія

1. Лобанов А. Н. Фотограмметрия / А. Н. Лобанов. — М. : «Недра», 1984. — 552 с.
2. Краснопевцев Б. В. Фотограмметрия / Б. В. Краснопевцев. — М. : УПП «Репрография» МИИГАиК, 2008. — 160 с.

3. Wilson D. R. Air photo interpretation for archaeologists / D. R. Wilson. — London, 1982. — 212 p.

4. C. Baker and G. J. Gumerman. Remote sensing: archaeological applications of remote sensing in the north central lowlands. — Washington, 1981.

5. Ian Shaw and Robert Jameson. A dictionary of archaeology. — Oxford, UK ; Malden, Mass. : Blackwell Publishers, 1999. — 624 p.

Волков А. В.

Поиск и использование наземных маркеров при археологических исследованиях

Современные археологические исследования приобретают все более упрощенные и универсальные черты благодаря широкому использованию современных технологических инструментов. Одними из таких инструментов являются беспилотные летательные аппараты, с помощью которых можно исследовать рельеф местности и при определенных условиях обнаруживать и исследовать археологические объекты, которые трудно заметить и выявить на поверхности.

Интерпретация аерофотоснимков требует комплексного подхода к анализу фото. Мало только попробовать найти на фотографии знакомые очертания курганов или остатки от зданий. Археологические детали на рельефе местности трудно рассмотреть на двухмерной плоскости снимка, иногда только после длительного изучения фото можно увидеть что-то интересное, а иногда это случается и совершенно случайно. Стоит только свету лечь под определенным углом и на обычной, ничем не примечательной местности могут появиться контуры археологического объекта, которые ранее невозможно было заметить.

В данной статье освещены принципы съемки с квадрокоптеров и поиск наземных археологических объектов на примере памятников Национального заповедника «Хортица». Также рассмотрены принципы обработки полученных фото и дальнейшая работа с ними в специализированных программах.

Volkov A. V.

Search and use of landmarks for archeological exploration

Modern archaeological research is becoming more and more simplistic and versatile due to the widespread use of modern technological tools. One of these tools is unmanned aerial vehicles with which you can explore the terrain and, under certain conditions, discover and explore archaeological objects that are difficult to spot and detect on the surface.

Interpreting aerial photographs requires an integrated approach to photo analysis. It is not enough to try to find familiar shapes of mounds or remains of buildings on the photos. Archaeological details on the terrain are difficult to see on a two-dimensional plane of the photo, sometimes only after a long study of the photo you can see something interesting, but sometimes it happens and quite by accident. It is only light to fall under a certain angle and on the usual, not remarkable terrain may appear contours of the archaeological object, which previously could not be noticed.

In this article, the principles of surveying quadrocycles and the search for terrestrial archaeological objects will be highlighted on the example of the monuments of the Khortytsia National Reserve. Also, the principles of processing the received photos and further work with them in specialized programs will be considered.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТРАНСПОРТУВАННЯ КОРАБЕЛЬНОГО ЛІСУ р. ДНІПРОМ НАПРИКІНЦІ 70-х рр. XVIII ст.

За підсумками російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. Росія отримала вихід до Чорного моря, а також право мати на ньому власний військовий флот. Поста-ло питання створення Чорноморського військового флоту. Єдиним прийнятним місцем для влаштування суднобудівних верфей на той час визнали гирло Дніпра і Дніпровський лиман. Саме тут, за 30 км вище гирла Дніпра, у 1778 р. розпоча-лося зведення Херсонської фортеці та верфі, що мали стати першою військово-морською базою Росії на Чорному морі.

Особлива увага приділялася транспортуванню деревини та інших матеріалів для корабельного будівництва в Херсоні, адже вона йшла на розбудову дуже важливого для Росії стратегічного об'єкту. В Указі російської імператриці Кате-рини II до Адміралтейської колегії від 11 грудня 1775 р. «Про будівництво гавані та верфі на Дніпровському Лимані при урочищі, що зветься Глибока Пристань» йдеться і про постачання на верф лісу для будівництва Чорноморського флоту. «Изобилие лесов по Днепру и впадающим в него рекам известно, да и в сплавлении больших затруднений, по мнению одного Адмирала, опасаться не для чего, когда для строения судов, рубя по лекалам, оные в байдаках возить, а прочие, надобные на всякое строение, в плотах пригонять к осени к Верхним Кайдакам можно, где перезимуя, весной при разлитии Днепра, все пороги переплывут» [1, с. 321]. Окрім того, Адміралтейська колегія мала зібрати відомості щодо най-оптимальніших шляхів транспортування корабельного лісу, а також найму людей для проводки лісу Дніпром.

Перше велике судно, що мало зійти зі стапелів Херсонського адміралтей-ства, було назване на честь російської імператриці «Свята Катерина». Зведення 60-гарматного корабля розпочалося в пониззі Дніпра 26 травня 1779 р., втім він так і не був спущений на воду, і у 1784 р. був розібраний на елінгу [2, с. 454]. Того ж 1779 р. у травні місяці в Херсоні був закладений інший корабель, що мав про-славити ім'я російської очільниці — «Слава Катерини». Він сягав завдовжки 48,8 м, завширшки — 13,5 м і ніс на собі озброєння з 66 гармат [2, с. 454]. Будівництво такого велетня вимагало ретельної підготовки, в тому числі своєчасних поставок деревини до верфі.

Всього на херсонських верфях мали зводити по чотири лінійних кораблі щороку. Втім, підтримувати заплановані темпи не вдавалося. Перший хер-сонський корабель «Слава Катерини» був спущений на воду лише у 1783 р. [3, с. 288]. До 1787 р. зі стапелів Херсонської верфі зійшло всього 4 кораблі

[2, с. 454]. Причиною затягування найчастіше називали незадовільну організацію будівельних робіт.

Тож, транспортування з верхів'їв Дніпра, а також його допливів деревини, що призначалася для корабельного будівництва в Херсоні, було одним з болючих питань керівництва Київської губернії та Херсонського адміралтейства. У фонді 59 Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та фонді 21 Російського державного архіву давніх актів (м. Москва) збереглися документи, що висвітлюють процедуру пошуку і наймання перевізників деревини рікою Дніпром наприкінці 70-х років XVIII ст. для зведення на Херсонській верфі перших кораблів.

Заготовлення деревини для 60-гарматної «Катерини» розпочалося ще у березні 1777 р. [4, спр. 8405, арк. 1]. Вже у листопаді секунд-майор Іван Луск (Луков, Лукы) зобов'язувався перед губернатором Могильовської губернії Михайлом Каховським вирубати потрібну міру лісу, обтесати дубові та соснові дошки та «поставить к рекам, по которым можно плыть свободной и безпрепятственной сплавъ судами и плотами в реку Днепр» [5, спр. 59, арк. 78].

У квітні 1777 р., в очікуванні у найближчому майбутньому прибуття великих партій лісоматеріалів з півночі, розпочалася активна підготовка і у самому Києві. Так, у квітні по місту і околицях були проведені «публіки» з метою знайти охочих для транспортування білоруського лісу до Києва та будівництва в останньому сараїв для зберігання вантажу [4, спр. 8407, арк. 1].

Влітку того ж року постало питання транспортування будматеріалів з Києва нижче Дніпром. 24 липня 1777 р. від обер-коменданта Якова Єлчанінова до київського магістрату надійшла пропозиція зробити оголошення щодо виклику бажаючих доставити від Києва до гирла ріки Самари від 70 до 80 байдаків з дубовим лісом [4, спр. 8408, арк. 17, 23]. Втім, з рапорту від 4 вересня стає зрозумілим, що жодного охочого взятися за цю справу не знайшлося, тож постала необхідність подання повторних оголошень [4, спр. 8408, арк. 42].

Цілком очевидно, що потенційних перевізників могли відштовхувати умови, запропоновані державою. Перевізник мав власним коштом, із залученням власних робітників і лоцманів доправляти ліс до вказаного місця [5, спр. 59, арк. 9 – 9 зв.]. Крім того, запропонована оплата була замалою. Пошкоджений, або втрачений ліс за будь-яких обставин мав відшкодовувати перевізник: «за оное утраченное по ценам чего стоит будет, или натурою точно такой же препорции каждого сорту поставитъ собственным своим коштом до того же места Койдаков без всяких отговорок и промедления неотменно» [5, спр. 59, арк. 10 – 11]. Більш того, в одному з донесень з Білецького повіту від повіреного Тройницького Данила Чабанова йдеться про те, що 300 осіб бояться найматися на різні роботи, пов'язані з заготівлею для корабельного будівництва лісу через те, що сумніваються у використанні їх лише для цієї роботи. Тож вони висловили бажання провести офіційні публікації, щоб розвіяти всі сумніви [4, спр. 8408, арк. 29 – 29 зв.].

Єдиними бажаними транспортувати у 1778 р. десять байдаків та п'ять плотів з корабельним лісом від Києва до Кодаків виявилися київський міщанин Андрій Кудрявцов та розкольник Климової слободи Олексій Спиридонов. За сплав вони просили 100 руб. з плота або байдака, втім, через нестачу адміралтейських грошей (на той час їх нараховувалося всього 504 руб.), сплату за транспортування лісу довелося зменшити вдвічі. В середньому в цей період ціна за сплав одного байдака чи плота коливалася в межах 45 – 65 руб. В якості задатку перевізникам

одразу видавали половину суми «в добавок собственного их капитала на дачу нанимаемым ими для сплаву тех лесных припасов работным людям и лоцманам в задатки и на другие самонужнейшие в дороге могущие быть издержки». Решту грошей вони мали отримати вже в Києві після успішного виконання умов договору. Доправивши ліс до Кодаків, перевізники мали отримати квитанцію і протягом трьох днів разом з робочими та лоцманами вирушити назад до Києва [5, спр. 59, арк. 10 — 11]. З відомості за 8 — 16 жовтня 1778 р. видно, що з Києва до Кодаку було відправлено 364 плоти з корабельним лісом. За транспортування такого об'єму вантажів перевізникам заплатили 19 380 руб. (по 51 — 54 руб. за пліт) [4, спр. 8608, арк. 1 — 1 зв.].

В подальшому перевізників побільшало. Восени 1779 р. з Вітебська до Києва прийшло 10 байдаків з корабельними пиляними дошками. У квітні 1780 р. їх транспортуванням до Кодаків опікувався київський міщанин Георгій Дранчев. За цю роботу він отримав по 58 руб. з байдака [4, спр. 9293, арк. 30].

Окрім нарахування винагороди за сплав лісу, відштовхуючись від кількості плавзасобів (плотів або байдаків), існувала й інша, більш прогресивна, система оцінки вартості транспортування. Так, в деяких випадках, винагорода нараховувалася за кожний пуд окремо. Така система нарахувань виявилася найбільш економічно обґрунтованою і продуктивною, адже враховувала не кількість плавзасобів, а вагу самого лісу. В середньому на початку 80-х рр. XVIII ст. сплав лісу від Брянська до Кодаків коштував державі 7 коп. за пуд. Причому ціна за сплав на різних ділянках ріки відрізнялася, подекуди вдвічі. Так, транспортні послуги від Брянська до Києва обходилися по 4 коп. за пуд, а від Києва до Кодаків — по 2 коп. Такі тарифи, наприклад, були прописані в угоді з брянськими купцями Іваном Бабаєвим та Андрієм Бухтєєвим [4, спр. 9293, арк. 34].

У 1781 р. для зменшення осадки плотів і пришвидшення їх руху, була обмежена максимальна вага плотів до 2 тис. пудів кожен. Обмеження стосувалося плотів, набраних у Вітебську і носило радше рекомендаційний характер [6, спр. 724, арк. 2].

В цілому, в документах кінця 70-х — початку 80-х рр. найбільш часто зустрічаються прізвища таких перевізників: київських міщан Андрія Кудрявцова та Георгія Дранчева, які працювали з розкольником Климової слободи Олексієм Спиридоновим, брянських купців Івана Бабаєва та Андрія Бухтєєва. В період з травня по червень 1781 р. ними до Кам'янки та Кодаків було сплавлено близько 209 байдаків та плотів корабельного лісу [4, спр. 9293, 119 арк.].

З документа, опублікованого запорізьким дослідником Анатолієм Бойком видно, що схожі «публіки» або оголошення щодо пошуку перевізників здійснювалися і у Новоросійській та Азовській губерніях. Зокрема, у наказі Азовської губернської канцелярії від 21 травня 1778 р. йдеться про пошук бажаючих для проведення вантажів від Кодака до Голої Пристані [7]. Як відомо, організація дніпровських лоцманів, що займалася сплавом суден та плотів через Дніпровські пороги за часів Запорозької Січі, після її ліквідації саморозпустилася. Тож у 1777 р. російська адміністрація стикнулася з величезною проблемою — відсутністю лоцманів на порогах. Влітку 1777 р. губернатор Азовської губернії Василь Чертков надсилає до канцелярії секретні накази про розшук лоцманів. Обер-комендант Олександрівської фортеці генерал-майор Микола Ланов вимагає знайти бодай п'ять лоцманів. Але втішних результатів ці пошуки так і не принесли [7, с. 36].

Для виправлення ситуації російський уряд вдається до заохочень та економічної стимуляції дніпровських лоцманів. Указом від 4 січня 1778 р. всі козаки, які займалися лоцманством на Дніпровських порогах, звільнялися від уплати податків та інших повинностей [8, с. 131]. Однак і ці міри не мали великого успіху. Охочих сплавити корабельний ліс та будівельні матеріали до Херсону було небагато. До 1786 р. всі бажаючі, що мали хоча б якийсь досвід лоцманства на порогах, долучалися до служби на порогах за вільним наймом. Лише з 1787 р. лоцмани почали нести державну повинність [9, с. 65]. В цей час кількість лоцманів збільшується втричі. Якщо у 1785 р. їх нараховувалося 42 особи, то у 1787 р. — вже 120 [10, с. 103].

Великі потоки деревини, що хлинули в останній чверті XVIII ст. в південний регіон, де дерево було у дефіциті, могли спровокувати нездоровий ажіотаж серед місцевого населення. Будь-яка нестандартна ситуація в дорозі гіпотетично тягнула за собою неминучі збитки для судовласника і власника лісу, і навпаки — прибутки для жителів сіл, поблизу яких трапилася пригода. Як приклад, показова ситуація, що трапилася неподалік містечка Власівки Кременчуцького повіту Полтавської губернії у жовтні 1779 р. Тут зупинилися декілька плотів з корабельним лісом, що не встигли до холодів дійти до Херсону. Місцеві жителі привласнили частину вантажу, що перевозився плотами. Про це повідомляється у відповідному рапорті Якову Єлчанінову [4, спр. 8937, арк. 4 — 4 зв.]. Зі схожими проблемами стикалися і у середині XIX ст. Олександр Афанасьєв-Чужбинський повідомляє про мешканців села Миколаївки на Ненаситецькому порозі, які, збираючи ліс, загублений під час проводу плотів через пороги, продавали його, заробляючи на цьому цілі капітали [11, сс. 105, 126].

Влада звернула увагу на свавілля мешканців сіл, що розташовувалися вздовж важливих річкових трактів ще у 1765 р. Так, на Боровицьких порогах на р. Мста Новгородської губернії місцеві жителі подекуди власноруч створювали аварійні ситуації і використовували їх для отримання вигоди. Навмисне засмічування фарватеру, недопущення представників перевізника до місця корабельної аварії та блокування рятувальних операцій значно уповільнювали рух товарів рікою та завдавали суттєвих збитків як власникам, так і перевізникам [12, спр. 1038, арк. 55].

Для уникнення будь-яких непорозумінь під час транспортування лісу Дніпром його власники зверталися до влади з проханням надати уповноважених людей для охорони вантажу та вирішення різних конфліктних ситуацій, що могли трапитися у дорозі [4, спр. 8606, арк. 1 — 3, 5 — 6 зв., 18 — 18 зв.]. Іноді обмежувалися листом («указом»), за яким місцеве населення мало надавати сприяння та допомогу у транспортуванні корабельного лісу та під час непередбачених ситуацій [4, спр. 9030, арк. 3]. Більш детально дані документи розглянуті у статті «Безпека руху Дніпровськими порогами в останній чверті XVIII ст.» [13, сс. 117 — 119].

Вищенаведені документи свідчать про неабияку зацікавленість російської влади у якнайшвидшому налагодженні Дніпровського водного шляху. Закріплення Росією завойованих територій потребувало оперативного створення військових баз, будівництва військово-морського флоту та нових адміністративних центрів, що, в свою чергу, вимагало налагодження надійної та швидкої доставки будівельних матеріалів з північних губерній на Південь. Однак, влада стикнулася з величезними труднощами у забезпеченні безперебійного функціонування водного шляху. Українці не поспішали допомогати росіянам у зміцненні їхніх позицій у регіоні, подекуди зводючи нанівець намагання останніх швидко і дешево доставити вантажі до Чорного моря.

Корективи у плани Росії вносила й сама природа. Дніпровський водний шлях не міг використовуватися цілорічно в силу низки обставин. Одним з обмежуючих факторів була занижка пропускна спроможність Дніпровських порогів. Навігація в цій частині ріки розпочиналася зі скресання льоду і припинялася влітку, коли рівень води в Дніпрі значно падав. Восени навігація відновлювалася і тривала до перших заморозків.

Всі ці чинники призводили до значних затримок у постачанні лісу на будівельні майданчики Півдня. Зрештою, на початкових етапах це стало однією з причин недотримання темпів будівництва кораблів для Чорноморського флоту і призвело до того, що на початку російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. під командуванням Миколи Мордвінова у Дніпровському лимані перебувало лише з півтора десятки суден [14, с. 116]. Для виправлення ситуації у 1787 р. будівництво суден для Чорноморського флоту розпочинається вище Дніпровських порогів – у Мошнах та Кременчузі.

Таким чином, незлагоджена робота Дніпровського водного шляху, затримки у поставках лісу на херсонську верф, сезонний характер дніпровського судноплавства, призвели до неготовності Росії на початку війни з Туреччиною 1787 – 1791 рр. відбивати атаки на Чорному морі.

Бібліографія

1. 14.408. – Декабря 11. Именной Адмиралтейской Коллегии. – О построении гавани и верфи на Днепровском Лимане при урочище, называемом Глубокая Пристань // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 321 – 323.
2. Веселаго Ф. Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1869 год / Ф. Ф. Веселаго. – СПб. : Типография морского министерства, 1872. – 754 с.
3. Широкопад А. Б. 200 лет парусного флота России. 1696 – 1891 гг. / А. Б. Широкопад. – М. : «Вече», 2007. – 462 с.
4. ЦДАК, ф. 59, оп. 1.
5. РГАДА, ф. 21, оп. 1.
6. ЦДАК, ф. 763, оп. 1.
7. Бойко А. В. До історії Дніпровських лоцманів / А. В. Бойко // Південна Україна XVIII – XIX століть: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА ТанDEM-У, 1996. – Вип. 1. – С. 34 – 39.
8. Скальковскій А. Хронологическое обозрѣние истории Новороссійскаго края 1730 – 1823 / А. Скальковскій. – Одесса : Городская тип., 1836. – Ч. 1.: съ 1730 по 1796. – 289 с.
9. Ходаковський О. Дніпровські лоцмани: до історії професійного розвитку зі забезпечення річкового судноплавства / О. Ходаковський, О. Шумей // Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. – Херсон : Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 61 – 105.
10. Ченцова Н. В. До історії громади Дніпровських лоцманів / Н. В. Ченцова // Січеславський альманах. – 2014. – № 7. – С. 99 – 107.
11. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в южную Россию. Собрание сочинений / А. С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб. : Герман Гоппе, 1891. – Т. VII. – 454 с.
12. ЦДАК, ф. 1725, оп. 1.

13. Мордовської М. М. Безпека руху Дніпровськими порогами в останній чверті XVIII ст. / М. М. Мордовської // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2009. — № 9. — С. 112 — 121.

14. Веселаго Ф. Краткая история Русского флота (с начала развития мореплавания до 1825 года) / Ф. Веселаго. — М. — Л. : Военно-морское издательство НКВМФ СССР, 1939. — 304 с.

Мордовской М. М.

Некоторые аспекты организации транспортировки корабельного леса по Днепру в конце 70-х гг. XVIII в.

Статья посвящена Днепровскому водному пути, как одному из основных путей доставки корабельного леса для строительства военно-морского флота на Черном море в последней четверти XVIII в. В основу исследования положены документы Центрального государственного исторического архива Украины (г. Киев) и Российского государственного архива древних актов (г. Москва).

Mordovskoy M. M.

Some aspects of the organization of ship timber transportation on the Dnieper in the late 70-s of the XVIII century

The article is devoted to the Dnieper waterway, as one of the main delivery routes for ship timber for the construction of the navy on the Black Sea in the last quarter of the 18th century. The research is based on the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kiev) and the Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow).

Стойчев В. М., Телюпа С. О.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ МАЄТКУ «ВАСИЛЬЄВО» ДВОРЯНСЬКОЇ РОДИНИ ПОПОВИХ. НОВІ НАПРЯМКИ ПОШУКУ

Палацовий комплекс маєтку «Васильєво» дворянської родини Попових, що розміщується на території сучасного м. Василівки в Запорізькій області, було збудовано наприкінці XIX ст. власником маєтку В. П. Поповим, онуком В. С. Попова, який очолював похідну канцелярію князя Г. О. Потьомкіна, та завдяки близькості до імператорського двору Катерини II, отримав землі на території тогочасних українських губерній та Уралі. На сьогоднішній день комплекс складається з трьох флігелів, об'єкту, що має умовну назву «Оглядова вежа», каретного сараю та манежу-стайні (рис. 1). Головна споруда — палац — була зруйнована протягом першої половини XX ст., починаючи із встановлення радянської влади на території краю та закінчуючи періодом післявоєнної відбудови (рис. 2). Вцілілою залишилась лише головна вежа палацу (рис. 3). До зруйнованих об'єктів відносяться також майданчик для відпочинку та об'єкт з умовною назвою «Південна стіна» чи «Голубник» (рис. 4). На сьогоднішній день палацовий комплекс входить до складу Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова».



Рис. 1

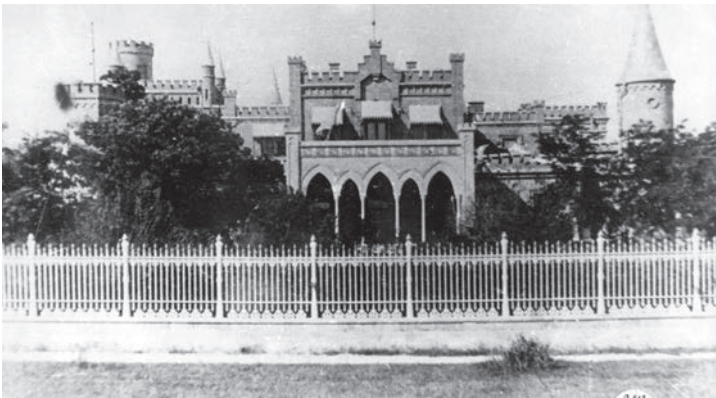


Рис. 2



Рис. 3

Інтерес до дворянського роду Попових та їх маєтків на Півдні України проявлявся в контексті історичних досліджень дещо іншої проблематики, зокрема, товарно-грошових відносин в поміщицькому підприємстві поміщицького землеволодіння та землекористування; краєзнавчих дослідженнях, результатом яких ставали публікації в періодичних виданнях [1; 2; 3]. Треба відзначити роботи професійних істориків, зокрема, О. М. Ігнатуші та О. С. Тедєєва «Перлина архітектури Півдня України (за рядками архівних документів)»; а також В. Козирєва та О. Кучеренка «Очерки истории Васильевки» [4; 5]. Остання робота довгий час могла вважатися найбільш повним комплексним дослідженням з історії дворянського роду Попових та їх господарської діяльності на Півдні України. В значній мірі відомості з даних питань були доповнені на початку 2000-х рр., завдяки статтям В. М. Стойчева та І. М. Стойчевої [6; 7; 8]. Останні дослідження базуються на широкому колі джерел як документального, так і наративного характеру, що раніше не використовувалися.

Необхідно також відмітити інтерес до дворянської родини Попових серед істориків-джерелознавців. В першу чергу до особи Василя Степановича Попова.

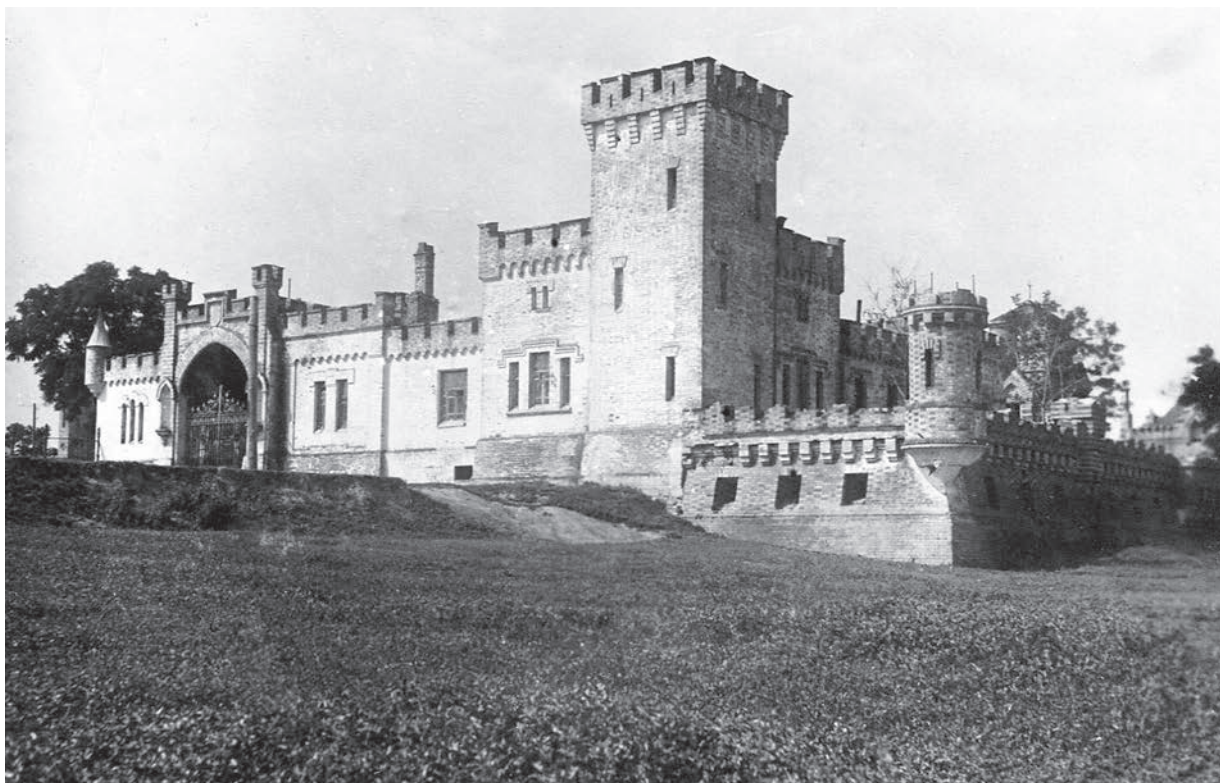


Рис. 4

Архівні матеріали стосовно цього роду були залучені до джерелознавчого дослідження з соціально-економічної історії краю А. В. Бойком, а також дослідження джерел з історії південноукраїнського дворянства Н. В. Суревої [9; 10]. Були опрацьовані матеріали сімейного архіву дворянської родини Попових (ф. 535 Державного архіву Автономної республіки Крим, далі ДААРК); фонду «В. Попова» Відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі (ф. 609); фонду V Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського НАН України, в якому представлені зібрання Одеського товариства історії та старожитностей; фонду Попова Російського державного військово-історичного архіву (ф. 271).

За видовою належністю переважна більшість залучених до зазначених досліджень документів — це офіційне листування В. С. Попова, а також матеріали канцелярії Г. О. Потьомкіна.

В зазначених роботах до питання історії будівництва та безпосередньо функціонування палацового комплексу, як складової садиби, зверталися скоріше побіжно. В значній мірі це обумовлено, з одного боку, браком джерел, а з іншого неопрацьованістю найбільш повного зібрання документів стосовно маєтків Попових, що міститься у ф. 535 ДААРК, які залишаються в більшості своїй не введеними до наукового обігу. Проектна документація для будівництва комплексу, що мала зберігатись в Мелітопольському районному архіві, не виявлена і, ймовірно, за все, була знищена під час евакуації матеріалів архіву за часів Німецько-радянської війни. Не залишилося також фотодокументів початку ХХ ст., на яких було б відображено інтер'єр як самого палацу, так і приміщень інших будівель. Що ж стосується сімейного архіву Попових, то до сьогодення він залишається виявленим лише частково. Припускаються версії щодо знищення його частини за часів революції або перевезення під час еміграції родин Юрія та Павла Попових до Франції.

Співробітниками історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», до складу якого входять залишки палацового комплексу, проводяться дослідження в ряді напрямків. В першу чергу, це реконструкція історії використання будівель садиби в період після закінчення Німецько-радянської війни та до створення музею-заповідника в його нинішніх межах. Часова наближеність цих подій та ступінь збереженості архівних матеріалів стосовно цього періоду дозволяє сподіватися на позитивні результати в даному напрямку роботи.

Більш проблемними і такими, що потребують більшої уваги, вважаються питання з часу будівництва та функціонування палацового комплексу і до вищезазначених подій.

Серед напрямків досліджень, що на сьогоднішній день дають можливість поступового вирішення поставлених завдань, в першу чергу, треба виділити обробку архівних матеріалів та видань, в яких знайшли відображення питання історії палацового комплексу. Застосовані методи бібліографічної та архівної евристики дозволили доповнити вже існуючі відомості щодо окремих осіб дворянської родини Попових та функціонування маєтку «Васильєво». Нами були опрацьовані, раніше не залучені до дослідження історії дворянського роду Попових, матеріали Державного архіву Запорізької області (далі ДАЗО). Це були документи виконавчих органів влади. Одним із особливо цінних документів, що були виявлені, є акт обстеження маєтку Ю. Попова, зроблений співробітниками Василівського волостного земельного відділу в 1921 р. [11, спр. 22, арк. 16 – 18]. Завдяки даній справі вдалося виправити помилку, якої припустилися дослідники, що спиралися переважно на усно історичні джерела, накопичені місцевими етнографами та краєзнавцями, та фотоматеріали. Один з об'єктів, що було зруйновано в радянський період, і мав умовну назву «Південна стіна» або «Голубник», насправді виявився повноцінним четвертим флігелем палацового комплексу. Це в певній мірі змінює уявлення про план забудови самого комплексу. Проблемним залишається питання, чому в джерелах наративного характеру, зокрема спогадах учасника будівництва В. А. Луцинського та записках онуки управляючого маєтком часів Ю. Попова С. Перовської немає описів даної споруди [12; 13; 14].

Архівна евристика матеріалів місцевих виконавчих органів більш пізнього часу, зокрема 50 – 60-х рр. ХХ ст., періоду, коли за даними фото джерел відбувалися перебудови деяких об'єктів, дозволила частково відтворити процес забудови території палацового комплексу [15, спр. 60]. Відомостей щодо об'єктів комплексу поки що не виявлено.

Продовжується робота з матеріалами ДААРК, копії яких вдалося зробити під час співпраці з даною установою в 2013 р. Першим результатом роботи в даному напрямку стала публікація опису фонду 535 в серії «Василівська старовина» [16]. Обробка матеріалів та підготовка їх до публікації продовжується. На черзі випуск, що буде присвячений сімейному архіву першого директора Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» В. В. Мешкова та його усно історичним розвідкам з історії м. Василівки дорадянської доби, часів Німецько-радянської війни, зокрема, маєтку сім'ї Попових.

Обробка матеріалів, вже згадуваного фонду С. Перовської, що зберігається в архіві Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, дала змогу уточнити ряд питань стосовно будівництва палацу, а також використання споруди, що була відома як «Оглядова вежа» (рис. 5). За даними записів С. Перовської вежа була недо-



Рис. 5

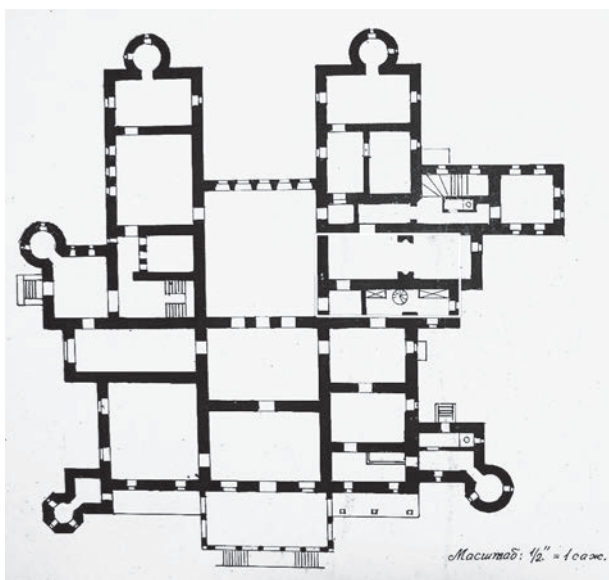


Рис. 6

будованим об'єктом, що, можливо, використовувався, як резервуар для зберігання питної води [13, спр. 64, арк. 2 зв. — 3, фото № 13; 14, спр. 14, ч. 2., арк. 12 зв.]. За територією комплексу розташовувався артезіанський колодязь, тому цілком ймовірно, що до прокладення водопроводу планувалося створити подібний об'єкт.

Продовження бібліографічної евристики періодичних видань кінця ХІХ — початку ХХ ст. дало можливість встановити авторство проекту будівництва палацового комплексу, що до останнього часу залишалося проблемним питанням. На сьогоднішній день прийнято вважати, що в будівництві палацу приймали участь архітектори Стюнкель та Агеєнко, скульптор Лангобарді та червонодеревник Усвіль [14, спр. 14, ч. 2, арк. 9; 17]. За матеріалами додатку до видання «Зодчий» під назвою «Неделя строителя», опрацювання яких проходило за ініціативою та активною участю докторанта Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Філаса В. М., було встановлено, що авторство проекту господарчих приміщень комплексу належить визначному архітектору другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. Л. Бенуа [18, арк. 72]. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність продовження евристичної роботи, зокрема, з матеріалами Товариства архітекторів-художників.

Наступним напрямком досліджень історії палацового комплексу стало проведення археологічних розкопок фундаментів палацу та розчистки підземних споруд під окремими об'єктами. В 2014 р., залучивши до роботи працівників установи «Південьгідроархеологія», що є дочірнім підприємством Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, було закладено декілька шурфів з метою виявлення та встановлення стану збереженості фундаментів палацу. За результатами розкопок було вирішено продовжити роботи в

ологія», що є дочірнім підприємством Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, було закладено декілька шурфів з метою виявлення та встановлення стану збереженості фундаментів палацу. За результатами розкопок було вирішено продовжити роботи в



Рис. 7



Рис. 8

цьому напрямку. В 2015 р. були розкопані підвали під трьома кімнатами палацу (рис. 6). Площа розкопу становить 10 x 8 м. Глибина — до 3,1 м. Можна говорити про зміщення рівнів підвальних споруд, проте виявлений перепад не є значним і не дає підстав говорити про декілька рівнів підвалів палацу. Серед знахідок можна відзначити фрагменти ліпнини у вигляді рослинного орнаменту з внутрішнього оздоблення приміщень палацу з елементами, ймовірно, позолоти та фарбування; частини кованої огорожі палацу, що після руйнування могла зберігатися в підвальних приміщеннях; елементи перекриття та укріплюючі конструкції споруди; фрагменти порталу каміну: бокові та верхнє, горизонтальне перекриття (рис. 7, 8). Крім того, в підлозі підвального приміщення було виявлено водовідвідну конструкцію (рис. 9), а також залишки печі (рис. 10). Останні дві знахідки розташовувалися на різних рівнях, що разом із конструкцією печі (каміння обкладене пічною цеглою з невеликим отвором піддувала), можуть бути підтвердженням свідчень респондентів, опитаних в ході усно історичних розвідок, про функціонування в підвальних приміщеннях палацу рекреаційних приміщень типу бані.

На жаль, вже на сьогоднішній день, незважаючи на незначну площу розкопаних приміщень, можемо говорити, що в загальному обсязі фундаменти не збереглися. Перепад рівня ґрунту та результати закладених шурфів говорять про часткове або повне руйнування фундаментів в районі веж внутрішнього фасаду палацу. Також в ході археологічних робіт цього року виявлені руйнування фрагментів стін підвальних приміщень.

В подальшому планується продовження розкопок та музеєфікація фундаментів палацу зі створенням музею під відкритим небом. Розпочата розробка нової облікової документації на даний об'єкт.



Рис. 9



Рис. 10

Разом із розкопками фундаментів палацу проводилися також розчистки підвальних приміщень під об'єктами комплексу, що збереглися. Розпочаті вони були ще в 2013 р. На сьогоднішній день маємо розчищені приміщення під південною частиною «Манежу-стайні», що вже введені до екскурсійного маршруту, а також частково обладнані в якості виставкового залу. Південна добудова та підвали, що складаються з 3 приміщень використовувалися для зберігання вина, а також в якості льодовика.

В цьому році розпочато розчистку підвальних споруд під північною частиною об'єкту. Вже можемо говорити, що складаються вони з декількох приміщень, вхід до яких поки що не знайдений, або ж вони були сполучені з підвальними об'єктами, що вже розчищені.

Підсумовуючи вищезазначене, можемо говорити про комплексність підходу до дослідження історії палацового комплексу маєтку «Васильєво» дворянської родини Попових. Складовими частинами роботи є опрацювання бібліографічних та архівних матеріалів, що раніше не залучалися та дозволяють доповнити відомості про будівництво комплексу, його функціонування до часу остаточного встановлення радянської влади на даних територіях, подальше використання об'єктів маєтку. Результати бібліографічної евристики періодичних видань з історії архітектури, завдяки чому вдалося вирішити проблему авторства проекту будівництва господарчих приміщень комплексу, обумовлюють доцільність продовження даних робіт. Крім того, розпочаті археологічні дослідження дадуть змогу проведення критичного аналізу кола джерел, що використовувались раніше при дослідженні проблеми — переважно усно історичні та фотографічні; а також розкриття та підсилення їх інформативного потенціалу.

Бібліографія

1. Попова Р. С. Помещицье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений (На материалах Южной Украины) / Р. С. Попова // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. Сборник научных трудов. — Днепропетровск : ДГУ, 1981. — С. 146 — 153.

2. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння на Півдні України у пореформений період / Н. Р. Темірова // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII — XIX. — Запоріжжя : РА «Тандем У», 1998. — Вип. 3. — С. 135 — 142.

3. Мешков В. В. Палацу Попова 100 років / В. В. Мешков // Запорізька правда. — 1994. — 6 вересня.

4. Ігнатуша О. М. Перлина архітектури Півдня України (за рядками архівних документів) / О. М. Ігнатуша, О. С. Тедєєв // Нариси Південної України. — Запоріжжя, 1997. — С. 43 — 50.

5. Козырев В. К. Очерки истории Васильевки / В. К. Козырев, А. Ю. Кучеренко. — Запорожье : РА «Тандем У», 1998. — 170 с.

6. Стойчев В. М. Історія дворянського роду Попових / В. М. Стойчев, І. М. Стойчева // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII — XIX ст. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. — № 5. — С. 94 — 119.

7. Лук'яненко І. М. Легенди та перекази як джерело для вивчення історії Півдня України XVIII — другої половини XIX століття / І. М. Лук'яненко, В. М. Стойчев //

Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4 (5). – С. 221 – 224.

8. Лукьяненко И. М. Тавельський архив Поповых / И. М. Лукьяненко, В. М. Стойчев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4 (5). – С. 224 – 228.

9. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.

10. Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. : дис. канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Н. В. Сурева. – Запоріжжя, 2005. – 186 с.

11. ДАЗО, Р. 346, оп. 2.

12. Спогади Луцинських: дворянська родина на зламі епох [упор.: А. Г. Оленко, В. М. Стойчев, В. М. Філас, Г. І. Шаповалов]. – Василівка – Запоріжжя, 2013. – 214 с. (Серія «Василівська старовина»; Вип. 1).

13. Архів Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, ф. 1, оп. 9.

14. ДАЗО, Р. 5062, оп. 3.

15. ДАЗО, Р. 5062, оп. 1.

16. Сімейний архів дворянської родини Попових 1730 – 1920 рр. (описи фонду 535 ДААРК) [упор. В. М. Стойчев, В. М. Філас, І. М. Стойчева, С. О. Телюпа]. – Василівка – Запоріжжя, 2014. – 290 с. (Серія «Василівська старовина», Вип. 2).

17. Архитекторы Российской империи с начала XVIII века до 1917 года. Биографический словарь [сост. Крашенинников А. Ф.]. – М. : Государственный научно-исследовательский музей архитектуры им. А. В. Щусева, 2007. – Т. I «А». – С. 34 – 41. – 288 с.

18. Неделя строителя. – 1894. – № 13. – 27 марта.

Стойчев В. М., Телюпа С. А.

**Исследование истории дворцового комплекса
имения «Васильєво» дворянского рода Поповых. Новые направления поиска**

Статья посвящается основным направлениям исследования дворцового комплекса имения «Васильєво» дворянской семьи Поповых, которые проводятся сотрудниками Васильевского историко-архитектурного музея-заповедника «Усадьба Попова», в состав которого входит данный объект. Проанализированы результаты работы последних лет по тематическим блокам, а также определены перспективные направления последующих исследований.

Stoichev V. M., Telyupa S. O.

**Study of the history of the yard complex
of the estate «Vasilevo» of the noble family Popov. New directions of search**

The article is devoted to the main directions of research into the history of the palace complex manor «Vasilevo» noble Popov's family held staff Vasilevska Historical and Architectural Museum «Popov's manor» which includes this monument. The results of these researches of recent years by thematic units and identified promising areas for further research.

ДВОРЯНСКИЙ РОД ЯШНИКОВЫХ

Перед тем, как начать повествование об истории дворянского рода Яшниковых, возникшего в середине XIX в., и внесённого в Родословную книгу Дворянского Депутатского собрания Екатеринославской губернии [1, д. 3236], следует сказать, что этот род ранее не был никем исследован. Автор статьи предпринял попытку выявить его родоначальника, проследить судьбу отдельных представителей рода, установить любопытные родственные связи Яшниковых изначально руководствуясь принципом: история вроде бы неприметного, на первый взгляд, дворянского рода априори не может быть неинтересной. Насколько оправдался этот принцип — судить читателю.

В 1780 г. у малороссийского казацкого старшины Ильи Яшникова (или Ешникова) родился сын, названный Иваном. Спустя более полувека, в 1855 г., его внуки, — дети коллежского асессора и кавалера Ивана Ильича Яшникова (1780 — 1845), — будут утверждены в дворянском достоинстве. Используемая в дворянском деле формулировка «по заслугам отца» даёт повод утверждать, что именно Ивана Ильича следует считать родоначальником русского дворянского рода Яшниковых. Статистический факт: в 1859 г. потомственные дворяне довольно большой Екатеринославской губернии составляли всего-то 0,5 % населения [2, с. 4, табл. № 1].

В 1795 г., едва достигнув 15 лет, Иван Ильич был принят на гражданскую службу [3, д. 2623.] и в этом сложно усмотреть что-то удивительное: на рубеже XVIII и XIX вв. встречались и более юные государственные служащие. Как известно, большинство будущих чиновников свою службу начинали со скромной должности копииста. Не стал исключением и Иван Ильич. Для того чтобы получить низший классный чин коллежского регистратора (XIV класс согласно «Табели о рангах») требовались и время, и усилия. Заветный чин был получен в 1810 году, а вместе с ним приобретена и известная форма обращения — «Ваше благородие». На тот момент Иван Ильич состоял секретарём Александровской городской ратуши.

На своей предыдущей службе в Александровском уездном суде он ценился высоко: «исправлял порученные ему уголовные и следственные дела с особенною заботливостью и успехом». В Александровской городской ратуше Иван Ильич прослужил в общей сложности 9 лет. Чиновник бодро продвигался по служебной лестнице и явно укреплял свою репутацию благодаря расположению высших губернских чиновников. Так, в 1814 г. он получил признательность в письменной форме от Екатеринославского гражданского губернатора К. С. Гладкого (1756 — 1831).

В 1823 г. Иван Ильич был назначен секретарём Мариупольского греческого суда и одновременно — городским прокурором. Новая должность сулила и новый, необычайно высокий для провинциального города статус. Суд соединял в себе «города Мариуполя и всего Мариупольского округа градскую и земскую полицию, магистрат, сиротский и словесный суды, а в отношении поселян — дела уездного суда». Получив новое назначение, Иван Ильич стал фактически вторым человеком в городской системе управления после своего прямого начальника — председателя суда. Значимость его должности подтверждается и описанием штата суда. Оно встречается в редчайшем дореволюционном мариупольском издании. Цитата: «суд

состоял впоследствии из председателя, трёх членов, которые назывались заседателями, секретаря с обязанностями стряпчего или прокурора и подчинённых ему столоначальников» [4, с. 109].

Из формуляра Ивана Ильича следует, что свои обязанности он исправлял безукоризненно: успешно содействовал взысканию податей и недоимок, способствовал благоустройству города, заботился о безопасности граждан, боролся с охватившей город эпидемией холеры. Благодарности, посылаемые вышестоящими чиновниками, сыпались одна за другой. В 1842 г. он получил чин коллежского асессора, а через три года умер.

Прежде чем сказать несколько слов о супруге Ивана Ильича и продолжить рассказ уже о его детях, необходимо упомянуть одно интересное историческое событие [5, с. 36], свидетелем и участником которого был секретарь суда Яшников. Дело в том, что в 1837 г. Мариуполь посетил цесаревич Александр — будущий император Александр II (1818 — 1881). Его сопровождал наставник — выдающийся поэт В. А. Жуковский (1783 — 1852). Обязанность встречать высокого гостя была, разумеется, возложена на должностных лиц Мариупольского суда. После помпезной и даже немного комичной церемонии встречи цесаревич и Жуковский направились в церковь, а председатель суда — в собственный дом следить за приготовлениями к торжественному завтраку. Выйдя из церкви, цесаревич и Жуковский решили пешком прогуляться до дома председателя суда. Сопровождал ли их Иван Ильич в отсутствие своего начальника? История об этом умалчивает, но допустить такое развитие событий мы, конечно же, можем.

Во время описанного выше визита наследника престола Иван Ильич уже был вдовцом. Его супругой, очевидно прожившей не очень длинную жизнь, была дворянка Евдокия Ивановна фон Филлерс [6, л. 15]. Она была дочерью ротмистра и происходила из рода обрусевших голландцев [7, с. 12]. У Ивана Ильича и его супруги родились трое детей: Николай (1816 г.), Александр (1818 г.) и Ольга (1821 г.). Забегая немного вперёд, следует сказать, что никто из сыновей не сумел проявить себя на гражданской службе так, как это сделал их отец. Единственная дочь Ольга была отдана замуж за учителя и инспектора Мариупольского духовного училища Даниила Кондратьевича Дыбского (1811 — после 1903). На момент свадьбы она не была дворянкой. Не был дворянином и её муж.

Об Ольге Ивановне Яшниковой (1821 — 1903) известно совсем немного [8, д. 16, л. 31]. Она, видимо, вплоть до своего замужества находилась при отце. В 1849 г. вместе со своим супругом проживала в их собственном доме в Мариуполе [9, д. 196]. Зять Ивана Ильича Яшникова был человеком очень образованным по тем временам: прошёл обучение в Екатеринославской духовной семинарии, владел несколькими иностранными языками. Одним из его учеников был будущий народоволец М. Р. Попов (1851 — 1909). «Один только из учителей духовного училища, Дыбский, часто мне вспоминается, — писал позже революционер. — Ко мне в последние годы пребывания в духовном училище он относился с каким-то особенным вниманием, с какой-то бережностью и даже любовью» [10, с. 144].

Четверо детей, родившихся у Ольги Ивановны и Даниила Кондратьевича, не были потомственными дворянами, потому что принадлежность к сословию передавалась только по мужской линии. По какой причине Ольга Ивановна хлопотала о получении дворянства после смерти своего отца, если не могла передать права дворянства мужу и детям — не совсем понятно. Её сыновья — двоюродные дяди, а дочь — двоюродная тётя известного поэта, переводчика и стиховеда Г. А. Шен-

гели (1894 — 1956). Такой вывод следует из информации [11, с. 15], приведённой историком В. Э. Молодяковым в написанной им биографии Г. А. Шенгели.

Николай Иванович Яшников (1816 — после 1854), — старший сын Ивана Ильича, — после непродолжительной службы в Мариупольском греческом суде стал чиновником таможенного ведомства [3, д. 2623]. По воле случая он оставил след в истории Крымской войны (1853 — 1856), не достигнув каких-либо высот на гражданской службе. В 1847 г. коллежский секретарь Николай Иванович Яшников числился корабельным смотрителем Керченской портовой таможни, а в 1853 г. — корабельным смотрителем и кораблемером Евпаторийской портовой таможни [12, д. 3409]. Еще в 40-х годах он женился на Софии Сильвестровне Чернявской [3, д. 2451], но вплоть до 1853 г. оставался бездетным. Предположительно, его жена являлась невесткой [13, д. 311] племянницы выдающегося крымского администратора А. И. Казначеева (1788 — 1880), занимавшего в начале 50-х годов пост градоначальника Одессы. В 1854 г. в жизни Николая Ивановича произошла череда событий, оставляющих вопросы о том, как сложилась его дальнейшая судьба.

«Помню хорошо, что в апреле месяце 1854 года, на третий день Светлого праздника, в виду Евпатории показалось два парохода. Войдя в бухту, они встали на якорь, не подымая, однако, национального флага, что требуется обыкновенно от каждого парохода», — писал очевидец В. С. Раков [14, с. 11]. Последовавшую развязку он описал следующим образом: «Между тем корабельный смотритель таможни, некто Яшников, ревностный службист, не зная, что за пароходы пожаловали к нам, немедленно с командой отправился опросить их, но поплатился за это тем, что вместе с матросами и лодкой был взят на abordаж парохода, а впоследствии — в качестве пленника отправлен в Лондон».

Военный историк Н. Ф. Дубровин (1837 — 1904) дополнил рассказ очевидца некоторыми фактами: «Около четырех часов пополудни неприятельский флот остановился в виду Евпатории и бросил якорь. Отдалившиеся от эскадры два парохода вошли на Евпаторийский рейд ...» [15, с. 97]. Н. Ф. Дубровин также уточнил и нюансы развязки: «Уходя на присоединение к эскадре, пароходы взяли на буксир стоявшие на якорях три русских каботажных судна, одну подводную лодку и казенный таможенный катер, с бывшим на нем корабельным смотрителем Яшниковым и пятью гребцами».

Итак, получается, что Николай Иванович Яшников попал в плен, исполняя свои должностные обязанности. Был ли он не совсем трезвым в тот момент (есть и такие свидетельства), действовал ли по приказу начальства или же по собственной инициативе — не столь важно. Важно другое! Титулярный советник Яшников может считаться либо первым пленным, либо первым военнопленным Крымской войны. Его биография не будет выглядеть полной без описания событий, последовавших после пленения и описанных вышеупомянутым историком.

Попав в плен, «герой» был немедленно допрошен командующим французской эскадрой адмиралом Гамеленом (1796 — 1864). Адмирал пытался выяснить всё, что мог знать титулярный советник о Крыме, попутно забросав его вопросами о количестве солдат и матросов в Севастополе, о числе русских кораблей и пароходов, количестве орудий у русских. Чиновник отвечал адмиралу, что ему не было ничего известно. Таковы были свидетельства, изложенные Яшниковым русскому послу в Австрийской империи барону П. К. Мейндорфу (1796 — 1863). Их встреча состоялась в Вене, куда Яшников был доставлен французским пра-

вительством уже в качестве освобождённого русского подданного. Чиновник также рассказал барону, что французы, отплывая от города, сделали промеры и описи берегов окрестностей Евпатории. Для чего? Яшников полагал, что именно под Евпаторией союзное командование планировало осуществить высадку своих войск. Так оно и произошло спустя несколько месяцев. Свою беседу с Яшниковым барон Мейндорф изложил в письме к канцлеру Российской империи К. В. Нессельроде (1780 — 1862).

Главнокомандующий сухопутными и морскими силами в Крыму князь А. С. Меншиков (1787 — 1869), как известно, задолго до высадки вражеского десанта под Евпаторией в сентябре 1854 г., сумел определить место крупнейшей военной операции союзных войск. Надо полагать, что с этой задачей князь справился отчасти благодаря вовремя подоспевшим показаниям титулярного советника Яшникова. Вернулся ли Николай Иванович после освобождения из плена в Евпаторию, продолжал ли он служить, были ли у него дети? Эти вопросы на данный момент остаются без ответов. Известен лишь один факт: прибыв в Россию, он давал письменные показания.

Другой сын Ивана Ильича, — Александр Иванович Яшников (1818 — 1893), — служил в одном из государственных учреждений Александровского уезда. Документы, найденные в ГАХО, содержат информацию о составе его семьи [16, д. 2908], а также свидетельствуют о том, что он был помещиком и хозяином 5 крепостных душ. В 1855 г. потомственный дворянин, губернский секретарь Александр Иванович Яшников приобрёл за три тысячи пятьсот рублей серебром имение в Александровском уезде, располагавшееся при деревне Богодаровке. Площадь имения составляла 220 десятин (почти 250 гектаров), а в самом имении находились различные постройки, а также ферма по разведению скота и овец. По своей западной стороне [17, д. 309] имение граничило с владениями барона Н. А. Корфа (1834 — 1883) — известного русского общественного деятеля, организатора земских школ и тестя театрального деятеля Владимира Немировича-Данченко (1858 — 1943).

Александр Иванович принимал некоторое участие в делах уездного собрания. В списке потомственных дворян Александровского уезда за 1859 г. он значится губернным секретарём, имеющим право голоса в делах уездного собрания и избирающим уполномоченных для участия в выборах [18, д. 24843]. На гражданской службе Александр Иванович сумел дослужиться лишь до чина коллежского секретаря (X класс согласно «Табели о рангах»). Продвижение по служебной лестнице его явно не интересовало, да и зачем это было нужно отнюдь не мелкому помещику? После смерти помещика имение «сельцо Богодаровка» перешло к его жене Марии Константиновне, хотя могло достаться сыну Александру — именно он был указан наследником в первом завещании своего отца. Единственная дочь Юлия на тот момент уже была замужем и обладала имением, купленным у собственной матери.

В 1885 г. в Мариупольскую земскую управу поступило уведомление [19, д. 40 а] о продаже имущества, ранее принадлежавшего Марии Константиновне Яшниковой и доставшегося ей по наследству от умершего отца. Имущество в 260 десятин, находившееся на тот момент в Мариупольском уезде при деревне Вороной (она же — урочище Капустяное), перешло в собственность к Юлии Александровне Яшниковой (1863-?) — супруге артиллерии поручика Ивана Ивановича Тяжелникова (1860 — ранее 1897), проживавшего в Полтаве.

Муж Юлии Александровны Яшниковой был не только потомственным дворянином, но и потомственным военным: дед Иван Иванович Тяжельников (1802 — 1869) — генерал-лейтенант, участник Крымской войны; отец Иван Иванович Тяжельников (1831 — 1891) — генерал-лейтенант, каменец-подольский и полтавский губернский воинский начальник. Родной брат отца, — Михаил Иванович Тяжельников (1866 — 1933), — дослужился до чина генерал-майора. Во время Гражданской войны он присоединился к Белому движению и был военным губернатором Черноморской губернии и командующим войсками Черноморского побережья. Деверь Юлии Александровны был женат на двоюродной сестре лейтенанта П. П. Шмидта (1867 — 1906). Государственный и общественный деятель, один из основателей русской научной генеалогии, мемуарист и коллекционер Л. М. Савёлов (1868 — 1947) в своих воспоминаниях писал, что супруг Юлии Александровны, приходившийся ему троюродным братом, умер в довольно молодом возрасте и что у него не было потомства [20, с. 53]. Сведения о втором браке Юлии Александровны не выявлены.

Её брат Александр Александрович Яшников (1867 — после 1915), — несостоявшийся, как уже говорилось ранее, наследник имения своего отца, — воспитывался в Елисаветградском кавалерийском юнкерском училище [21, д. 1471]. В 1885 г. он был зачислен на службу в 30-й драгунский Ингерманландский полк. Отдав военной службе чуть более 10 лет, уволился в чине поручика и перешёл на гражданскую службу. В 1896 г. ему был присвоен чин коллежского секретаря. Начиная с 1902 г., Александр Александрович служил в Харьковской контрольной палате. Канцелярский чиновник, согласно его формулярному списку, имел два собственных дома в Харькове.

Супругой Александра Александровича Яшникова стала Юлия Владимировна Жебунёва. Она была либо одной из дочерей, либо близкой родственницей народовольца Владимира Александровича Жебунёва (1848 — 1915) — потомственного дворянина Александровского уезда. Степень её родства ещё предстоит уточнить, но если выяснится, что Юлия Владимировна была все-таки дочерью революционера, то получится вот такая курьёзная картина: зять Ивана Ильича Яшникова — заботливый наставник будущего народовольца Попова, внук Ивана Ильича Яшникова — зять народовольца Жебунёва.

В упомянутом выше формулярном списке Александра Александровича за 1905 г. указано, что на тот момент у него не было детей. Разумеется, они могли родиться и позже — в то время, когда он жил в Санкт-Петербурге [22, с. 1053], являясь чиновником Департамента военной и морской отчётности Государственного контроля [23, д. 575]. Информация о его потомстве могла содержаться в позднем формуляре, составленном как раз в те годы, когда он служил в столице Российской империи. К сожалению, этот документ оказался уничтоженным.

Если предположить, что Александр Александрович умер бездетным, а также допустить, что и у его дяди Николая не было детей, то тогда можно говорить об угасании дворянского рода Яшниковых по мужской линии ещё до революции 1917 г. Попытка отыскать дворянский герб Яшниковых не увенчалась успехом: герб не был найден ни в «Общем гербовнике дворянских родов Российской империи», ни в так называемом «Сборнике неутвержденных гербов» В. К. Лукомского. Автор выражает искреннюю благодарность генеалогу А. С. Смирнову (Санкт-Петербург) за оказанную помощь при работе с документами, которые хранятся в РГИА.

Библиография

1. РГИА, ф. 1343, оп. 34.
2. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1860 год, раздел «статистическое обозрение». — Екатеринослав : Типография Губернского правления, 1860.
3. РГИА, ф. 1349, оп. 3.
4. Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1892. — 553 с.
5. Яруцкий Л. Д. Мариупольская старина: Рассказы краеведа / Л. Д. Яруцкий. — МФ ООО «Типография «Новый Мир», 2008. — 360 с.
6. ДАЗО, ф. 19, оп. 1.
7. Потапенко С. Элита Слободской Украины. Списки казацкой старшины 60-х годов XVIII столетия / С. Потапенко. — Харьков, 2008. — 496 с.
8. ДАДО, ф. 212, оп. 1.
9. РГИА, ф. 802, оп. 12.
10. Попов М. Р. Записки землевольца / М. Р. Попов. — М. : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. — 513 с.
11. Молодяков В. Э. Георгий Шенгели: Биография / В. Э. Молодяков. — М. : Водолей, 2016. — 616 с.
12. РГИА, ф. 1349, оп. 5.
13. РГИА, ф. 1349, оп. 6.
14. Раков В. С. Мои воспоминания о Евпатории в эпоху крымской войны 1853 — 1856 гг. / Раков В. С. — Евпатория : тип. М. Л. Мурованского, 1904. — 56 с.
15. Дубровин Н. Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя / Н. Ф. Дубровин. — СПб. : тип. Товарищества «Общественная польза», 1900. — Т. 1. — 438 с.
16. ДАХО, ф. 71, оп. 3.
17. ДАХО, ф. 71, оп. 9.
18. ІР НБУ ім. Вернадського, фонд II (зібрання Я. Новицького).
19. ДАДО, ф. 113, оп. 1.
20. Савёлов Л. М. Воспоминания / Л. М. Савёлов [подгот. текста, предисл., коммент., им. указ. О. Н. Наумова]. — М. : Старая Басманная, 2015. — 488 с.
21. РГИА, ф. 1349, оп. 2.
22. Весь Петербург: Адресная и справочная книга г. Санкт-Петербурга на 1911 год. — СПб. : А. С. Суворин, 1911. — 1188 с.
23. РГИА, ф. 576, оп. 4.

Маринін А. В.

Дворянский род Яшниковых

Яшниковы — один из нечисленных, раньше не исследованных дворянских родов Александровского повіту. У статті робиться спроба виявити всіх його представників, а також простежити цікаві родинні зв'язки окремих представників роду. Джерела інформації, що приводиться — історична література, документи з державних архівів.

*Marinin A. V.***The noble family of Yashnikov**

Yashnikovs — one of the few, previously unexplored noble families of the Aleksandrovsky district. The article makes an attempt to identify all its representatives, as well as to trace the curious family ties of individual representatives of the genus. Sources of information are historical literature, documents from state archives.

*Харлан О. В.***ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА ОРІХОВА**

В Запорізькій області серед значної кількості історичних поселень існують населені пункти, які внесено до Переліку історичних населених місць України. Актуальність історико-містобудівних досліджень даних поселень здебільшого обумовлена слабким станом їх вивченості.

В 2018 р. Українським державним інститутом культурної спадщини виконано дослідження міста Оріхова Запорізької області і розробку науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план м. Оріхів Запорізької області з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів». Робота виконувалася на замовлення Виконавчого комітету Оріхівської міської ради як основа для створення Генерального плану розвитку м. Оріхів.

Необхідність розроблення згаданої науково-проектної документації зумовлена вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини», постановами Кабінету Міністрів від 26. 07. 2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03. 07. 2006 № 909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним», від 13. 03. 2002 № 318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць».

Мета дослідження полягала в забезпеченні збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Оріхів шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання території історичного ареалу міста.

Об'єктом дослідження виступала територія м. Оріхова, занесеного до Списку історичних населених місць України (з датуванням 1775 р.) [1, с. 555], ландшафт території міста, розпланування. Предметом дослідження стали розпланувально-просторовий устрій міста, забудова, об'єкти культурної спадщини, а також пошук оптимальних методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру його середовища.

Дослідницькі методи, які було використано під час даних досліджень, відповідають загальноприйнятій методології історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень [2].

Методичні засади виявлення і оцінки історико-архітектурної спадщини міста мали провідне значення. Вивчення міста з виконанням принципової схеми його територіального розвитку відбувалося за основними історичними етапами та виявленням основних структурних елементів (слободи, місто, залізниця, осно-

вні підприємства, історичний центр міста та інші). Використано також методику історико-архітектурної оцінки розпланування (головним для визначення цінності є хронологічний критерій, допоміжними — композиційний, ландшафтний), що дозволило виявити ступінь збереженості розпланування історичного центру Оріхова. Методика історико-архітектурної оцінки забудови передбачала наукову інвентаризацію будівель і споруд з виділенням пам'яток і об'єктів культурної спадщини і з'ясуванням ступеню збереженості наявних пам'яток, що перебувають на державному обліку.

Результатом проведених досліджень стали історико-архітектурний опорний план міста та проект зон охорони пам'яток, визначені межі й режими використання території історичного ареалу міста. Рекомендації щодо збереження традиційного характеру середовища викладені в текстовій та графічній частині*.

Практичне значення історико-архітектурного опорного плану полягає у призначенні його для використання при розробленні Генерального плану розвитку міста та уточненні зонування міської території.

Вперше історико-містобудівні дослідження проводилися на теренах міста Оріхова авторським колективом, який очолював автор даної роботи. Система охоронного зонування та визначення історичного ареалу, запропоновані для міста, базуються на сучасних методах досліджень нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища Оріхова. Розробки подібної документації проводяться згідно з чинними нормативно-правовими й методичними документами. Це, передусім, закони України «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», «Про охорону культурної спадщини» та ін.

Основою будь-яких історико-містобудівних розробок у змістовному плані вважається історія міста, матеріальним свідченням якої виступає культурна спадщина. Не є винятком і історія міста Оріхова.

На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних, бібліографічних та картографічних джерел XVIII — XX ст., натурних обстежень, цікаво поетапно відстежити передумови розвитку містобудівної системи міста Оріхова та оточуючих ландшафтів річкової долини Конки. Опрацювання робіт дослідників Оріхова, присвячених історії населеного пункту і аналіз історичних карт співставлених із сучасною топоосновою дозволяють доповнити картину різночасових містобудівних процесів досліджуваної території, динаміки і розвитку планування міської системи.

Місто Оріхів Запорізької області (до 1801 р. Оріхова Балка (Оріхове)) — центр Оріхівського району, розташоване на р. Конці (притока р. Дніпра) за 66 км від обласного центру м. Запоріжжя. Як вказувалося вище 1775 р. — дата заснування або перша писемна згадка про населений пункт [3, с. 7].

Територія міста розташована в межах південної степової смуги, на південно-східному схилі Придніпровської височини. Її поверхня являє собою хвилястий степ, розчленований долиною Конки і руслами стародавніх балок, що впадають в неї. Довжина річки в межах міста близько 8 км, ширина річкової долини 2 — 3 км,

* Окрім пояснювальної записки до історико-архітектурного опорного плану (з додатками, де наведено списки пам'яток культурної спадщини різних видів і категорій, а також виявлених об'єктів культурної спадщини), було розроблено значну графічну частину, до якої увійшли: Історико-архітектурний опорний план — основне креслення; Схема територіального і розпланувального розвитку м. Оріхова та Схема ландшафту міста. До того ж, виконано фотофіксацію характерних видів на пам'ятки і їх оточення, перспектив і панорам історичного району.

добре розроблена, асиметрична. Річкова заплава двобічна, відкрита, з луками, у більшості суха.

Місцевість навколо Оріхова має вигляд великої улоговини. Навколо Оріхова і с. Преображенки на обох берегах р. Конки існувала здавна значна кількість курганних груп (рис. 1, виконано автором на основі німецької мапи 1943 р.) [4, с. 525]. Давні періоди перебування людини на теренах міста та прилеглих населених пунктів потребують додаткових досліджень, оскільки на сьогодні археологічні дослідження регіону у більшості мають випадковий характер. За картографією ХІХ – ХХ ст. добре видно (рис. 1, 3) велику кількість курганів. На сьогодні лише 8 об'єктів в околицях міста взято на облік як пам'ятки археології.

Існує кілька версій щодо походження назви населеного пункту. За однією з них, місто отримало назву від найменування балки, в якій росло багато земляних горіхів (місце розташування балки на лівому і правому берегах вказане на рис. 1). За іншою – назва виникла від власного імені або прізвища. Річкове русло розгалужене, звивисте, шириною від 10 м до 100 м (біля моста). Глибина від 0,5 м до 5 м. Весною, в період повені, щорічно річка розливається.

У часи Нової Запорозької Січі річка Конка (Кінська) мала стратегічне значення, оскільки по ній проходив кордон Вольностей Запорозьких. З 1740 по 1780 рр. річка була кордоном між Російською імперією і Кримським ханством. Територія сучасного міста тоді знаходилася на землях ногайських татар. Дослідники згадують про перший зимівник козака Лиска на правому березі Конки [5, с. 3], який відповідно розташування дав початок теперішньому населеному пункту Преображенка (Преображенське). Він розміщувався на шляху, який тягнувся з півночі на південь, саме поблизу місця зручного для переправи через Конку. До того ж, після влаштування Дніпровської укріпленої лінії існував шлях по правому березу Конки, який тягнувся вздовж русла і також проходив через територію с. Преображенки.

Про появу запорозьких зимівників і слобід на лівому татарському березі Конки (Кінських Вод) є певні відомості [6, с. 238; 7, с. 119], однак чи були це запорозькі зимівники або ногайські «кишені» на теренах, де пізніше виникло місто не відомо.



Рис. 1. Карта-схема міста Оріхова і його околиць з назвами найбільших балок долини Конки, залізницею, шляхами та житловими кварталами

Аналізуючи рельєф місцевості можемо припустити, що як на правому, так і на лівому берегах р. Конки первинні поселення запорожців і ногайців вірогідно розташовувались у гирлах стародавніх балок вище і нижче за течією від Оріхова. Краєзнавці наводять народні перекази, за якими одним з перших поселенців вважається І. Юшка, виходець з села Обмачевого, що біля Батурина. Згодом, начебто сюди потяглися чернігівські селяни та козаки зимівника Лиска [4, с. 525]. Можливо, в місці зручному для переправи

існувало невеличке поселення на лівому березі. Однак, більш зручним для поселення, на нашу думку, був правий захищений від вітрів берег. На теренах міста перспективним для дослідження ранніх етапів існування поселення є місце впадіння річки Вербової в р. Конку (східна околиця міста) (рис. 1).

Існують також припущення щодо виникнення населеного пункту на теренах сучасного міста в 1783* та 1796 рр. [8, с. 740]. Відомо, що вже в 1786 р. тут існувало 30 дворів. У 1787 р. сюди переселилася велика кількість селян з Полтавщини (звідси версія про походження назви від села Оріхівка, що на Полтавщині). Перші поселенці займалися охотою і рибальством, пізніше розводили худобу. Про характер планувальної структури первинних поселень матеріалів не знайдено. На сьогодні можна лише припускати, що центри первинних поселень з громадськими центрами і сакральними спорудами (картографічні матеріали перш. пол. XVIII ст. вказують на існування мечетей на правому березі р. Конки) [7, с. 116, рис. 22] знаходилися у гирлах стародавніх балок і ярів. З часом кількість житлових кварталів могла збільшуватися вздовж русла річки.

У 1799 р. до села Оріхового було перенесено центр Маріупольського повіту з Великого Токмака. Для поселення було розроблено регулярний план, який передбачав виділення кількох зон торгівлі на березі річки. Було визначено спеціалізацію окремих громадських площ і розроблено проект присутствених місць**. Для проведення ярмарків було запроєктовано велику за своїми розмірами торговельну площу майже в центральній частині міста (в центрі подібні площі влаштовувалися дуже рідко, лише в окремих випадках).

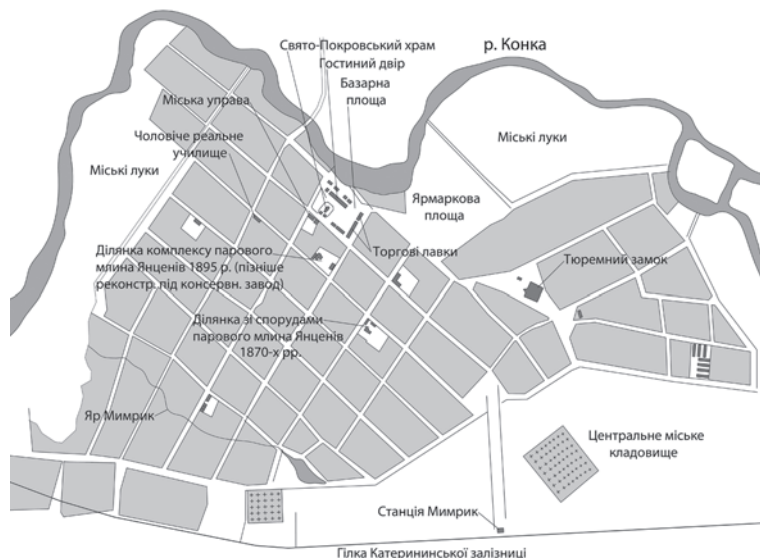


Рис. 2. Карта-схема міста Оріхова з експозиції краєзнавчого музею. Поч. XX ст.

Для зручності прочитання наведено назви локалізованих автором історичних об'єктів позначених на мапі



Рис. 3. План м. Оріхова на фрагменті Військово-топографічної мапи Російської імперії др. пол. XIX ст.

* На це вказує краєзнавець В. Фоменко у своїх дослідженнях.

** Оріхів — населений пункт, який одним з перших отримав офіційний статус міста в імперський період на теренах сучасної Запорізької області.

19 лютого 1801 р. казенне поселення Оріхове, де знаходилися присутствені містя Маріупольського повіту, отримало статус міста з назвою Оріхів. Як бачимо, під час заснування Оріхова і його первинного розвитку важливе значення надавалося адміністративним міркуванням. Значні новоприєднані землі в кін. XVIII ст. було розділено на повіти, іноді траплялося, що в повіті не існувало жодного міста. Тоді терміново шукалося місце і приймалися певні заходи щодо його заселення і будівництва.

В процесі містоутворення в той час одним з головних були економічні фактори [9, с. 197]. Вигідне географічне розташування міста сприяло швидкому його зростанню та появи навколо Оріхова нових поселень. Окремі дослідники вважають що через Оріхів проходив давній Муравський шлях [10].

З 1801 р. було створено Мелітопольський повіт, центром якого з 1801 по 1842 р. був Оріхів. З 1790-х рр. в поселенні існував молитовний будинок. У 1801 р. було збудовано дерев'яний Свято-Покровський храм, який зазнав кілька добудов і перебудов. У 1802 р. Оріхів увійшов до складу Таврійської губернії. В 1804 р. в Оріхові починає діяти канцелярія городничого, повітовий і нижній земський суди, казначейство, поштова експедиція, духовне управління. В розпорядження міста було віддано землю — майже 2602 десятини (з них 650 десятин всередині міської межі). На цю землю було видано план [8, сс. 739 — 741]. Подальша історія міста показує, що відведена земля постійно залишалася за містом. На цих землях дозволялося випасати худобу і влаштовувати ярмарки. Сам кресленник плану зберігався до 1920 р. у міських архівах, поки його не забрав комендант 855 бригади.

В 1810 і 1811 рр. для міста було виконано нові плани [11, спр. 5533; 12, спр. 82]. Приблизно з 1812 р. в Оріхові існувало повітове училище. В 1818 р. було виконано проекти будівель низки місцевих громадських установ [13, спр. 199], в'язниці. В 1825 р. та 1839 — 1841 рр. було розроблено плани повітового училища [14, спр. 703; 13, спр. 200], в 1836 р. проект лікарні на 25 ліжок [13, спр. 201], в 1838 р. проект кригорізів для міського дерев'яного мосту через р. Конку [13, спр. 204], в 1837 р. план острога з прибудовами для лазаретів [13, спр. 203]. На поч. XIX ст. на території міста існувало 6 озер, які заважали забудовникам освоювати певні ділянки і витримувати цілісність споруджень. Хати будувалися на високих місцях навколо озер, пізніше внаслідок господарчої діяльності озера зникли. Основними типами жител були землянки, напівземлянки і глинобитні хати. Для зведення стін використовували вальки та сирець, дахи покривали очеретом [5, сс. 7 — 8].

В 1837 р. було розроблено проект влаштування поштового шляху від Оріхова до Маріуполя [15, спр. 2455].

Життя повітового містечка особливо поживавлювалося під час проведення ярмарків (у містечку вони відбувалися чотири рази на рік). Найбільшим за оборотом був Семенівський ярмарок, що проходив у вересні. Значну частину прибутків приносила купцям гуртова торгівля худобою.

У 1842 р. Оріхів постраждав від великої пожежі і його було переведено до розряду заштатних містечок новоствореного Бердянського повіту. Тоді вигоріла майже половина міста, в тому числі вся торговельна частина. Повітове управління спочатку було перенесене до Токмака, а потім в Мелітополь.

У 1844 р. місто знову постраждало від пожежі. Тоді згоріло більше 30 будівель, у тому числі приміщення суду. Попри всі негаразди, потроху місто продовжує розвиватися. У 1843 р. тут існувало 3 дерев'яних мости через Конку. В сер. XIX ст. через Оріхів проходило 8 важливих шляхів, які прямували через переправу на річці Конці:

чумацький Кримський шлях (йшов від Дніпра до Перекопа), Старий чумацький шлях через село Аул (Юрківку), який відділявся від Кримського саме тут і тягнувся на північний захід до Великого Лугу; старий (з Павлограда на Мелітополь) і новий (з Катеринослава на Мелітополь через Великий Токмак) поштові тракти; шлях на Бердянськ, що відокремлювався від нового поштового шляху; старий шлях з села Малої Токмачки, що йшов з півдня до міста та інші шляхи [4, с. 526]. У др. пол. XIX ст. тут було засновано низку навчальних закладів, серед яких Оріхівське початкове народне училище, Олександро-Маріїнське жіноче училище, яке згодом було реорганізоване у 4-класну жіночу гімназію. До будівництва мостів у 40 – 60 рр. XIX ст. через річку ходив паром, хоча паралельно існував брод.

У 1865 р. в заштатному м. Оріхові Бердянського повіту Таврійської губернії нараховувалося 4289 мешканців (у більшості українці). На міській землі знаходилися поселення 1300 державних селян. Будівель в місті – 758, 2 церкви, єврейська молитовна школа, поштова станція. Більшість мешканців міста займалося землеробством, але існували і 51 торговельна крамниця, 4 постійних двори, 19 заводів (шкіряні, олійниці і гончарні) [16, с. 710]. За іншими даними на поч. 60-х рр. XIX ст. вказуються 817 саманних, дерев'яних та цегляних будинків. Мешканців – 4,1 тис., 119 німців-колоністів, 105 купців, 88 дворян, 32 особи духовного звання. 107 мешканців займалися ремісництвом, працювало 19 кустарних підприємств з переробки місцевої сировини (з них 2 парових вальцових млини, 4 олійниці, салотопний, цегельний і свічковий заводи) [4, с. 527].

У 70-х рр. через спорудження Лозово-Севастопольської залізниці через Олександрівськ і Василівку, Оріхів втрачає своє значення важливого торговельного пункту на шляху до Криму. Проте тут починає розвиватися промисловість. У 1874 р. в Оріхові нараховувалося вже 30 невеличких підприємств, у тому числі 5 цегельних, 2 черепичних, 2 шкіряних, 6 гончарних заводів, 6 олійниць, 16 млинів. Перші кам'яні будівлі в місті – це Свято-Покровський храм 1873 р. будівництва та Будинок міської управи 1893 р. будівництва (зараз приміщення краєзнавчого музею *).

Значну роль у розвитку міста кін. XIX – поч. XX ст. відіграли меноніти з числа німецьких переселенців на південноукраїнські землі. Місцеве населення переймало у них прогресивні методи господарювання, а самі колоністи сприяли розвитку сільського господарства і промисловості. Перші менонітські колоністи оселилися в Оріхові на поч. 1830-х рр. До 1852 р. тут вже діяли два вітряки та млин-топчак [17, с. 642].

Найбільш поважною і відомою в місті була родина Янценів. Йоган Генріхович (Іван Андрійович) Янцен наприкінці 70-х рр. XIX ст. збудував перший паровий млин, пізніше відкрив школу для навчання дітей менонітів, міську лікарню на 14 місць (1900 р.). В 1880 р. він відкрив другий паровий млин. Його сини доклали зусиль до будівництва кінотеатру «Ілюзіон» (1912 р.), торговельних лавок, житлових будинків **, інсталяції електричних ліхтарів та телефонної лінії вздовж вул. Німецької.

* Автор висловлює щире подяку О. Д. Качур (начальник відділу культури, туризму та охорони культурної спадщини виконавчого комітету Оріхівської міської ради Запорізької області) за співпрацю і розуміння та працівникам Оріхівського краєзнавчого музею Оріхівської міської ради Т. В. Левадівській (керівник) та С. В. Коваленко (провідний лектор-екскурсовод) за допомогу у пошуках матеріалів з історії м. Оріхова.

** Деякі з них і досі є вцілілими свідками тієї епохи. У колишньому будинку родини Янценів сьогодні розміщується Оріхівська міська рада.

У 1895 р. в місті було збудовано філію заводу землеробських машин німця Крігера, який випускав жатки-лобогрійки та ливарню. Інший подібний завод рільничої техніки був відкритий Авраамом Мартенсом. Невеликий млин був власністю Якова Діка. У 1915 р. почала працювати філія фабрики Нойфельда, що знаходилася у Вальдхаймі, Молочна колонія [17, сс. 642 – 643]. Крім промисловців в Оріхові проживало декілька відомих землевласників. В 1874 р. менонітська громада збудувала школу та церкву. Обидві споруди використовували спільно з лютеранами.

У 1876 р. менонітів у місті було 32 особи, а у 1913 р. вже 86. На сьогодні у місті збереглися: будинок Йогана Янцена (1915 р.), споруда парового млина Янценів (1880 р.) з будинком господарів, споруда менонітської школи (1897 р.), надгробок на кладовищі Корнеліуса Айтзена (1832 – 1890).

Збереглися до нашого часу торговельні ряди (рис. 4). Це – пам'ятка архітектури місцевого значення (охор. № 4321-Зп). Торговельні ряди Оріхова – ятки та невеличкі крамниці що віддавна розташовувалися у центральній частині міста, на самому високому місці лівого берега р. Конки.

В останній чверті ХІХ ст. площі було дві – Базарна (Соборна) і Ярмаркова. Вони розташовувалися поруч. Базарна площа у плані являла собою паралелограм (як і всі прилеглі квартали). На плані кін. ХІХ ст. саме тут показано кам'яну Свято-Покровську церкву (рис. 2). Тоді по периметру площі існували дерев'яні торговельні ряди. Помітна підпорядкованість вертикалі об'єму нової церкви напрямку північний схід – південний захід, який вірогідно домінував в той час. При розміщенні на березі річки храму і комплексу нових громадських будівель утворювався цікавий вид поселення з боку водних акваторій і з протилежного правого берега річки. Прийом розміщення громадських торговельних будівель по периметру головної площі широко використовувався в той час в інших губерніях. Замкненість композиції плану площі, з будівлями з усіх боків, полегшувала задачу створення цілісного архітектурного ансамблю. Видовжені фасади торговельних будівель з ритмічним строем аркад або колонад галерей, що включалися в периметр забудови площі, вносили необхідну одноманітність в архітектурне оформлення її внутрішнього середовища. Базарна площа поєднувала релігійно-торговельні функції. Перший молитовний будинок було споруджено в кін. ХVІІІ ст., у 1801 р. споруджено дерев'яний Свято-Покровський храм *, кам'яний Свято-Покровський храм збудували у 1873 р. Навколо Базарної площі знаходилися найкращі житлові будинки купців та чиновників. Перші дерев'яні громадські та торговельні будівлі на території площі розміщувалися пунктирно по периметру південно-східного і північно-східного боків, утворюючи червоні лінії забудови двох прилеглих вулиць. Пізніше, почали будувати в глибині площі видовжені торговельні корпуси, які розміщувалися паралельно до трасувальних напрямків цих двох вулиць (сучасні вулиці Запорізька та Гоголя). На площі планувалося сформувати комплекс гостинного двору (з боку річки) поруч із Свято-Покровським собором з урахуванням особливостей центричного ансамблю площі. Сама церковна ділянка мала прямокутну форму зі зрізаними кутами. На схід від церкви по головній її повздовжній вісі планувалося розмістити видовжену споруду гостинного двору (між церквою і 4-ма торговельними лавками). В результаті габарити площі зменшувалися, а її композиція отримувала виключно просторовий характер.

* «... невелика дерев'яна церква з дзвіницею та дорогими іконостасами згадується в роботі С. Мошкалова «Описание города Орехова и его окрестностей» (1843 р.) [18, спр. 54, арк. 416 – 423].

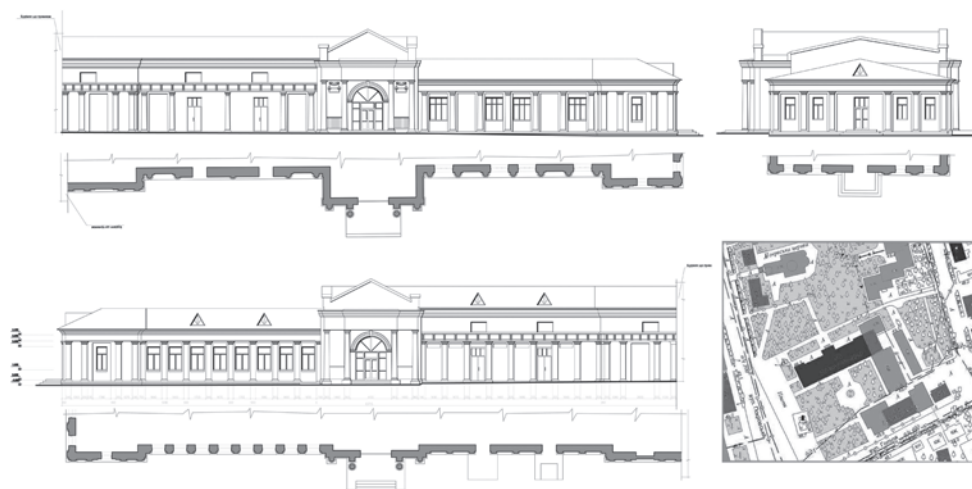


Рис. 4. Будинок торгових рядів (кін. XIX ст., реконструкція 1950 р.) по вул. Покровській, 39. Обмірні кресленики фасадів виконано автором в 2016 р. Фрагмент плану центральної частини міста з земельною ділянкою будинку торгових рядів

На південь від новоствореного ансамблю залишалася вільна територія, яку було пізніше використано для влаштування нових торгових приміщень.

Наприкінці XIX ст. тут власним коштом купця Парфьонова було зведено критий торговельний пасаж, який став однією з окрас міста. Пригадуючи дореволюційний Оріхів, старожил міста В. Прохода писав у книзі, виданій в Канаді в 1960-ті рр.: «... Біля собору був з однієї сторони парк з гарними деревами, в якому відпочивали християни, а з другої — велика брукована Базарна площа з критим великим ринком та двома рядами єврейських крамниць» [19]. Таких крамниць і яток було понад 20.

Через Оріхів в останній чверті XIX ст. планувалося прокласти залізницю, але вона тут з'явилася лише в 1904 р. Було збудовано станцію під назвою Мимрик. До станції було влаштовано проїзд і бульвар з центральної частини [20, с. 29]. Спорудження залізниці сприяло розвитку території міста на південь у напрямку залізниці. В 1904 р. в місті мешкало 6,5 тис. жителів. Будівлі у більшості глинобитні з черепичними покрівлями на дахах. На території передмістя Причепилівка (нижче за течією) згадувалися тонкі прошарки бурого вугілля. Поруч з містом видобувався пісковик, з якого виготовлялися жорна [21, с. 660].

Напередодні Першої світової війни в Оріхові проживало 8,4 тис. мешканців. Він мав вигляд великого села. З 870 житлових будинків кам'яних було близько 40, дерев'яних — 22, решта — саманні. Крім того налічувалось 1,5 тис. господарських та інших будівель. З 24 вулиць і провулків 20 % було забруковано. Ліхтарями освітлювалися центральна вулиця і купецько-дворянська частина поселення. Тут діяло 70 крамниць.

В 80-х рр. XIX ст. було відкрито дільничну лікарню на 20 ліжок з невеличкою амбулаторією. Була також невеличка залізнична лікарня [4, с. 528]. В Оріхові налічувалося чимало навчальних закладів: реальне, двокласне і трикласне училища, жіноча гімназія та ін.

Напівселянському складу населення, умовам їх праці найбільше відповідав садибний тип будинку з індивідуальним входом, невеличкими ділянками, що призвело до появи характерного типу житла, доволі щільної нарізки садибних ділянок. Нагальною проблемою садиб залишалася відсутність водопостачання і каналізації.

На поч. 1920-х рр. рішенням міськвиконкому місто було поділено на 3 адміністративні райони в межах колишніх селянських общин. Промислові підприємства не мали сировини і тому ледве працювали, населення скоротилося до 2,1 тис. чоловік. У зв'язку з цим в березні 1923 р. місто було віднесено до розряду селищ міського типу. З утворенням Оріхівського району воно стало районним центром. За роки передвоєнних п'ятирічок Оріхів став значним промисловим центром з майже десятитисячним населенням (в травні 1938 р. йому надано статус міста районного підпорядкування). Тут з'явилися нові вулиці, близько 200 нових будинків і капітально відремонтовано три чверті старих житлових будинків, збудовано приміщення середньої школи, дитячих ясел, кількох магазинів, відремонтовано бруківку на чотирьох центральних вулицях, прокладено тротуари, розбито сквери, на південно-західній околиці закладено парк. У передвоєнні роки було створено лікарняне містечко, відкрито поліклініку та кілька шкіл.

Під час військових дій 1941 – 1943 рр. постраждали корпуси промислових підприємств, всі приміщення державних та громадських установ, школи, лікарняне містечко, культурно-освітні заклади, багато житлових будинків [4, с. 535; 22, с. 38]. Після того як в 1944 р. стали до ладу механічний (колишній авторемонтний) завод, електростанція, млин, промислові артілі, майстерні, значно швидше пішла відбудова міста. У 1955 р. місто було підключене до державної електромережі «Дніпроенерго».

На поч. 1960-х рр. працювали: завод «Орсільмаш», металовиробів, будівельних матеріалів, нестандартного обладнання, маслоробний, овочеконсервний, комбінат хлібопродуктів, швейна фабрика тощо. Більшість підприємств розміщувалася в реконструйованих будівлях. Житлова площа подвоїлася, а державний житловий фонд зріс більше як у п'ять разів. В центральній частині міста в цей час було збудовано 24 житлових будинки 4 і 5 поверхів. Три чверті вулиць забруковано, а центр — заасфальтовано. Прокладено кілометри водопроводу і каналізації. В історичній забудові окрім високих житлових будівель з'являються типові промислові і громадські споруди, що порушували масштаб існуючого середовища.

У 1958 р. «Гіпроградом» * було розроблено перспективний план розвитку міста розрахований на 25 років. В ньому за 5 років планувалося збудувати школу, готель, близько 100 індивідуальних житлових будинків та кілька багатоповерхових комунальних, завершити прокладку водопроводу і каналізації, забрукувати усі вулиці. Затверджено цей план було в 1960 р.

Через 23 роки «Гіпроградом» було розроблено наступний Генеральний план також на 20 років. В ньому вказувалися перспективи розвитку містоутворюючих галузей міста, а саме розширення промислової бази підприємств машинобудування і металообробки, будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості. Окремі підприємства, які розташовувалися в центрі міста планувалося винести в південну частину — промзону. В центральній частині планувалося реконструкція, розширення існуючих вулиць, організація санітарно-захисної зони, ліквідація застарілого і аварійного житлового фонду, будівництво загальноміського спортивного центру на острові на р. Конці. Проектом було запропоновано ескіз забудови центральної частини з будівництвом 5 — 9-поверхових будівель. Подібний підхід повністю б зневолював історичне середовище і кардинально змінив структуру центру [23, сс. 20 — 21, 48].

* Український державний інститут проектування міст (м. Київ).

Зараз в місті переважає індивідуальна одноповерхова забудова (цегляні і саманні житлові будинки). В центральній частині 2 – 5-поверхові будинки. Також існує квартал житлової забудови колишнього заводу «Орсельмаш», висота споруд в якому 5 – 9 поверхів. 2-поверхова забудова існує в південній частині міста за залізницею, 5-поверхові будинки є по вул. Запорізькій. Залізниця відокремлює від міста промислову зону і частину житлової території.

В основу архітектурно-планувальної організації міста покладено чітке функціональне зонування території, що передбачає організацію житлової забудови, зони громадського центру, зони промислових підприємств, складської і зони відпочинку, раціональне рішення вуличної сітки, рішення внутрішніх міських і транспортних зв'язків. Багатоповерхове будівництво, що постало в центральній частині міста до 1980-х рр. значно змінило містобудівну ситуацію центру. Колишні історичні доміанти вже втратили роль ведучих і залишаються локальними в межах просторів площ і прилеглих до них вулиць (храми, громадські будівлі, історичні промислові об'єкти).

Як і в більшості історичних населених пунктів України, містобудівний розвиток Оріхова мав поступовий характер, найбільш цінні об'єкти культурної спадщини (розпланування, історична забудова, пам'ятки культурної спадщини) знаходяться у більшості в центральному районі і відіграють провідну роль у визначенні індивідуального образу міста.

Сучасний загальноміський центр Оріхова – зона основних громадських будівель, поєднаних в цілісну архітектурно-планувальну систему. Тут розташовуються головні адміністративні, культурно-просвітницькі, торговельні заклади, що виконують функції епізодичного обслуговування населення.

Вказана територія успадкувала планувальний каркас вуличної мережі та характер первинного задуму генпланів кін. XVIII – поч. XIX ст.

В результаті проведених історико-архівних та натурних досліджень виділено основні типи міського середовища Оріхова: 1) історичний центр Оріхова, що склався на кін. XVIII – поч. XX ст., в якому регулярна планувальна схема вирішена відповідно з містобудівними принципами епохи класицизму з ромбовидними кварталами поділеними на садибні ділянки і відповідними принципами забудови; 2) міська територія навколо центру з садибною дисперсною забудовою в контексті регулярної планувальної схеми XIX ст., що сформувалася як житловий район з відповідною інфраструктурою і архітектурно-містобудівними принципами до сер. XX ст.; 3) території промислових підприємств в центральній частині і на околицях, комплексне вирішення яких є втіленням типу промислового середовища з кін. XIX ст. до кін. XX ст.; 4) території житлових районів міських околиць з садибною дисперсною забудовою, що сформувалися з кін. XIX до кін. XX ст. без врахування регулярної планувальної схеми; 5) райони комплексної житлової забудови з локальними громадськими центрами 1960 – 1990-х рр., що зводилися з використанням типових серій для масового будівництва.

В кожному з цих містобудівних утворень сформувався відповідний для свого часу традиційний характер середовища.

Також можна виділити основні етапи містобудівного розвитку території міста. Допромисловий етап (кін. XVIII – 1870-ті рр.) тривав від часу заснування козацьких і ногайських поселень до початку розвитку промисловості. Період промислового підйому (1870-ті – 1917 р.) охоплює будівництво залізниці, перших підприємств, розвиток території в південному напрямку. Саме в цей період



Рис. 5. Фрагмент «Історико-архітектурного опорного плану м. Оріхова» (УДІКС, 2018 р. Проектна пропозиція)

формується центральна частина. Збереглася певна кількість об'єктів культурної спадщини цього періоду [24, с. 122; 25, сс. 317 — 321]. Період відбудови і розвитку промисловості і післявоєнного відновлення (поч. 1920-х — поч. 1950-х рр.) — це період, коли утворено комісію з обстеження стану підприємств і поселень, розроблено принцип районного планування, післявоєнного відновлення містобудівної структури і окремих підприємств. Характеризується розвитком існуючої інфраструктури. Сучасний період (1960-ті — поч. ХХІ ст.) передбачає подальший розвиток міста на підставі планувальних рішень попередніх генеральних планів. Забудова нових і старих кварталів житловими 4 — 9-поверховими будинками масових серій (1960 — 1970-ті рр.), формування нової масштабної забудови збільшеної поверховості на пустих територіях.

За результатами досліджень та аналізу етапів розвитку та розпланування міста, ступеня збереженості планувальної структури, концентрації об'єктів культурної спадщини встановлено історичний ареал, що охоплює центральну територію міста (рис. 5). Під час інвентаризації було виявлено цікаві об'єкти, запропоновано їх занесення до Державного реєстру в якості щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

Відповідно до чинного законодавства в історичному центрі міста запропоновано комплексну охоронну зону, зону регулювання забудови та зону охоронюваного ландшафту (рис. 5) з певними режимами використання. Тож, в результаті проведених комплексних містобудівних та історико-архітектурних досліджень було

виконано проектну документацію, що визначає межі центрального історичного ареалу м. Оріхова, зони охорони та режими їх використання.

Бібліографія

1. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. — Чернігів, 2011. — 795 с.
2. Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. Вечерський. — К. : НДІТІАМ, 2003. — 560 с.
3. Чиженок Ю. А. Из истории города Орехова / Ю. А. Чиженок // Нариси історії Південної України. — Запоріжжя, 1997. — Серія 1. — 52 с.
4. Димитров А. С. Оріхів / А. С. Димитров, Л. Ю. Нечаєнко // Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Запорізька область. — К. : Головна редакція УРЕ Академії наук УРСР, 1970. — С. 525 — 538.
5. Шапошніков О. Р. Історія м. Оріхова. Рукопис 1994 р. / О. Р. Шапошніков. — Архівний фонд Оріхівського краєзнавчого музею. — 135 с.
6. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. IV. — 527 с.
7. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 256 с.
8. Городские поселения Российской империи. — С.-Петербург. : Типография К. Вульфа, 1864. — Т. 4. — 805 с. + доповнення.
9. Тимофеєнко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеєнко. — К. : Наукова думка, 1984. — 220 с.
10. Ломако Н. (Лисичанськ). Реконструкція маршрута Муравського шляха в XVII в. / Н. Ломако [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Муравский_шлях
11. РГАДА, ф. 1356, оп. 1.
12. РГИА, ф. 1293, оп. 167. Таврійська губ.
13. РГИА, ф. 1488, оп. 4.
14. РГИА, ф. 733, оп. 96.
15. РГАДА, ф. 13, оп. 5, ч. 4.
16. Географическо-статистический словарь Российской империи [состав. П. Семенов]. — СПб., 1866. — Т. III. — Вып 1-й : /ЛАА-МАМ/. — 743 с.
17. Фрізен Руді. Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього / Руді Фрізен. — Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2010. — 660 с.
18. Мошкалов С. Описание города Орехова и его окрестностей. 1843 г. Рукопис / С. Мошкалов // ДАЗО, ф. 109, оп. 1.
19. Прохода В. Записки непокірливого: історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця / В. Прохода. — Торонто : «ПРОБОЄМ», 1967. — Кн. I. — 434 с.
20. Курочкіна Т. А. Серед Таврійських степів зеленіє Оріхів. (До 230-річчя заснування Оріхова) / Т. А. Курочкіна. — Запоріжжя, 2006. — 112 с.
21. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга [под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского]. — СПб., 1910. — Т. 14. Новороссия и Крым. — 983 с.

22. Курочкина Т. А. Орехов. Краеведческие очерки / Т. А. Курочкина. — Дніпропетровськ : «Промінь», 1986. — 80 с.

23. Г. Орехов. Генеральный план. Пояснительная записка. [дир. Гипрограда Е. А. Пыльник, гл. инж. А. К. Донец, гл. архит. Н. М. Фещенко, ГАП Б. М. Кац]. — К, 1983. — Т. 1. — 151 с.

24. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Бердянський, Гуляйпільський, Орхівський, Пологівський райони). Управління культури ЗОДА, Запорізка обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 4. — 196 с.

25. Об'єкти культурної спадщини Запорізької області. Каталог-довідник. — К. : Фенікс, 2012. — 478 с.

26. Орхівський краєзнавчий музей. НДФ-466.

Харлан А. В.

Историко-градостроительные исследования города Орехова

Статья посвящена исследованию города Орехова — исторического города Украины, который расположен на территории Запорожской области. Проведена локализация градостроительных образований разных времен и памятников культурного наследия на территории города, а также анализ его архитектурно-планировочных особенностей.

Kharlan O. V.

Historical and town-planning researches of Orekhov town

This article is devoted to the town of Orikhov — the historical town of Ukraine located in Zaporizhzhia region. The article deals with the localization of the town-planning forms of different times and cultural heritage on the town's territory as well as the analysis of its architectural and planning features.

Власов О. Ю.

«ЗАПОРОЖЦЫ ДВАДЦАТОГО ВЕКА»: ОСТРІВ ХОРТИЦЯ, ЯК ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ, У СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ БІЛОГО РУХУ

Протягом ХІХ — ХХ ст. острів Хортиця набув статусу одного з найвизначніших історичних місць нашої держави, святині українського народу. Археологічні відкриття останніх десятиліть примусили докорінно змінити стале уявлення про Хортицю, яка починає розумітися не тільки як «місце козацької слави», а й як потужний сакральний центр, витоки якого сягають доісторичних часів. При цьому загального бачення його минулого ще й досі немає [1]. Однією з білих плям історії Хортиці ще донедавна був період революції та Перших визвольних змагань 1917 — 1921 рр. Останніми роками з'явилася низка наукових праць, присвячених острову, як символу українського національного руху. Проте, як слушно зауважив Ю. Ю. Завгородній, уявлення про сприйняття Хортиці в зазначений період не може бути повним без залучення свідчень інших дійових осіб тих далеких подій, зокрема вояків Білої армії [2, с. 14]. Пропонована стаття має на меті актуалізувати наявні в нашому розпорядженні джерела, які містять ці свідчення й висвітлюють

події осені 1920 р., коли в районі м. Олександрівська відбувалися бої між Червоною армією та Російською армією генерала П. М. Врангеля.

У радянські часи тема революції та Громадянської війни посідала чільне місце у панівній ідеології. Незважаючи на це, висвітленню цієї сторінки історії Хортиці, хай навіть і в дуже спотвореному вигляді, приділялося вкрай мало уваги. Прикладом цього можуть слугувати науково-популярні видання II пол. XX ст. Так, у книзі М. П. Киценка (1972 р.) згадки про події осені 1920 р. обмежуються позначкою «Бої дивізії Федька з Врангелем (1920 р.)» на схемі «Історичні місця» [3, с. 17]. Відповідний том «Истории городов и сел Украинской ССР» (1981 р.) містить побіжну згадку про бої з врангелівцями в Олександрівську й жодного слова про бої на Хортиці [4, с. 85]. Те саме бачимо у тексті путівника по розташованому на о. Хортиці Музею історії Запоріжжя авторства Т. К. Шевченко та Т. М. Голубкової (1985 р.) і тексті оглядової екскурсії по експозиції згаданого музею (1989 р.) [5, с. 20; 6, с. 10]. Наприкінці горбачовської «Перебудови» тема революції та Громадянської війни втратила актуальність, як ідеологічно заангажована. Очевидно, саме тому в огляді історії Хортиці (1991 р.) О. М. Апанович взагалі обходить мовчанням події 1918 – 1920 рр. [7, сс. 291 – 334].

З набуттям Україною незалежності зазначений період привертає пильну увагу дослідників історії острова. У роботах Ю. Ю. Завгороднього, М. А. Остапенка, В. А. Савченка, Ф. Г. Турченка, В. Д. Саричева та Ю. І. Щура розглядаються як події на Хортиці, так і значення острова, як символу українського національного руху [1, с. 272; 2; 8; 9, с. 226; 10, с. 9; 11; 12; 13, сс. 30 – 32]. О. В. Чайка приділяє увагу становищу місцевого господарства в умовах Громадянської війни [14, сс. 114 – 117]. Д. Р. Кобалія, у своїй, на жаль, неопублікованій роботі, повідомляє про археологічні сліди боїв 1920 р., залучаючи також фрагменти спогадів учасника цих подій А. Г. Бітенбіндера – начальника штабу Марковської дивізії Російської армії [15, сс. 96 – 98]. Проте, спогади учасників Білого руху в якості джерела з історії острова Хортиці, наскільки нам відомо, ще не ставали предметом окремого дослідження.

Боям між Червоною та Білою арміями на о. Хортиці восени 1920 р. передувала запекла боротьба різних політичних сил і неодноразова зміна влади в м. Олександрівську. Після повалення монархії у лютому 1917 р. в місті почалося українське національно-культурне відродження. На виборах до Олександрівської міської думи (липень), до Всеросійських (жовтень) та Українських Установчих зборів (грудень 1917 р.) гостро конкурували між собою загальноросійські, єврейські та українські партії соціалістичного спрямування. Останні, не отримавши в самому місті більшості, все ж таки продемонстрували значний вплив серед його населення, яке в умовах більшовистського заколоту підтримало Центральну Раду та Українську Народну Республіку. Спровокувавши 12 – 15 грудня 1917 р. перший збройний конфлікт на вулицях Олександрівська, більшовики та їх союзники отримали перемогу тільки 2 січня 1918 р., після того, як з Петрограду та Москви залізницею прибули значні сили російських червоногвардійців. Місто опинилося під владою «автономної» маріонеткової Української Народної Республіки Рад у складі РРФСР [10, сс. 8 – 15].

Після того, як у Бресті 18 лютого 1918 р. між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною було підписано воєнну конвенцію, німецькі, австро-угорські та українські війська почали звільнення країни від червоних [16, сс. 69 – 71]. 16 квітня 1918 р. ударом Кримської групи армії УНР під командуванням полковника Петра

Болбочана, за підтримки австро-угорського легіону УСС, більшовики були вибиті з Олександрівська [13, с. 20]. Гетьманський переворот у Києві 29 квітня 1918 р., прихід до влади гетьмана П. П. Скоропадського та його подальші дії були зустрінуті на Запорозжжі загалом несхвально. Політика гетьмана викликала численні повстання [17, сс. 451 — 452]. 17 листопада 1918 р. гетьманську владу в Олександрівську було повалено, УНР відновлено. Проте, внаслідок розвалу армії надовго втриматися тут українській владі не вдалося. Вже у грудні в районі Кічкаського мосту відбулися бої між республіканцями та тими прибічниками гетьмана, які йшли у Крим на з'єднання з військами білого генерала А. І. Денікіна [11, сс. 99 — 101]. В той же час на Хортиці облаштувався повстанський загін «кошового Нової Запорозької Січі» Юхима Божка, який прагнув відтворити на острові колишні козацькі звичаї та порядки. Проте, дуже скоро Божко вимушений був покинути Хортицю, не маючи сил протистояти іншому отаману — анархісту Н. І. Махну, союзнику червоних [9, с. 226]. 26 січня 1919 р. сусідній Олександрівськ був захоплений махновцями й завдяки їм потрапив під владу (попервах лише номінально) підконтрольної Москві Української Соціалістичної Радянської Республіки [18, с. 76]. Та вже 10 липня острів Хортиця опинився на лінії фронту, коли на правому березі Дніпра стояли махновці, а Олександрівськ захопила Добровольча армія Денікіна [18, с. 310]. Згодом, коли денікінці захопили Катеринослав, махновці відійшли на захід, але вже скоро здійснили зухвалий рейд по тилах білих. На своєму шляху 5 жовтня вони несподіваним наскоком оволоділи селом Хортицею, Кічкаським мостом та Олександрівськом [18, с. 352]. 11 листопада махновці залишають Олександрівськ під ударами корпусу білого генерала Я. О. Слащова, острів укотре опиняється на лінії фронту [18, с. 376]. 29 грудня махновці знов займають Олександрівськ, а вже 30-го з півночі сюди підходять червоні війська [18, сс. 407 — 417].

На початку весни 1920 р. під контролем білих залишився тільки Крим. Там 20 березня генерал А. І. Денікін покинув посаду Головнокомандувача Збройними Силами Півдня Росії і 22 березня призначив на неї генерала барона П. М. Врангеля. 28 квітня за наказом останнього реорганізована Добровольча Армія була перейменована на Російську армію. У кінці травня вона повела наступ на північ. 20 липня передові частини Кубанської дивізії та Дроздовський полк білих оволоділи Олександрівськом, проте вже 21 липня вимушені були його залишити. Вдруге Російська армія, а саме її Марковська дивізія, зайняла місто 6 вересня. У 20-х числах місяця тут зосередилися Корніловська та Марковська дивізії. Незабаром вони розпочали останній великий наступ Білої армії на території України — Задніпровську операцію [19]. Саме з її проведенням пов'язані запеклі бойові дії на острові Хортиця, що були закарбовані на сторінках спогадів кількох учасників.

Побіжно прослідкувати послідовність тих подій найкраще допоможуть свідчення В. Ю. Павлова (1895 — 1989) та А. Г. Бітенбіндера (1886 — 1972). Перший на момент проведення Задніпровської операції мав звання підполковника Третього Марковського полку, другий — полковника Марковської дивізії [20, сс. 474, 476]. Отже, після захоплення Олександрівська білими червоні почали обстрілювати місто важкими снарядами з Хортиці та високого правого берега Дніпра. Тим часом білі готувалися до захоплення острова. В ніч з 23 на 24 вересня батальйон першого полку дивізії Маркова на рибальських човнах переправився з с. Вознесенки на Хортицю, вибив звідти 19-й полк червоних та зайняв невелику частину острова. Протягом наступного дня білі зайняли всю південну половину острова. Наступні 2 — 3 дні білі відбивали контратаки червоних і захопили всю Хорти-

цю. З 29 вересня переправа врангелівців на острів здійснювалася за допомогою пароплавів і моторних човнів. До 4 жовтня інженерна рота Марковської дивізії спорудила тимчасовий міст через Новий Дніпро, влаштований на козлах, баржах та понтонах. Острів був зв'язаний зі штабом Марковської дивізії на лівому березі Дніпра також телефоном та телеграфом [20, сс. 365 — 366; 21, сс. 290 — 292]. Як свідчить артилерист третьої батареї М. О. Прюц, який провів на Хортиці місяць, червоні безуспішно наступали на острів значними силами тільки один раз [22]. Тим часом білі готувалися до наступу. Марковській дивізії належало форсувати Старий Дніпро Бурвальдською переправою (тобто проти правобережного с. Бурвальде — авт.), Корніловській — Нижньохортицькою (проти с. Нижня Хортиця — авт.). Броди досліджувалися за допомогою місцевих жителів. Вночі 8 жовтня білі почали раптову операцію по захопленню плацдарму на правому березі Старого Дніпра. Марковці швидко зламали спротив 19-го та 21-го полку червоних, а корніловці, подолавши Нижньохортицький брід всього за кілька хвилин, увірвалися до колонії Нижня Хортиця. Далі розгорнувся наступ на колонію Розенталь (Канцерівка). В той час вже був готовий тимчасовий міст через Старий Дніпро. [20, сс. 367 — 369; 21, сс. 297 — 298].

На правому боці Дніпра врангелівцям так і не вдалося розвинути наступ. Вже вранці 14 жовтня їхні частини, відступаючи під ударами червоних, знов опинилися біля Бурвальдської переправи. Після важкого бою тутешній міст було швидко розібрано, а Нижньохортицький — спалено [20, сс. 372 — 373]. Тим часом червоні вдерлися на Хортицю по північних бродах. Зав'язався бій, у результаті якого супротивники змішалися й червоні стали відходити до Бурвальдського броду. Тут вони несподівано зустрілися з останніми частинами врангелівців, які прямували їм назустріч тим же бродом. Й тільки взаємне незнання обстановки тими й другими дозволило їм мирно розійтися у воді. 20 жовтня надійшов наказ командування Білої армії відійти з Хортиці. В ніч з 20 на 21 жовтня частини пройшли по мосту й швидко почали його демонтаж. А вже 23 жовтня білі без бою залишили Олександрівськ [21, сс. 304 — 313].

Зазначимо, що вже на поч. ХХ ст. Хортиця, де відбувалися описані щойно події, була широко відома в освічених колах суспільства — як професіоналів-науковців та митців, так і звичайних любителів історії, географії та літератури. Причому серед них були не тільки патріоти чи симпатички України, але й відверті шовіністи, що сприймали Україну виключно, як колоритну частину імперії. Своїм сакральним статусом Хортиця зобов'язана передовсім творчості літераторів-романтиків I пол. ХІХ ст. Відомо, наприклад, що на острові мала розгорнутися частина подій так і не закінченої трагедії поета й драматурга О. С. Грибоєдова, присвяченої життю князя Володимира Святославича [23, с. 113; 24, сс. 458 — 459]. Популярний в ті часи письменник Ф. В. Булгарін у своєму пригодницькому романі «Димитрій Самозванец» (1830 р.) тільки згадав Хортицю, фактично процитувавши Г. Л. де Боплана [25, с. 194]. М. В. Гоголь у повісті «Тарас Бульба» (1835 р.) розмістив на острові Запорозьку Січ [26]. Його твір, у якому історія майстерно переплетена з романтичними стереотипами, одразу став неймовірно популярним і отримав дуже схвальні відгуки літературних критиків. Про «Тараса Бульбу», коєго начало достойно Вальтер Скотта», писав поет О. С. Пушкін [27, с. 108]. Публіцист В. Г. Белінський порівнював повість Гоголя з Гомеровою Іліадою [28, с. 347]. Нова, доповнена й цензурована редакція повісті (1842 р.), наскрізь просякнута промосковською ідеологією, була зустрінута владою більш доброзичливо, ніж перша [29, сс. 325 — 330]. Прикладом

цього є той факт, що твір входив до програми з літератури, яка викладалася дітям тодішнього царя Миколи Першого [30, с. 240].

Таким чином, Хортиця звернула на себе пильну увагу громадськості, саме як місце розташування зображеної М. В. Гоголем Запорозької Січі. Вже у 1844 р. літературний критик М. І. Наєждін говорить про неї, як про доконаний факт [31, с. 50]. Тезу про «Хортицьку Січ» містить низка пізніших відомих творів. Серед них – «Нариси Дніпра» О. С. Афанасьєва-Чужбинського (1861 р.), «Острів Хортиця на Дніпрі» Я. П. Новицького (1876 р.), «Число и порядок Запорожских Сечей» Д. І. Яворницького (1884 р.) тощо [32, сс. 185 – 189; 33, с. 87; 34, с. 591]. У кін. ХІХ ст. острів і Січ на ньому вже згадується на сторінках спеціальних путівників серед інших визначних місць Нижнього Дніпра [35, с. 205; 36, с. 136]. Тоді ж відбувся перший в новій історії Хортиці акт ієротопії – створення священного місця. 7 травня 1891 р. за розпорядженням земського начальника Г. Т. Гаркушевського в околицях балки Музичиної, на місці уявної запорозької церкви, було встановлено пам'ятний хрест [37, с. 72].

Вже в ті часи на острів у пошуках творчого натхнення вирушали чимало митців. Серед них був і молодий письменник І. О. Бунін (1870 – 1953). За прикладом свого літературного кумира Т. Г. Шевченка у середині червня 1896 р. він відвідав Хортицю, виклавши свої враження в оповіданні «Казацким ходом»: «Я отправился на знаменитый «Остров св. Георгия» – Хортицу и долго блуждал по нем, отыскивая хоть каких-нибудь следов старой Сечи. Но остров был тих и пустынен ... Только земляные валы, заросшие травой, говорили о том, что когда-то тут были воинские станы» [38, с. 437]. Зауважимо, що жовтневий більшовицький переворот 1917 р. І. О. Бунін сприйняв різко негативно, був свідомим антикомуністом. Під час перебування в Одесі (червень 1918 – січень 1920 рр.) письменник брав участь у діяльності пропагандистського агентства ОСВАГ, заснованого генералом А. І. Денікіним [39, с. 203].

До кін. ХІХ ст. архетип «Січ на Хортиці» міцно вкорінився у суспільній свідомості. Острів, як центр козацтва, «святиня борців за православну віру» набув особливого значення для багатьох імперських патріотів. Останні десятиліття напередодні Першої світової війни, як відомо, характеризувалися наростанням у державі германофобських настроїв, формуванням образу «німця», як «етнічного ворога» [40, сс. 21 – 24]. У цих умовах острів, яким тоді володіли колоністменоніти, був перетворений на символ «німецького засилля». Популярний у шовіністичних колах публіцист О. О. Палтов (Веліцин) починає свою працю з красномовною назвою «Немецкое завоевание на Юге России» (1890 р.) саме з опису менонітського села на Хортиці [41, сс. 144 – 152]. Ідеї Веліцина та йому подібних отримали широкий відгук. Свідченням цього є переписка професора Д. І. Яворницького з редактором уральської газети «Вестник казачьих войск» М. А. Бородіним у 1901 – 1902 рр. Останній виступив з ініціативою викупу острова в колоністів, щоправда тоді ця ідея не мала підтримки [42, сс. 75 – 81]. Тільки під час війни, у 1916 р., міській владі Олександрівська вдалося фактично відібрати Хортицю у її власників. З офіційних документів Міської Управи випливає, що ця подія негайно отримала розголос ледь не по всій державі [14, с. 111].

Отже, як бачимо, острів, який на поч. ХХ ст. вже сприймався, як визначне історичне місце, пов'язане із Запорозьким козацтвом, спільноту-носієм українських демократичних традицій, мав сакральний статус і для частини представників освіченої імперської еліти. Цим, на нашу думку, в значній мірі й пояснюється та

увага, що її приділяли Хортиці у своїх спогадах офіцери Білої армії — прибічники «єдиної неподільної Росії».

З доступних нам джерел найбільш розлогий опис острова містить праця підполковника В. Ю. Павлова. У розділі з характерною назвою «Запорожская Сечь» читаємо: «Остров Хортица самый большой из островов на Днепре. Его длина до 10 верст, ширина 2 версты. Он находится на том рубеже Днепра, где река, вырвавшись из 80-верстного порожистого русла с многими скалистыми маленькими островами, и пройдя через узкие каменные ворота, над которыми проходила жел. дорога, обретала, наконец, свое спокойное течение, делясь на многие рукава, протоки, между которыми находились известные днепровские плавни. Самый рубеж между каменной грядой, которую пересекал Днепр и начинавшимися к югу плавнями, проходил по острову, деля его почти на две равные половины, северную — возвышенную и южную — низменную. Северный конец острова — огромный каменный мыс, имеющий форму кресла, называемый «Креслом Екатерины». По преданию, на нем сидела и пила чай Екатерина II с князем Потемкиным, любясь красотой Днепра. Южная оконечность терялась в плавнях ...

Остров обтекали два рукава: с восточной стороны — Новый Днепр, шириною до 150 шагов, глубокий и с быстрым течением; с западной — Старый Днепр, шириною шагов в сто, имевший пять бродов по грудь и один по пояс» [21, с. 290].

Зовсім стислий опис острова подає поручик М. О. Крітський: «Против города [Олександрівська — авт.], по середине Днепра, тянется верст на десять остров Хортица, покрытый густым кустарником и лесом, и отделенный от правого берега Днепра неглубоким рукавом Речище, шириною в 400 — 500 шагов» [43, с. 198].

Наведені фрагменти потребують кількох пояснень. В. Ю. Павлов згадує «узкие каменные ворота, над которыми проходила жел. дорога». Мається на увазі затоплена нині Запорізьким водосховищем Кічкаська ущелина, що її помилково називали також Вовчим Горлом. Тут, у районі давньої Кічкаської переправи, русло ріки, затиснене високими скелями, звужувалося до 171 м і своїм крутим вигином у східному напрямку утворювало так званий Кічкаський мис або шпиль [44, сс. 110 — 111]. У цій місцині, приблизно посередині між сучасним островом Сагайдачного та греблею Дніпрогесу, через Дніпро був перекинутий знаменитий Кічкаський міст Другої Катерининської залізниці, побудований у 1908 р. [45, сс. 42 — 43].

«Огромный каменный мыс, имеющий форму кресла, называемый «Креслом Екатерины» — це скеля, що знаходиться між греблею Дніпрогесу та Хортицею і має сьогодні вигляд острова. Крісло Катерини, або, як називає його Д. І. Яворницький, Диван, входить у групу скель Три Стовпи [46; 47, сс. 45 — 46]. До будівництва Дніпрогесу більшу частину року вони з'єднувалися з Хортицею великою піщаною косою та сприймалися, як частина острова, що можна побачити на кількох планах і картах цього району Дніпра, датованих сер. XIX — поч. XX ст. [37, сс. 8, 44 — 45; 48; 49, л. 1; 50, с. 214]. Внаслідок затримання піщаних наносів збудованою у 1932 р. греблею та подальшого різкого пропуску крізь неї паводкових вод, коса була поступово розмита. Вже на німецькій воєнній топографічній карті 1943 р. вона відсутня [51].

Згаданий В. Ю. Павловим переказ про Катерину II та князя Г. О. Потьомкіна міг з'явитися у II пол. XIX ст. Д. І. Яворницький у 1888 р. пояснює, що основою для нього стало перебування імператриці у правобережному селі Верхня Хортиця

у травні 1787 р., під час подорожі до Криму. Дослідник при цьому зауважує, що перекази пов'язують з іменем Катерини II майже будь-яку більш-менш видатну скелю [50, с. 138].

Слід зазначити, що вказавши ширину Нового Дніпра у 150 кроків, а Старого Дніпра — у 100 кроків, у своїх спогадах В. Ю. Павлов значно применшив дійсні показники, що не має дивувати, зважаючи на жанр твору. М. О. Критський вказав ширину Старого Дніпра більш точно, але перебільшив, додавши, що острів укритий густим чагарником і лісом. Сьогодні, на поч. ХХІ ст., найменша ширина Нового Дніпра дорівнює бл. 230 м, а найменша ширина Старого Дніпра — бл. 125 м [46]. Втім, треба врахувати, що 1920 — 1921 рр. позначилися одним з найменших показників річного стоку Дніпра за весь час спостережень. Літо й осінь 1920 р. були дуже посушливі, кількість опадів за жовтень-листопад у районі Києва була учетверо менша за середні багаторічні показники в ці місяці. Стік біля с. Лоцманська Кам'янка на південь від Катеринослава за літньо-осінній період 1920 р. складав тільки половину норми [52, с. 52]. Все це не могло не вплинути на ширину й глибину Дніпра. В нашому розпорядженні поки немає плану ріки, датованого саме початком 1920-х рр. Певне уявлення про топографію Дніпра в районі Хортиці на момент боїв між Білою та Червоною арміями може дати план з матеріалів Дніпровського Будівництва, складений за даними детальних зйомок 1917 — 24 рр. На ньому в руслі Дніпра бачимо досить значні піщані масиви, змиті в наступні часи. На півночі острова це коса від Трьох Стовпів. Уздовж плавневої частини Хортиці на Новому Дніпрі розташовані три піщаних острова та велика, з'єднана з Хортицею, видовжена коса. У районі гирла р. Середня Хортиця на Старому Дніпрі показано косу, з'єднану з правим берегом ріки на місці о. Корнетівський [53].

Досить цікавою є згадка В. Ю. Павлова про «пять бродов по грудь и один по пояс» у Старому Дніпрі. Один з них, Бурвальдський, автор описує так: «Брод? Ясно виден — песчаный, глубиной по пояс, но только в своей наиболее мелкой части; влево он круто обрывается, и вода совершенно темная; вправо глубина увеличивается постепенно; течение быстрое» [21, с. 296]. Ці слова доповнюються свідченнями полковника А. Г. Бітенбіндера: «Со слов жителей, Бурвальдский брод был глубиной по пояс, длиной — 200 — 300 шагов, а шириной 80 — 100 шагов ... Хортица в средней своей части имеет ряд высот, довольно круто опускающихся к реке Речице [правильно — Речище, тобто Старий Дніпро — авт.] (к Бурвальдской переправе). У подножия этих высот и вдоль самого берега реки были небольшие рощи и кусты, которые только отчасти могли замаскировать расположение частей, но никак не укрыть их от огня противника. Берег противника командовал, имел много складок, удобных для укрытия расположенных частей, местами порос лесом и вообще был очень удобен для обороны ...» [20, с. 367]. Зазначимо, що картографічні матеріали які є в нашому розпорядженні, зокрема докладний «План дачи колонии Хортицы ...» 1867 р., дозволяють локалізувати тільки Нижньохортицький і Бурвальдський броди (куди підходять показані на плані ґрунтові дороги) та поромну переправу нижче скелі Наумової [48]. Але розташування решти бродів і згадки про них у інших доступних автору джерелах не відомі.

У спогадах В. Ю. Павлова відбилосся розуміння автором і місцевими обивателями історичного значення Хортиці: «Лет двести тому назад на Хортице находилась знаменитая «Запорожская Сечь». Следы ее уцелели до 1920 г. На возвышенной части сохранились фундаменты церкви и зданий, вал, окружавший центр Сечи,

могили-кургани среди небольшого соснового леса. На этой части острова находилась лишь небольшая, с десятков дворов, немецкая колония, приютившаяся на уступе скалы.

Много интересного рассказали марковцам местные уроженцы, которые, будучи учениками, совершали экскурсии на остров, производили там раскопки и составляли свои училищные музеи. Они говорили, что Сечь базировалась на восточный берег Днепра, где на месте села Вознесенского в то время был торговый поселок. Расположение его на возвышенности, окруженной с двух сторон течением Днепра и с двух — глубокими балками, одна из них «Гадючья», и кроме того, защищенного глиняной стеной, обеспечивало связь запорожцев с внешним миром» [21, с. 290].

Сліди давніх фортифікаційних споруд на поверхні землі у північній частині острова, як відомо, є залишками Хортицького ретраншаменту часів Російсько-турецької війни 1735 — 39 рр. і до Січі відношення не мають [37, с. 20]. Проте, їхнє походження не було відоме навіть О. С. Афанасьєву-Чужбинському, який присвятив Хортиці частину свого серйозного дослідження: «Уся ця частина острова — писав він у 1858 р. — перерізна по всій ширині рівчачками, що з'єднують земляні укріплення найпримітивнішої будови, які *безпомилково* (виділено авт.) можна вважати слідами поселення безсімейного товариства» [32, с. 186]. Що ж до згаданих В. Ю. Павловим «фундаментів церкви», мається на увазі, імовірно, лише пам'ятний хрест, встановлений на місці уявного храму в 1891 р., про який Я. П. Новицький зауважив: «Ознаменовані пам'ятниками исторические места, мысль заслуживает глубокого уважения, но вникая в смысл надписи (на пам'ятному хресті — авт.), призадумываешься: с какого источника почерпнуты сведения о Гаркушевском (Гаркушевського — авт.)?» [37, сс. 72 — 74]. Можливо додати, що так само невідомо, звідки місцеві мешканці взяли свідчення про укріплене глиняною стіною торговельне селище Січі на місці села Вознесенка. Втім, ця колективна міфотворчість була цілком у дусі деяких популярних видань того часу. Так, путівник Н. Лендера 1892 р. повідомляє: «Это — остров Хортица, бывший главным местопребыванием Запорожской сечи. Он имеет некоторые остатки старины: запорожское кладбище с памятниками, подземный ход, атаманский камень, скалу Сирка ...» [36, с. 136]. Навіть стаття «Хортица» з такого шановного, фундаментального видання, як багатотомний енциклопедичний словник Брокгауза-Ефрона, дивує великою кількістю найгрубіших фактичних помилок: «... в 1630 г. запорожцами с атаманом Конашевичем-Сагайдачным основана здесь первая «Сечь», просуществовавшая до 1738 г; русские войска при Потемкине устраивали здесь «великий ретраншмент» [54, с. 580].

Зважаючи на сучасні уявлення про Білий рух, доволі несподіваним є той факт, що, знаходячись поряд із Хортицею і на самому острові, вояки Російської армії генерала П. М. Врангеля ототожнювали себе із запорозькими козаками. Цікаве свідчення залишив командувач Дроздовською дивізією генерал-майор А. В. Туркул (1892 — 1957). Наприкінці літа й восени 1920 р. ввірені йому війська займали значну ділянку фронту на схід від Дніпра. Головний штаб дивізії розташовувався у великому селі Новогупалівка, на залізниці Олександрівськ-Синельникове. Певно, з огляду на близькість Хортиці, свою укріплену «стоянку» дроздовці назвали «Запорозька Січ» [55, с. 204]. Зауважимо, що на відміну від інших з'єднань Білої армії, більшість яких політично орієнтувалися на скликання Установчих зборів, Дроздовська дивізія в політичному плані була виразно монархічною. Тут з кінця

1917 р. діяла таємна монархічна організація, і нею було охоплено біля 90 % вояків [56, сс. 51 – 52].

В. Ю. Павлов, якому довелося воювати безпосередньо на острові, писав: «Запорожская Сечь была почти недоступна в те далекие времена и ее история — целая легенда. Теперь наступили новые времена с невероятной для того времени техникой, когда неуязвимость старой Сечи отпала совершенно. Новым «Запорожцам», как стали называть себя Марковцы, пришлось вести борьбу на старых местах новыми средствами, и такие же новые средства испытать на себе ...

«Запорожцы 20 века» сравнивали свое положение с прежними запорожцами, и, конечно, не в свою пользу. Пусть те тоже питались из общего котла, но у них было вино. А теперь? Можно было сколько угодно набрать ковшей для вина из черепов врагов, но увы! — нет вина. А как бы оно согрело и развеселило. Немного отвлекло от тяжелой обстановки влитое в роты пополнение. «Уже в ротах по 40 — 45 штыков. Приличные роты. Можно воевать!» — записал на острове один из командиров» [21, сс. 290 — 293].

Втім, були й такі, в кого Хортиця викликала сумні асоціації, пов'язані з передчуттям кінця Білого руху. Так, М. О. Прюц писав: «Овеянный легендами остров. Поэзия в прозе. Запорожская Сечь. Осень 1920 года. Война на юге России.

Та же Хортица. Пустынный, холодный, бездушный, мертвый остров. Суровая проза без поэзии» [22].

Досить несподіваною в контексті нашого дослідження є фігура уродженця м. Олександрівська Г. М. Гордієнка (1902 — 1982) — українського патріота, прибічника УНР і колишнього учасника повстанських загонів. Як відомо, під тиском обставин генерал П. М. Врангель вимушений був піти на значні поступки в національному питанні й шукати союзу з урядом УНР у боротьбі проти червоних [57, с. 62]. У вересні 1920 р. у складі Російської Армії був створений Хортицький курінь Катеринославського повстанського кошу «Визволення України», який під синьо-жовтим прапором брав участь у боях на переправі через Дніпро у районі с. Біленьке. У цьому підрозділі довелося воювати молодому Г. М. Гордієнку. Для нас цікавий той фрагмент його мемуарів, де описується перебування членів олександрівського молодіжного об'єднання «Юнацька Громада» на о. Хортиці 1 травня 1920 р. Хоча ця подія відбулася до моменту вступу Гордієнка до лав Білої армії, все ж таки вона показує розуміння автором історичного значення Хортиці: «Екскурсія на Хортицю нам вдалася ... Крім розваг ми ще й пригадували історичне минуле тої території, на якій ми в той день перебували! Відвідали ми рови й вали, про які я й досі не певний, чи вони козацькі, чи російського війська. Але хрест ще стояв, що його 1918 року поставили вояки й старшини Запорізького Корпусу під проводом полковника Болбочана, про що й нагадував пам'ятний напис на хресті ...

Одна лише тінь упала на наш тоді такий соняшний день: у подібних годинах на острові появилася якась советська військова частина, чи не курсанти, бо були гарно вбрані, добре поводитися й слухали якісь виклади своїх командирів ...

Зустріч з ними нам була немила! Ми вважали просто профанацією нашої святої історичної землі, якою ми вважали територію острова Хортиці, що її топчуть якісь лапотники, бож мова вояків була справжня московська з далеких глухих закутин необ'ятної родіни!» [58, с. 223].

У наведеному фрагменті окремого пояснення потребує згадка Г. М. Гордієнком хреста із пам'ятним написом. Як свідчить С. Шемет, автор заміток про полковника П. Ф. Болбочана, цей хрест був установлений перед проведенням

урочистої панахиди за загиблими за волю України, яка відбулася 29 червня 1918 р. [59, с. 209]. За словами сотника армії УНР Н. Авраменка, хрест стояв «на найвищому місці в голові острова», точніше — у його північно-західній частині [60, с. 238]. Проведення вище згаданої панахиди красномовно свідчить про визнання Хортиці, як одного з символів українського національного руху. В наш час цей захід вважається своєрідним прологом до акту Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. [2, с. 11].

Таким чином, наведені вище фрагменти спогадів учасників Білого руху зі згадками Хортиці, на наш погляд, є не тільки цінним джерелом з історії острова доби Революції та Громадянської війни (Перших визвольних змагань). Авторами цих творів, як бачимо, є люди абсолютно різних політичних переконань: прибічники Російської Республіки, монархії та незалежної України. Незважаючи на всі розбіжності, восени 1920 р. вони об'єдналися в останній невдалій спробі протистояти, як показало майбутнє, найбільш злочинному й кривавому режимові. Як люди освічені та переконані у правоті своєї боротьби, опинившись на Хортиці, вони ототожили себе із запорожцями — спільнотою, котру вони вважали уособленням ідеалів добра і справедливості. Хортиця ж, як острів легендарної Січі та місце останніх переможних боїв, останньої надії, мала для багатьох із них такий самий сакральний статус, як і для тих, хто воював за волю України. А от чи мав острів на той момент бодай якийсь символічне значення для інших учасників тих кривавих подій — червоних та анархістів — нам поки не відомо.

Бібліографія

1. Завгородній Ю. Ю. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) / Ю. Ю. Завгородній, М. А. Остапенко // Культурологічні студії. — К. : КМ Academia, 1999. — Вип. 2. — С. 247 — 275.
2. Завгородній Ю. Ю. Острів Хортиця, як національна святиня, під час національно-визвольних змагань 1917 — 1921 років / Ю. Ю. Завгородній // Кілька епізодів з новітньої історії острова Хортиця (1917 — 1961 роки). — Запоріжжя : ТОВ «С-принт», 2017. — С. 6 — 16.
3. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах / М. П. Киценко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1972. — 148 с.
4. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К. : Институт истории АН УССР, 1981. — 728 с.
5. Шевченко Т. К. Музей истории Запорожья. Путеводитель / Т. К. Шевченко, Т. М. Голубкова. — Днепропетровск : «Промінь», 1985. — 40 с.
6. Текст оглядової екскурсії по експозиції Музею історії Запоріжжя. — Запоріжжя : Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиці, 1989. — 17 с. // НА НЗХ № 622.
7. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. — К. : Дніпро, 1991. — 336 с.
8. Завгородній Ю. Ю. Острів Хортиця, як національна святиня під час Національно-Визвольних змагань 1917 — 1921 років / Ю. Ю. Завгородній // Заповідна Хортиця. — Запоріжжя : Кругозір, 2016. — С. 108 — 114.
9. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: историческое исследование / В. А. Савченко. — Харьков : Фолио; М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. — 368 с.

10. Турченко Г. Ф. Запорізький край за доби Центральної Ради / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2009. — Вип. XXV. — С. 7 — 21.

11. Саричев В. Д. Хортицький полк 1918 — 1920 рр. (до історії однієї знахідки) / В. Д. Саричев // Заповідна Хортиця. — Запоріжжя, 2011. — С. 99 — 101.

12. Щур Ю. «Народний дім» в історії боротьби за український Олександрівськ (1917 — 1918 рр.) / Ю. Щур [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2016/09/22/narodnij-dim-v-istorii-borotbi-za-ukraïnskij-oleksandrivsk-1917-1918-rr/>

13. Щур Ю. Запоріжжя й запорожці у боротьбі за незалежність України: героїчне ХХ сторіччя / Ю. Щур. — Запоріжжя : ФОП Москвін А. А., 2016. — 276 с.

14. Чайка О. В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы / О. В. Чайка // Музейний вісник. — 2008. — Вип. 8. — С. 105 — 118.

15. Кобалия Д. Р. Тропками Новицкого. Исторический путеводитель по Хортице (Рукопись) / Д. Р. Кобалия. — Запорожье, 2011. — 111 с.

16. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину / В. А. Савченко. — Харьков : Фолио, 2008. — 415 с.

17. Турченко Г. Ф. Скоропадський Павло Петрович / Г. Ф. Турченко // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. — С. 451 — 452.

18. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование) / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К. : РВЦ «Проза», 1993. — 592 с.

19. Врангель П. Н. Записки / П. Н. Врангель [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel/11.html>

20. Марков и марковцы. — М. : НП «Посев», 2001. — 552 с.

21. Павлов В. Е. Марковцы в боях и походах за Россию в Освободительной войне 1917 — 1920 годов / В. Е. Павлов. — Париж : типография Сергея Березняка, 1964. — Кн. вторая. 1919 — 1920 гг. — 397 с.

22. Прюц Н. А. Остров Хортица / Н. А. Прюц // Первопоходник. — 1972. — № 9 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.Pervopohodnik.ru/publ/1-1-0-6>

23. А. С. Грибоедов в воспоминаниях современников [вступ. ст., сост. и подгот. текста С. А. Фомичева; коммент. П. С. Краснова, С. А. Фомичева]. — М. : Художественная литература, 1980. — 448 с.

23. Грибоедов А. С. Сочинения / А. С. Грибоедов. — М. : Государственное издательство художественной литературы, 1953. — 772 с.

25. Булгарин Ф. В. Димитрий Самозванец. — Вологда : ПФ «Полиграфист», 1994. — Т. 1. — 239 с.

26. Гоголь Н. В. Тарас Бульба. (Редакция 1835 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://az.lib.ru/g/gogolxnw/text0380.shtml>

27. Пушкин А. С. Собрание сочинений в десяти томах / А. С. Пушкин. — М. : Государственное издательство художественной литературы, 1962. — Т. 6 (Критика и публицистика). — 590 с.

28. Н. В. Гоголь в воспоминаниях современников. — М. : Государственное издательство художественной литературы, 1952. — 718 с.

29. Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони / П. Кралюк. — Харків : Фолио, 2016. — 394 с.

30. Гиппиус В. В. Гоголь. Воспоминания. Письма. Дневники / В. В. Гиппиус. — М. : Директ-Медиа, 2014. — 439 с.
31. Надеждин Н. И. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями / Н. И. Надеждин // ЗООИД. — 1844. — № 1. — С. 3 — 114.
32. Афанасьев-Чужбинский О. С. Нариси Дніпра / О. С. Афанасьев-Чужбинский. — Львів : Априорі, 2016. — 544 с.
33. Новицкий Я. П. Остров Хортица на Днепре / Я. П. Новицкий // Новицкий Яков. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія та старожитності (за рукописом 1917 р.). — Запоріжжя : Тандем-У, 2005. — С. 87 — 94.
34. Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей / Д. И. Эварницкий // Киевская старина. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. — Т. VIII. — С. 589 — 608.
35. Каргапольцев И. Н. Путеводитель по Днепру и его порогам / И. Н. Каргапольцев. — Екатеринослав : тип. Н. Я. Павловского, 1888. — 367 с.
36. Путник (Н. Лендер). Босфор и Константинополь. Анатолийское побережье — По русскому югу. Очерки и картинки с картою Черного моря. — С.-Петербург : Типография А. С. Суворина, 1892. — 244 с.
37. Новицкий Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія та старожитності (за рукописом 1917 р.). — Запоріжжя : Тандем-У, 2005. — 120 с.
38. Бунин И. А. «Казацким ходом» / И. А. Бунин // Собрание сочинений. Т. 2. Произведения 1887 — 1909 гг. — М. : Художественная литература, 1965. — С. 426 — 437.
39. Михайлов О. Н. И. А. Бунин. Жизнь и творчество: Литературно-исторический очерк / О. Н. Михайлов. — Тула : Приокское книжное издательство, 1987. — 319 с.
40. Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XVIII — начала XX в. о российском немце / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. — 2004. — № 3. — С. 5 — 34.
41. Велицын А. А. Немецкое завоевание на Юге России / А. А. Велицын // Русский вестник. — С.-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1890. — Т. 206. — С. 142 — 299.
42. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. — Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2012. — Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького. — 848 с.
43. Критский М. А. Корниловский ударный полк / М. А. Критский. — Париж, 1938. — 233 с.
44. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д. О. Свіренко. — Дніпропетровськ, 1938. — Т. I. — 210 с.
45. Шиханов Р. Ленінський район міста Запоріжжя (1928 — 2008 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади / Р. Шиханов. — Запоріжжя : АА Тандем, 2008. — 384 с.
46. Вікімапія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wikimapia.org/#lang=en&lat=47.853184&lon=35.064411&z=15&m=w>
47. Дмитро Яворницький. Твори у 20 томах. — Запоріжжя : Тандем-У, 2005. — Т. 2. — 384 с.
48. ДАЗО, ф. 264.
49. Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до Лимана. Составлено по исследованиям Днепровской описной партии, произведенным

в 1881 году под руководством Полковника Поликарпова. — Спб. : Издание Министерства путей сообщения. Картографическое заведение А. Ильина, 1886.

50. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : «Арт-Прес», 2005. — Ч. І. — 264 с.

51. Truppenkarte. Kartenblatt L-36-11-A (Kitschkass). Masstab 1:50000. — Ausgabe VI.43 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ю.ua/16345853p>

52. Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра / Г. И. Швец. — Л. : Гидрометеиздат, 1978. — 83 с.

53. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных с'ёмок 1917-18-19-22-24 г.г. (1:50000) // Александров И. Г. Проект. — М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепровское Строительство, 1929. — Т. 1. (Приложения: альбом карт и планов).

54. Хортица // Энциклопедический словарь. — С.-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1908. — Т. XXXVII-A (Ходский — Цензура). — С. 580.

55. Туркул А. В. Дроздовцы в огне / А. В. Туркул // Белая Россия: Сборник произведений [сост. и предисловие Н. Старикова]. — Спб. : Питер, 2014. — С. 9 — 225.

56. Гакгуев Р. Г. Последний рыцарь / Р. Г. Гакгуев // Дроздовский и дроздовцы. — М. : Посев, 2006. — С. 11 — 125.

57. Турченко Г. Ф. Національна політика генерала Врангеля у південноукраїнському регіоні / Г. Ф. Турченко // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни, 2005. — Вип. 14. — С. 49 — 64.

58. Гордієнко Г. Під щитом Марса (Спогади) / Г. М. Гордієнко. — Філадельфія : Накладом автора, 1976. — Т. 1. — 369 с.

59. Шемет С. М. Полковник Петро Болбочан: замітки до історії Запорожського корпусу 1917 — 1919 рр. / С. М. Шемет // Хліборобська Україна. — Відень : Видання Українського Союзу Хліборобів-Державників, 1922 — 1923. — Кн. Четверта. Зб. VII — VIII. — С. 200 — 236.

60. Авраменко Н. А. Спомин запорожця / Н. А. Авраменко. — К. : Темпора, 2007. — 456 с.

Власов О. Ю.

**«Запорожцы двадцатого века»: остров Хортица,
как историческое место в воспоминаниях участников Белого движения**

Остров Хортица — одно из наиболее известных исторических мест Украины, но всеобъемлющего видения его прошлого не существует до сих пор. Белым пятном в этом смысле еще недавно был период Украинской революции и так называемой «Гражданской войны» (1917 — 1921 гг.). В последние годы эта тема обратила на себя пристальное внимание исследователей. Однако, в качестве исторических источников до сих пор почти не использовались свидетельства участников Белого движения. Предлагаемая статья посвящена актуализации имеющихся в нашем распоряжении воспоминаний солдат армии генерала П. Н. Врангеля о боях с красными в районе Хортицы летом — осенью 1920 г.

*Vlasov O. Yu.***«The Twentieth Century Cossacks»: Khortytsia Island,
as a historical place in the memoirs of the White movement participants**

The island of Khortytsya is one of the most famous historical places in Ukraine, but a comprehensive vision of its past still does not exist. A white spot in this sense was the period of the Ukrainian revolution and the so-called «Civil War» (1917 – 1921) just recently. In recent years, this topic has attracted the attention of researchers. However, evidence of participants in the White movement has so far not been used as historical sources. The proposed article is devoted to the actualization of the memories at our disposal of the soldiers of the army of General P. N. Wrangel about the battles against the Reds in the Khortitsa region in the summer and autumn of 1920.

*Кравчук П. П.***ДНЕПРОСТРОЙ В БОРЬБЕ ЗА ПУТИ РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОЙ
АРХИТЕКТУРЫ: СТЕНОГРАММА ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОСМОТРА
ПРОЕКТОВ ДНЕПРОВСКОЙ ГИДРОСТАНЦИИ**

Единственным произведением в истории архитектуры Украины, сумевшим ввергнуть крупнейших советских зодчих в повальный спор о будущем своей профессии, является здание Днепровской ГЭС.

В январе 1930 г. Московское представительство Днепроostroя провело общественный просмотр проектных предложений для решения архитектурного облика ГЭС. Это был один из этапов закрытого конкурса, организованного управлением Днепроostroя осенью 1929 г. [1, ед. хр. 113, л. 9; 2, с. 117]. Нельзя сказать, что начальство всесоюзной стройки остро нуждалось в таком архитектурно-художественном соревновании. В августе 1927 г. договор на оформление основных сооружений станции был подписан с В. Весниным и, по всей видимости, его проектные предложения вполне устраивали Днепроostroй. Конкурс был объявлен по настоянию партийного руководства, о чем свидетельствует, прежде всего, отложение его результатов в делах Секретариата Президиума ЦИК Союза ССР [3, д. 442], а также указание на «Правительственную Комиссию» в материалах архивного фонда Веснина в РГАЛИ [1, ед. хр. 113, л. 9].

Еще предстоит установить какой административно-управленческой цепочкой прошла команда на проведение конкурса, где был центр принятия главных решений. Но уже сейчас можно констатировать общую неуверенность советских лидеров в приемлемости любого из существующих на тот момент архитектурных течений. Речь не шла о сколько-нибудь самобытных художественных притязаниях политической элиты. Ее усилия ограничивались выбором таких форм репрезентации итогов первой пятилетки, в том числе Днепроostroя, которые бы соответствовали практическому пониманию категории политического престижа. Архитектурная проблематика, таким образом, была в той или иной мере подчинена поиску парадного лица власти. И частный вопрос оформления здания ГЭС должен был хоть как-то прояснить состояние дел на этом направлении. Получилось несколько иначе. Нарочитая нерешительность политиков в художественных предпочтениях вызвала ложную иллюзию допустимости

публичного спора, что предсказуемо обернулось дисциплинарным нажимом государства на архитектурно-художественную жизнь страны.

Важнейшую роль творческих баталий вокруг Днепростроя впервые отметил С. Хан-Магомедов: «В целом ситуация при обсуждении проектов здания турбинного зала Днепрогэса, как рассказывали мне участники этого заседания, была критической не только для результатов этого конкурса, но и для всей творческой направленности советской архитектуры» [4, с. 562]. Исследователь нового поколения Д. Хмельницкий постарался рельефно развить мысль своего предшественника в очерке «Загадки Днепрогэса. Странная победа братьев Весниных». Но, обозначив судьбоносность конкурса для отечественной архитектуры, Хмельницкий в ряде случаев допускает фактические ошибки и, как следствие, делает неправильные выводы, что, впрочем, не умаляет его заслуги в закреплении данного сюжета в историографии [5, сс. 137 – 152].

Для более точных и взвешенных суждений обоим историкам не хватало главного – источника, который бы помог воспроизвести ход общественного просмотра проектов здания ГЭС. В случае Хан-Магомедова это привело к недооценке конкурса в жизни отдельных зодчих и архитектурного авангарда в целом [4, сс. 617 – 622], в случае Хмельницкого – к поверхностному пониманию краткосрочных и долгосрочных итогов внутриконкурсной полемики [5, с. 151].

Дальнейшее развитие историко-архитектурной науки уже немыслимо без публикации полной стенограммы общественного просмотра проектов Днепровской ГЭС. Это позволит воссоздать творческую атмосферу в советской архитектуре конца 1920-х – начала 1930-х гг. и лучше понять обстоятельства перехода к государственному единостилию, возникшему, не в последнюю очередь, как реакция на острополемическую природу авангарда. Также важна информация о причинах использования в оформлении ГЭС приемов, определивших внешнее решение образчика архитектуры первых пятилеток.

Ранее отрывки стенограммы уже публиковались с оригинала. Впервые в научный оборот этот материал ввел искусствовед М. Ильин, служивший когда-то в Московском представительстве Днепростроя. В его монографии «Веснины» (1960) развернуто дается прямая речь В. Веснина, А. Щусева и А. Луначарского [6, сс. 60 – 62]. Наиболее острые углы дискуссии не затрагиваются. Не повторяя предшественника, автор монографии «Братья Веснины» (1970) А. Чиняков привел новые отрывки из текста стенограммы, отображающие, с одной стороны, творческое кредо В. Веснина, с другой, – позицию официального искусствознания в лице А. Луначарского [2, сс. 122 – 127]. По всей видимости, имея неограниченный доступ к архиву зодчих (как супруг младшей сестры братьев), Чиняков достаточно вольно обращался с изучаемым документом, подчеркивая красным карандашом ряд мест, откуда извлекались необходимые фрагменты, сведения [7, д. 138, лл. 6, 13, 21, 33 – 35]. Указанный труд Чинякова на долгие годы станет главным литературным источником о творческой дискуссии вокруг Днепровской ГЭС [4, с. 562; 5, сс. 144, 340; 8, с. 67].

Общественный просмотр проектов Днепровской ГЭС состоялся воскресным вечером 5-го января 1930 г. В порядке очередности были представлены работы И. Жолтовского, Н. Гундобина, В. Щуко (в соавторстве с В. Гельфрейхом), В. Дубовского, Н. Троцкого, Американской консультации (Х. Купера), группы В. Веснина (Н. Колли, Г. Орлов, С. Андреевский, В. Корчинский). Ввиду отсутствия В. Щуко и представителей Американской консультации их проектные

предложения озвучил инженер Н. Осколков. В дальнейшей дискуссии лицом к лицу сошлись крупнейшие мастера своего времени, власть, архитектурная молодежь и некоторые из инженеров.

Большинство на просмотре составляли архитекторы, которые, казалось, намеренно возобновили давний цеховой спор о задачах и принципах профессионального творчества. За отголосками столкновений по поводу Госбанка в Москве и Библиотеки им. Ленина ясно читалось, что борьба за язык советской архитектуры и сопутствующие ресурсы приобретает черты финальности — с подведением дискуссионных итогов по главным направлениям. Присутствующих волновало два ключевых вопроса: степень допустимости использования классического наследия и как понимать отечественный функционализм. Собственно, поэтому детальному обсуждению подверглись не все проекты, а лишь наиболее представительные с точки зрения главных тем. Твердым оплотом классицизма, по общему убеждению, являлся один из проектов И. Жолтовского (рис. 1), в свою очередь, принцип функциональной достаточности олицетворял проект группы В. Веснина (рис. 2). Мастерам предстояло не просто доказать уместность предложенных для оформления фасада ГЭС приемов, но и состоятельность своего творческого кредо в современных условиях.

Эрудит и академист Жолтовский хорошо знал, откуда ждать беды. Свои претензии к нему конструктивисты во главе с А. Весниным сформировали еще в 1927 г., обвинив в слепом подражании «неизменной и нетленной в пространстве и времени» классической форме, а, главное, в архаичности [9, с. 47]. Не удивительно, что в ответ на уже знакомый вопрос — не является ли его проект здания ГЭС подражанием старому? — Жолтовский разразился сарказмом: «Если я беру каменную массу и кладу камень на камень, то это есть подражание старому, — так надо понимать Ваш вопрос? И мы, значит, не можем класть камень на камень?» [7, д. 138, л. 7].

В. Веснин, имея серьезную психологическую поддержку, в меньшей мере заботился о тонких полемических аргументах. Когда Жолтовский апеллировал к авторитету Архимеда и Платона, Баха и Шопена, лидер конструктивистов без лишней патетики осторожно наблюдал, как его проект настойчиво защищает творческая молодежь во главе с И. Леонидовым. Атмосфера дискуссии была непростой. «Никогда я не видела, чтобы так разгорались страсти — с топаньем ног, свистом, криком и т. п.», — вспоминала участница просмотра О. Яфа [10, ед. хр. 6, л. 123]. Эта яркая поддержка, тем не менее, не снимала двусмысленности положения Веснина, представшего

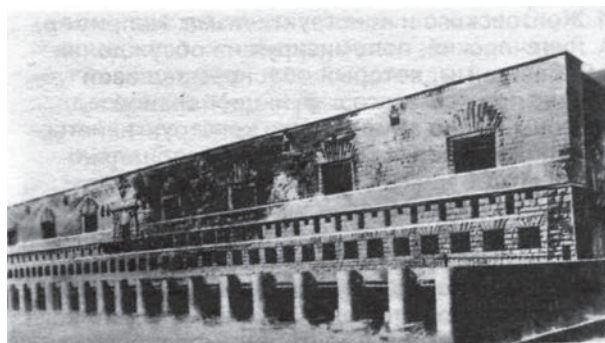


Рис. 1.

Неоклассический проект И. Жолтовского
(Строительная промышленность. 1930. № 4)

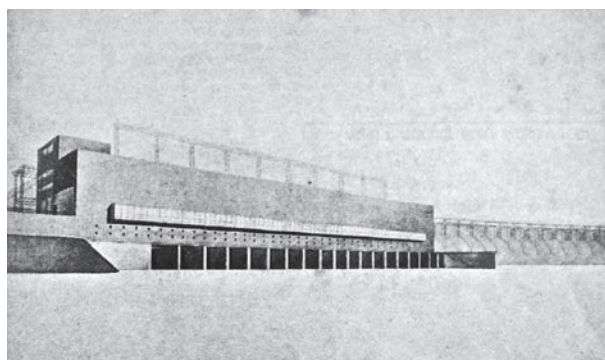


Рис. 2. Проект группы В. Веснина
(Современная архитектура. 1929. № 6)

перед давними соперниками в роли стяжателя, не сумевшего убедить главного заказчика в приемлемости именно своего подхода. Не зря в выступлениях молодежи сквозила обида за то, что на втором десятке лет существования советской власти правительство так и не разобралось где архитектура «пролетарская», а где просто «архаическая стилизация». Понятен также укор Леонидова, кинутый в сердцах организаторам конкурса: «Мы имеем один разработанный во всех деталях проект. Зачем к этому проекту надо было сделать еще различные проектики-этикетки?» [7, д. 138, л. 15].

Но горячность выступлений и массовость поддержки не стали решающим доводом. Все упиралось в позицию власти, собравшей ведущих мастеров вместе с явным желанием посмотреть, чем они живут и кто из них лучше «чувствует» героику первой пятилетки. В декабре 1929 г. проекты Веснина, Жолтовского и Щуко экспонировались на сессии ЦИК в Кремле [2, с. 122], т. е. прибывшие на общественный просмотр секретарь ЦИК СССР А. Енукидзе и бывший нарком просвещения А. Луначарский уже имели представление о важнейших проектах и, судя по всему, могли опираться на мнение других товарищей по партии, проявлявших интерес к конкурсу.

Мастерам оставалось ждать, в какую сторону функционеры заведут дискуссию, каким будет их мнение о творческих приемах каждого из сложившихся направлений. Переходя к оценкам Енукидзе и Луначарского, необходимо разобраться, что именно было предложено арбитрам в лице правительственной комиссии.

Сторонник освоения классического наследия Жолтовский продемонстрировал, каким образом архитектурные массы можно упорядочить с помощью пропорций и ритма, а общей выразительности достичь тектоническими средствами: «материал, взятый мною, — только камень и больше ничего». Гармонизация облика станции, предложенная Жолтовским, покоилась на краеугольном принципе традиционализма: «весь этот организм создан по законам, которые дают именно произведение большого искусства и которые никогда не умирают» [7, д. 138, л. 8]. Ориентация на канон очень сблизжала академика архитектуры с казенным искусством, желавшим заполнить твердую почву для атаки противников.

Далеко не традиционно-каноническое прочтение проблемы оформления здания ГЭС исходило от конструктивиста В. Веснина: «Основная задача, которую мы поставили себе, — это дать правильное решение света, так как вопрос света является основным фактором, влияющим на работу внутри здания» [7, д. 138, л. 6]. Отвечая на дальнейшие реплики, Веснин уточнит, что понимает задачи архитектурного оформления как продолжение общего вопроса функциональной увязки сооружения — не расчленяя его «на архитектурную и инженерные части» [7, д. 138, л. 13]. Уклонившись от темы воздействия на внешнего наблюдателя, зодчий откровенно поставил в тупик Енукидзе и Луначарского, изначально настроенных на обсуждение главной в их понимании «художественной» проблемы — монументальности.

Остальные зодчие, предлагая оригинальные фасадные решения, по сути, повторяли или традиционный метод работы с массами — игра стены Гундобина (рис. 3), продолженный ритм Щуко (рис. 4), — или пытались формально ориентироваться на конструктивизм (Троцкий). Особняком разве что стоит сугубо утилитарный подход Американской консультации: «в своем обычном за последнее время многопостроенном типе вертикального членения с пилонами» [7, д. 138, лл. 5 — 6].

Сложилась непростая ситуация. Проект группы Веснина, имеющий лучшее технико-экономическое решение, не оправдывал ожидания партийных критиков своей, как выразился инженер Г. Красин, «картонной коробкой». С другой стороны, понятный большевикам язык монументальности Жолтовского, вызывающе тяготеет к антикварным формам, что исключало официальную поддержку его главного проекта, совсем не случайно прозванного «каземат на водах».

И здесь Луначарский выступил, пожалуй, в своей главной роли — отца партийного искусствознания. Он взялся не за поиск допустимого компромисса, а приступил, к ломке творческих установок, «нормализации» профессионального языка «крайне правых» в лице Жолтовского и, на порядок активнее, «крайне левых» в лице В. Веснина. Публично заявив о своем единомыслии с Весниным, Луначарский тут же указал на неправильность устоявшейся трактовки этого «идейного вождя». По мнению политика, молодежь, пребывающая под гипнозом процессов производства, не смогла постичь социально-психологическую функцию архитектуры. Луначарский уверенно заявляет, что Веснин думает иначе и одним движением помещает мастера в прокрустово ложе партийной критики: «Важно установить с Весниным, что он не стоит на той чисто буржуазной технической точке зрения, что, будто бы, следуя просто велениям функции, мы всегда разрешим и социально архитектурный вопрос в смысле той обстановки, среди которой нам приходится жить» [7, д. 138, л. 33]. Веснин не ответил. Бороться не было смысла. Красная линия «буржуазности» предельно четко отсекала привычную установку конструктивистов на примат функции. Деятелям архитектурного авангарда настойчиво вменяется общая с «эклектиками» задача — впечатлять, создавать «стимулы, тонирующие жизнь». Функция, как выразительное и организующее массы начало, директивно уступает первенство тектонике, фронтальным пропорциям и ритму. Творческий язык Жолтовского, таким образом, признается более правильным, хотя и лишенным необходимой идейности: «В отношении абстрактно архитектурном, это очень хорошая вещь, но как идейная задача это не подходит», — заключает о проекте мастера Луначарский [7, д. 138, л. 34]. По сути, ведущему представителю классического направления рекомендуется исключить из репертуара «милитаристические» формы. В остальном, как следует понимать партийного критика, у академика все нормально. Енукидзе заботливо замечает: «Что касается проекта Жолтовского, то я с большой болью выслушал нападки на него. Неверно это. Мне кажется, что если бы под этим проектом написали «Жолтовский»,

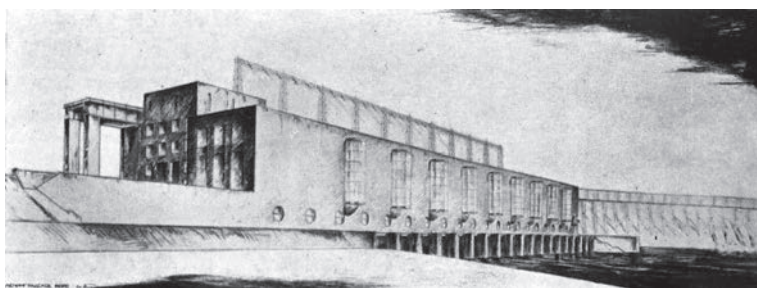


Рис. 3. Проект Н. Гундобина (Ежегодник Общества архитекторов-художников. 1930. Вып. 13)



Рис. 4. Проект В. Щуко и В. Гельфрейха (Ежегодник Общества архитекторов-художников. 1930. Вып. 13)

а под проектом Жолтовского «Веснин», то все нападки были бы направлены именно на проект Веснина» [7, д. 138, л. 31].

Конструктивисты потерпели откровенное поражение в борьбе за язык советской архитектуры. Фактически их лидерам пригрозили дубинкой «буржуазности» и заставили сделать «правильный» молчаливый выбор. Творческие расхождения с «эклектиками» признавались малосущественными, происходящими, если продолжить мысль Енукидзе, из фракционных предпочтений. Впрочем, итоги самого конкурса стали для Веснина хоть и пирровой, но победой. Планка художественного мастерства была удержана. Конкурсное жюри в своем заключении от 11 января 1930 г. особо отметило увязку проекта Веснина с композицией остальных сооружений гидроузла [4, с. 563]. В марте 1930 г. «переработанный проект был рассмотрен Правительственной Комиссией и внесен на окончательное утверждение Совета Народных Комиссаров СССР». По утверждению Г. Орлова, Совнарком еще раз ознакомился со всеми проектами закрытого конкурса [1, ед. хр. 113, л. 11].

Невзирая на острую идейно-художественную борьбу, здание Днепровской ГЭС стало эталонным произведением советского авангарда, своего рода Стеной Плача для лагеря академистов, наблюдавших непостижимые стеклянные разрезы фасадов станции, что в принципе отрицало устойчивость в традиционном понимании тектоники массивной стены. Вряд ли стоит соглашаться с Хмельницким, который выборочно изучив фотоматериал послевоенного периода, пришел к следующим выводам: «Ясно также, что Весниным, чтобы одержать победу, пришлось пойти на немислимое унижение, отказаться от конструктивизма как такового, ввести отделку рустованным камнем, карнизом с кронштейнами и прочими классическими деталями, плохо видимыми на фотографиях огромного главного фасада, но совершенно ясно обнаруживающимися на фотографиях торца здания. Отстоять Весниным удалось только формальный конструктивистский прием — длинное горизонтальное окно, причем ценой утраты всякого смысла этого приема» [5, с. 147]. Во-первых, исходя из текста стенограммы, абсолютно ясно другое — для В. Веснина именно эркер («длинное горизонтальное окно») был главным функционально-конструктивным элементом, решающим проблему подачи света с южной стороны. «Задача решения света была у нас основной и она, собственно, дала общее решение всей коробки или оболочки этого сооружения» [7, д. 138, л. 6]. Данный замысел зодчего не только не претерпел изменений, но и получил высокую технико-экономическую оценку. Во-вторых, ордерные элементы появились на фасаде станции в послевоенный период и не имеют отношения к результату конкурса. Подтверждение этому можно найти в фотоматериалах 1930-х гг. [11, сс. 120 — 121, 134 — 135]. В-третьих, заполнение каркаса станции камнем, хоть и произошло под влиянием дискуссии — использовать туф предложил Енукидзе, — со временем получило самостоятельное неклассическое прочтение мотива каменной стены, подчиненной общей конструкции, где металл и стекло играют не менее выразительную роль: общежитие на 90 мест и поликлиника Соцгорода в Запорожье (рис. 5, 6), здание Центрсоюза в Москве.

Справедливости ради, укажем на неприятие обработки фасада ГЭС под шубу автором Центрсоюза Ле Корбюзье. В своем письме от 30 октября 1932 г. великий француз буквально умолял Н. Колли: «У меня настоящий кошмар в связи с этим; я, кстати, отправил вам карточку по этому поводу несколько недель назад, вот: человек, вернувшийся с Днепростроя, показал мне небольшое фото вашей станции, которая кажется великолепной. Но (подчеркнуто несколько раз. —

авт.) фото показывает, что вы сделали с камнями фасада!! Это поразило мое сердце, и я больше не могу спать, думая, что у Центрсоюза тоже могут быть русты! Заверьте меня, прошу! Камни Центрсоюза должны быть гладкими (не полированными, а распиленными, без каких-либо неровностей)» * [12, ff. 312, 312 T].

Экспрессия гения модернизма, возможно, и имела сочувствие, но не вполне отвечала очередности проблем, стоявших перед авторским коллективом. В. Веснин и его ближайший помощник Г. Орлов считали важнейшей правкой в проекте не стеновое заполнение (его обработку), а введение верхнего света с южной стороны станции (нижнего бьефа). Это единственное из всех замечаний, зафиксированное в черновике монографии Г. Орлова «Архитектура Днепрогэса и города Запорожья» как существенно меняющее облик здания [1, ед. хр. 113, л. 11]. То, что Ле Корбюзье казалось крайне досадным, для его советских коллег было допустимым компромиссом — малой кровью, позволявшей убедить заказчика в наличии монументального решения, не меняя при этом общий авторский замысел.

Главные усилия группы Веснина были направлены на эргономику, внутреннее устройство станции. Для удобства эксплуатации кранов, обслуживающих 9 турбин, ось зала станции сместили от оси агрегатов ближе к нижнему бьефу, что позволило организовать служебное пространство-проход вдоль машин [1, ед. хр. 113, л. 12]. В проекте Троцкого проблема дополнительного полезного пространства, как известно, решалась иным приемом — с помощью цилиндрических выступов на южном фасаде (рис. 7, 8). Такая замысловатость не нашла поддержки у членов жюри. Веснин умело доказал, что мастерство пропор-

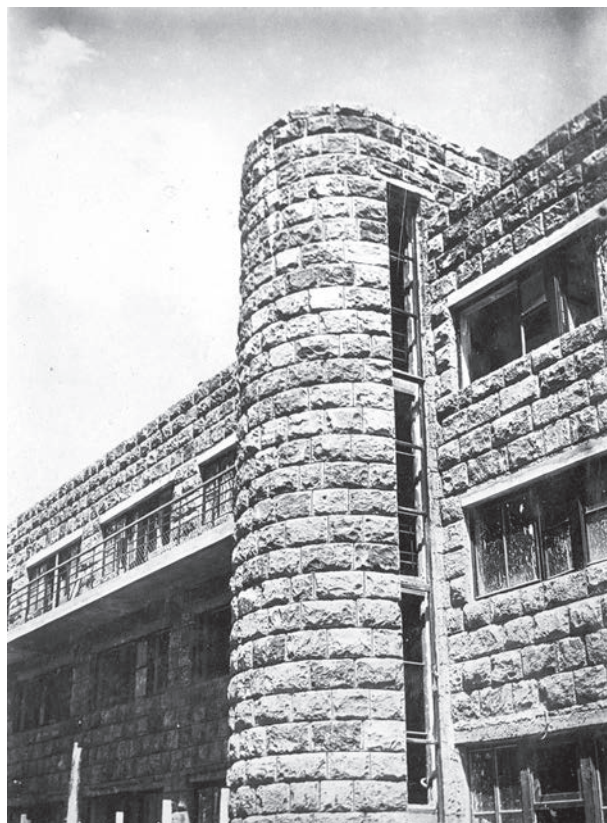


Рис. 5. Общежитие на 90 мест, 1933 г. Архитектор О. Яфа (проектная бригада Днепростроя). Фото из собрания ЗОКМ



Рис. 6. Поликлиника Соцгорода, 1933 г. Архитектор Л. Юровский (Киевское отделение Гипрограда). Фото из собрания ЗОКМ

* Оригинальный французский текст: «J'ai un véritable cauchemar à ce sujet; je vous ai d'ailleurs lancé une carte il y a quelques semaines à ce sujet, voici: Un voyageur retour du Dnieprostroy, m'a fait voir une petite photo de votre usine qui semble magnifique. Mais la photo montre que vous avez fait des sur les pierres des façades!! Ça m'a porté un coup au coeur et je ne dors plus en pensant que le Centrosoyus a peut-être aussi des bossages! Rassurez moi je vous prie! Il faut que les pierres du Centrosoyus soient lisses (non pas polies, mais sciées uni, sans relief aucun)».

ций является не фасадной, а сложно-пространственной категорией, решенной простыми средствами. Вынос эркера позволил авторам проекта развить идею зонирования: появилось пространство, откуда «можно осмотреть весь зал, не подходя к машинам и приборам».

Здесь же открывалась «изумительная картина с видом на плотину, левый берег, остров Хортицу» [1, ед. хр. 113, л. 13]. Подъемные элементы эркера изготавливались из металла и зеркального стекла больших размеров. Летом это давало возможность превращать эркер в открытый балкон.

Общий характер сооружения определял металлический каркас станции, состоящий из рам пролетом в 23 м, расположенных через каждые 11 м. Каркас нагружался крышей, 2 кранами и частично стенами, заполненными арктическим туфом толщиной 0,6 м (с разной вариацией высоты и ширины камня). Принятая шероховатость рустовки — 100 — 120 мм. До нижнего уровня окон камень располагался на бетонном массиве, далее — касался металлического каркаса окон и связывался через каждые 3 ряда металлическими горизонтальными прокладками, закрепленными

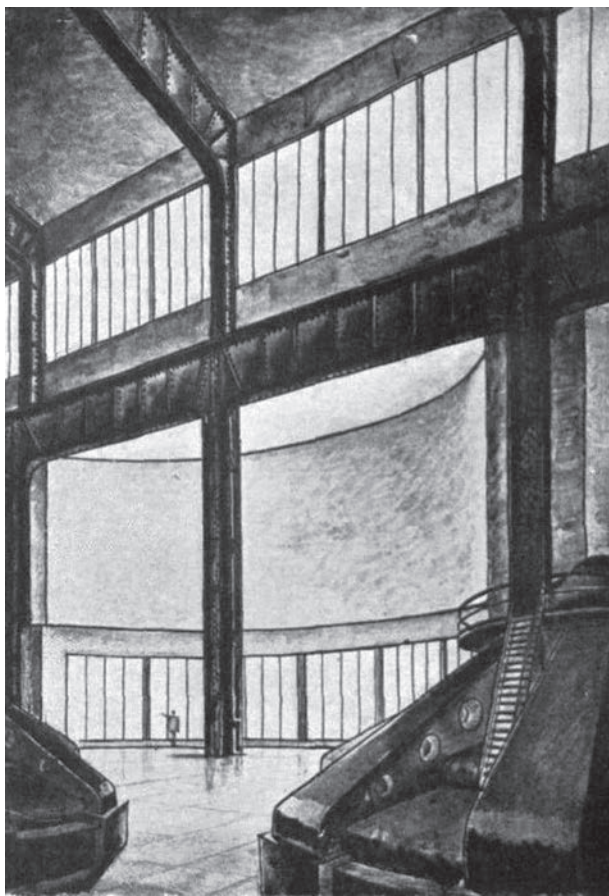


Рис. 8. Проект Н. Троцкого, турбинный зал (Ежегодник Общества архитекторов-художников. 1930. Вып. 13)

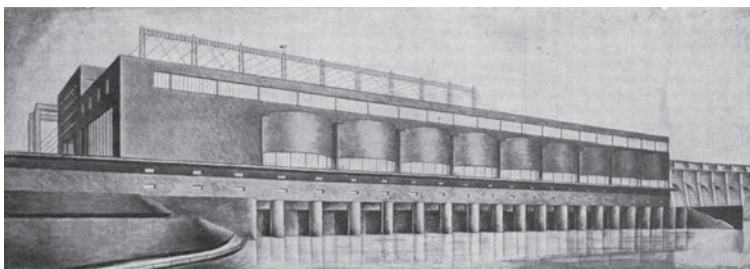


Рис. 7. Проект Н. Троцкого (Ежегодник Общества архитекторов-художников. 1930. Вып. 13)

на стойках рам. Вес стены, расположенной выше окон, распределялся на стойки рам через специальные перемычки. Крыша в основании включала железобетонные плиты по металлической обрешетке, далее шли: слой шлакобетона, водонепроницаемый изоляционный слой, песок и бетонные плиты. Имелся отвод воды по внутренним водостокам вдоль стоек каркаса с выходом в систему дренажа. Во внутренней отделке здания использовалась метлахская плитка серых тонов и казеиновые краски, дающие бирюзу. В основании стены была устроена панель из мрамора высотой 0,5 м. По мнению зодчих, «черное стекло благодаря своей полированной блестящей поверхности вносит парадность, богатство в отделку зала» [1, ед. хр. 113, л. 17], а также защищает стены от воды при мытье полов. Выразительность интерьера достигалась силуэтом турбин и открытой конструкцией каркаса.

Не до конца выясненным остается вопрос, насколько другие зодчие, кроме Веснина, были вольны смещать в своих

проектных предложениях ось машинного зала. Стенограмма четко фиксирует наложенные на участников конкурса ограничения в габаритах станции. Нельзя исключать, что группа Веснина на правах проектного подразделения Днепростроя получила более широкие возможности.

Возвращаясь к долгосрочным итогам конкурса, еще раз подчеркнем острый дискуссионный характер его публичного этапа. Творческая молодежь, не считаясь с авторитетами, подвергла представителей власти словесным нападкам. Показателен призыв, который адресовал политикам студент ВХУТЕИН П. Александров: «Товарищи Луначарский и Енукидзе, ведите нас вперед или идите в наши ВУЗы, ВХУТЕИН и другие, и учитесь там!» [7, д. 138, л. 32]. Наиболее последовательно и активно атаковал президиум И. Леонидов, не давший Енукидзе провести резолюцию просмотра, которая свела бы проблему оформления станции к двум вопросам — «о массивности здания и о материале». «Принять резолюцию в том виде, в каком предлагает ее товарищ Енукидзе, мы не можем», — настаивал на своем молодой вожак конструктивистов [7, д. 138, л. 37], чем вызвал явное раздражение старых большевиков. Ответная реакция не заставила себя ждать, но это было не беззубое возмущение Г. Красина атмосферой «митинга» и отсутствием «компетентного» начала.

В стране, перешагнувшей год великого перелома, безнаказанно дерзить власти уже не позволялось. Набирали обороты «вредительские» процессы и в этом смысле трудно было не заметить нелояльную, наэлектризованную своим пониманием «пролетарского» искусства, конструктивистскую молодежь. Как засвидетельствовал просмотр проектов ГЭС, она не просто отстаивала функционально-конструктивный метод в архитектуре, но и готова была насаждать его в реальном проектировании. Насаждать в ущерб внешним эффектам воздействия, на которых сосредоточились лидеры государства.

Искушенный в вопросах художественного творчества Луначарский быстро уловил это принципиальное расхождение власти и деятелей конструктивизма. Однако, не имея внятной альтернативы ведущему современному направлению, бывший нарком аккуратно обозначил конструктивизм «предпоследним словом» в архитектуре и заявил о готовности «начать редактировать подлинно последнее слово» [7, д. 138, л. 34].

Ожидаемо первыми под «редактирование» попали ВХУТЕИН, куда опрометчиво зазывались партийные вожди, и Леонидов, не в меру досаждавший всей правительственной комиссии. Институт был расформирован весной 1930 г., а кампания против «леонидовщины» прошла осенью того же года. «Выстрелы» по Леонидову вызвали оглушительный резонанс во всей советской архитектуре, сразу снизили планку поискового проектирования, многих испугали, отбив охоту к формально-эстетическим экспериментам», — пишет Хан-Магомедов [4, с. 618].

Позиции, с которых представители ВОПРА шельмовали Леонидова, легко узнаваемы, тем более, что видный член этой организации В. Симбирцев принимал активное участие в общественном просмотре проектов ГЭС. Критика Леонидова заведомо продолжала спор об идеологическом воздействии архитектуры. Получали развитие аргументы, ранее озвученные Луначарским, остерегавшим учеников Веснина от перехода на «деляческие» рельсы и подчинения архитектуры функции внутреннего содержания. Однако ВОПРА свои претензии излагала не так мягко: «Леонидовцы всецело разделяют лозунг конструктивизма: «смерть искусству». Архитектура как область идеологического порядка ими отменяется» [13, с. 12].

Далее шли развернутые обвинения в фетишизме архитектуры и ее форм, в отрыве от социального и утилитарного содержания, в игнорировании вопросов реального проектирования. Итоги кампании подводятся в декабрьском докладе А. Мордвинова «О мелкобуржуазном направлении в архитектуре («леонидовщина»)». Доклад стал основой для разгромной резолюции секции изобразительных искусств института ЛИЯ Комакадемии: «Их [леонидовцев] метод — односторонний, формалистический, не берущий предмет (архитектуру) в его связях и опосредствованиях, а ограничивающийся изоляцией формалистических моментов в отрыве архитектуры от социально-психологических, политических и бытовых условий данного периода» [14, с. 18]. Как тут не вспомнить Луначарского с его «внутренне опустошенной, опустившейся буржуазией», не желающей конструировать быт для человека и «разрешающей вопросы строительства жилищ» с помощью принципа «оголенного машинизма» [7, д. 138, л. 33].

Те из деятелей архитектурного авангарда, кто не узрел дубинку «буржуазности» раньше, получили наглядный урок: идейность в архитектуре не есть продолжением функции сооружения, а является функцией изобразительности. Незримые результаты конкурса на здание Днепровской ГЭС получали идейно-теоретическое обоснование.

Не стоит усматривать в низложении архитектуры авангарда победу неоклассического направления. Их столкновение и дальнейшая проработка конструктивистов происходили под воздействием выбора, к которому клонился главный заказчик. Исход борьбы определялся субъективными предпочтениями функционеров, прежде всего, их неумной тягой к монументальности. Естественно, что классическое наследие, служившее человечеству не одну тысячу лет, пользовалось и более широким репертуаром узнаваемых (значимых) выразительных средств, нежели могла предложить новая архитектура, чей пафос исключал примат монументальности. В 1929 г. политическое руководство еще не делает решительный выбор в пользу неоклассиков, но уже ограничивает притязания конструктивистов на социальную близость, «пролетарскость», своей архитектуры. На просмотре проектов ГЭС данную установку ясно излагает Енукидзе: «В частновладельческой архитектуре были родственные нам здания. Она принимала различные формы и сказать, что у нас есть формы пролетарских сооружений, было бы ошибочным. Таких форм нет, но пролетарская архитектура должна быть сейчас, главным образом, направлена к тому, чтобы удобнее было строить жилища для трудящихся в отношении света, гигиены, внутренних удобств и т. д.» [7, д. 138, л. 31].

Постепенную утрату позиций советского авангарда обусловила и специфика его внутреннего творческого процесса, немислимого без острых дискуссий, активного обмена мнениями. Это не совпадало с актуальными представлениями о допустимых пределах творческой свободы. Конструктивизм, как ведущее направление архитектурного авангарда, сначала пал жертвой «нормирования» художественного языка, а вскоре перестал существовать как явление социально-культурное.

Обозначенный в конкурсе на здание Днепровской ГЭС путь развития советской архитектуры был зафиксирован 28 февраля 1932 г.: Совет строительства Дворца Советов при президиуме ЦИК СССР принимает постановление «Об организации работ по окончательному составлению проекта Дворца Советов Союза ССР в гор. Москве». Требования к этому важнейшему из всех союзных объектов включали «монументальность» и «обращение к лучшим приемам классической архитектуры» [15, с. 56]. Не случайно в тройку победителей первого этапа кон-

курса вошел академик И. Жолтовский (вместе с Б. Иофаном и Г. Гамильтоном) [15, с. 53]. Насколько новый стилевой курс был последователен и управляем свидетельствует членство в указанном Совете строительства Енукидзе и предварительное утверждение решений Совета на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) [16, д. 817, л. 9; д. 823, л. 5; д. 836, л. 5; д. 873, л. 2].

Завершалось сложение единого государственного стиля. Ключевым звеном в его постепенном формировании наряду с конкурсами на проекты Библиотеки им. Ленина (1928) и Дворца Советов (1931 — 1933) стал конкурс на оформление здания Днепроградской ГЭС (1929 — 1930). Являясь принципиальной победой конструктивизма, решение станции не смогло в полной мере удовлетворить ожидания руководства партии, крепнущего в решимости установить свой порядок в организации творческой жизни отечественной архитектуры.

Публикация стенограммы общественного просмотра проектов Днепроградской ГЭС осуществляется с машинописного текста, хранящегося в основном фонде Государственного научно-исследовательского музея архитектуры имени А. В. Щусева (Российская Федерация): № 6105/108 по главной инвентарной книге и книге поступлений основного фонда, шифр по научному отделу хранения архитектурных архивов — ф. 5, оп. 3, д. 138, 41 л. Оригинальное название документа: «Днепрострой. Общественный просмотр проектов Днепроградской гидростанции». Полный текст документа публикуется впервые.

Текст воспроизводится по правилам для научно-популярных изданий. В соответствии с современной орфографией и пунктуацией проводится деление текста на слова и предложения, проставляются необходимые по смыслу знаки препинания, прописные буквы. Применяются общепринятые сокращения для имен существительных, выражающих единицы измерения и союзов. Унифицировано написание местоимения «вы» — со строчной буквы. Многоточие, фиксирующее пропуск прямой речи, дается по оригиналу. Как правило, это те случаи, когда выступающего не было слышно или его слова заглушал шум аудитории, реже — перерыв в речи. Сохранено оригинальное деление на абзацы. Сокращение слов раскрывается без квадратных скобок. Неточности, имеющие смысловое значение, в тексте устранены, неисправное чтение подается в примечаниях. Восстановленные по смыслу слова и ряд знаков (вопросительный, восклицательный и многоточие, обозначающее перерыв в речи) воспроизводятся в квадратных скобках. Также в квадратных скобках подается основной текст заключения экономкомиссии при Московском представительстве Днепростроя, которое является приложением к главному документу и находится между листами 36 и 37 архивного дела. В публикуемом тексте двойная косая черта используется для указания межстраничных границ.

Библиография

1. РГАЛИ, ф. 2772, оп. 1.
2. Чиняков А. Г. Братья Веснины / А. Г. Чиняков. — М. : Стройиздат, 1970. — 180 с.
3. ГАРФ, ф. Р-3316, оп. 23.
4. Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда: В 2 кн.: Кн.1: Проблемы формообразования. Мастера и течения / С. О. Хан-Магомедов. — М. : Стройиздат, 1996. — 709 с.

5. Хмельницкий Д. Архитектор Николай Милютин / Д. Хмельницкий, Е. Милютин. — М. : Новое литературное обозрение, 2013. — 504 с.
6. Ильин М. А. Веснины / М. А. Ильин. — М. : Издательство АН СССР, 1960. — 192 с.
7. ГНИМА, ф. 5, оп. 3.
8. Мастера советской архитектуры об архитектуре: Избранные отрывки из писем, статей, выступлений и трактатов. В 2-х т. [под общей редакцией М. Г. Бархина]. — М. : Искусство, 1975. — Т. 2. — 584 с.
9. Наша действительность // Современная архитектура. — 1927. — № 2. — С. 47 — 50.
10. РГАЛИ, ф. 1337, оп. 5.
11. Справочник проектировщика промышленных сооружений: Т. 1. Архитектура промышленных зданий. Ч. 2. Фабрики и заводы [главный редактор тома А. С. Фисенко]. — М. — Л. : ОНТИ, 1936. — 876 с.
12. FLC, H2-9. Данный отрывок из письма Ле Корбюзье впервые опубликован в немецком переводе в каталоге выставки *Konstruktion der Welt: Kunst + Ökonomie 1919 — 1939* (Kunsthalle Mannheim, 2018). Автор благодарен доктору Т. Флирлю за предоставленную возможность использовать для сверки и русского перевода полный оригинальный текст письма.
13. Мордвинов А. Леонидовщина и ее вред / А. Мордвинов // Искусство в массы. — 1930. — № 12. — С. 12 — 15.
14. Резолюция секции ИЗО института ЛИЯ Комкадемии по докладу т. Мординова «О мелкобуржуазном направлении в архитектуре («леонидовщина»), принятая 20/ХІІ 1930 г. // Советская архитектура. — 1931. — № 1 — 2. — С. 18.
15. Дворец Советов. Всесоюзный конкурс 1932 г. — М. : Всекохудожник, 1933. — 132 с.
16. РГАСПИ, ф. 17, оп. 3.

Кравчук П. П.

**Дніпробуд у боротьбі за шляхи розвитку радянської архітектури:
Стенограма громадського огляду проектів Дніпровської Гідроелектричної станції**

Публікується повний текст стенограми громадського огляду проектів Дніпровської ГЕС, що відбувся 5 січня 1930 р. як один з етапів закритого конкурсу на архітектурне рішення станції. У статті-передмові окреслюється значення конкурсу та його відкритого етапу для розвитку радянської архітектури. Актуалізується контекст творчого протистояння діячів академічного напрямку та архітектурного авангарду. Демонструється яку роль конкурс відіграв у долі конструктивізму та, загалом, у переході радянської архітектури до єдиного стилю. Нові джерела дозволяють уточнити або прояснити позицію щодо низки важливих творчих питань таких зодчих, як В. Веснін, І. Жолтовський, Ле Корбюзьє, І. Леонідов, О. Щусєв та ін.

Kravchuk P. P.

**Dniprobud in the Struggle for Evolution of the Soviet Architecture:
Transcript of Public Reviewing the Dnipro Hydroelectric Station projects**

This is a full text of the transcript of the public review of the Dnipro Hydroelectric Station projects held on January 5, 1930, as a stage of the closed competition for an architectural solution of the station. The introductory article explains the value of this competition and its free stage for the development

of the Soviet architecture. It updates the context of creative confrontation between the academic and avant-garde architecture communities. Also, the paper reveals the role of the competition in the future of constructivism as well as in the transition of the Soviet architecture to a single style. New sources let to define and clarify the position of such architects as V. Vesnin, I. Zholtovskyi, Le Corbusier, I. Leonidov, O. Shchusiev, and others on a number of important creative issues.

ДНЕПРОСТРОЙ. ОБЩЕСТВЕННЫЙ ПРОСМОТР ПРОЕКТОВ ДНЕПРОВСКОЙ ГИДРОСТАНЦИИ

Вечер 5-го января 1930 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЕТ товарищ ДЕМИН. В президиум единогласно избираются А. С. ЕНУКИДЗЕ (Секретарь Ц.И.К.С.), Н. И. ОСКОЛКОВ (Днепрострой), архитектор И. П. МАШКОВ, товарищ ВОРОНКОВ (Обл. Отд. Строителей), профессор М. Я. ГИНЗБУРГ, товарищ ДЕМИН (И.Т.С. Днепрострой).

После приветствия от Областного Бюро И.Т.С. * слово предоставляется для пояснения задания гидростанции, которое дано было архитекторам, инженеру Осколкову.

... так называемая, монтажная часть гидростанции, в которой производится монтаж, как первоначальный, так и ремонт агрегатов во время их эксплуатации.

Гидростанция запроектирована на металлическом каркасе. Металлический каркас вытекает из условия необходимости ускорения монтажа, которое единственно могло быть достигнуто при этом каркасе. Каркас начнет монтироваться осенью 1930 г., а весной 1931 г. мы начнем уже ставить машины. Кроме того, здесь имеются чрезвычайно большие краны, которые должны двигаться в этом здании. Кранов 2. Каждый подъемной силы 260 с лишком тонн, т. е. как раз вес полного товарного сороковагонного состава. Пролет кранов 21 метр.

Эти элементы собственно и создали то жесткое задание, которое легло в основу заданий, предложенных архитекторам. Архитекторы получили готовый каркас гидростанции, в который они не могли вносить никаких изменений. Архитекторы получили весьма жесткую форму гидростанции. Кроме того, им были указаны и те эксплуатационные условия, в которых станция будет работать.

Из общих условий, с которыми приходилось считаться оформляющим проект, нужно указать на расположение станции в отношении света. Ее главный фасад выходит на чистый юг. С другой стороны, чистый север выходит как будто во двор этого здания, потому что эта высокая стена несколько выше самой гидростанции. Здесь находится двор шириной около 20 м, в котором помещаются трансформаторы. Это является как бы двором гидростанции. Эта северная сторона дает возможность только верхнего освещения, потому что вся остальная часть здания не дает возможности очень большого освещения, потому что мы должны считаться с климатическими условиями Кичкаса **, где летние и, особенно, весенние и осенние жары чрезвычайно тяжело отражаются при больших количествах световых отверстий.

* ИТС — инженерно-техническая секция.

** Кичкас — прибрежный поселок, затопленный при поднятии уровня верхнего бьефа гидростанции.

Это задание было указано архитекторам, принимавшим участие в оформлении. Как они решили это задание? С помощью тех объяснений, которые я вам дал, легко судить, как они удовлетворили этим условиям.

Я думаю, что на этом можно закончить мое объяснение. Если возникнут какие-нибудь вопросы, то я на них отвечу отдельно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово предоставляется академику Жолтовскому.

ЖОЛТОВСКИЙ: Подходя к этой задаче, я не мог изменить никаких конструкций, ни высоты. Все это было дано. Мною был разрешен только вопрос стены. Так как в условиях было сказано, что здание должно быть каменное и не должно иметь много окон, то, следовательно, я принял систему чисто каменную, положил горизонтальными рядами камень один на другой и т. д. Я стремился решить всю эту проблему чисто горизонтальными линиями, так как вертикальных линий уже достаточно в этой эстакаде. Следовательно, я предполагал, что здесь должны быть только линии горизонтальные.

Для того чтобы сделать это здание мощным и серьезным, мне пришлось весь организм разбить, как видно здесь, на две части и к той главной части, которая должна была объединять все здание, я стремился подойти, размножая эти отверстия. Здесь мы имеем одно большое отверстие, от него два отверстия, из этих двух отверстий выходят еще отверстия и т. д. Таким образом, количеством этих отверстий я подхожу к главной части, в которой стараюсь развить окна, как можно реже. Это окошко перекрыто каменными перемычками, также как эти. Их количество не совсем совпадает с количеством металлических рам ... Это кажется большим недостатком, но мне хотелось именно внутри объединить этот большой зал, в котором количество турбин не играло бы никакой роли. Величина камней взята мною, как в самых больших сооружениях Древнего Рима, так что вряд ли понадобились бы большие камни. Они не придали бы эффекта, а только утяжелили бы здание, а я хотел дать здание сильным и эффектным, так чтобы эстакада не убивала. Это было мое первое решение.

Второе решение: в виду того, что каркас, как мне было сказано, имеет очень легкий верх, низ же очень тяжелый, то я принял такое решение (указывает на проект). Этот нижний этаж остается каменным, как и предполагалось. Т. к. ему нужны коридоры и освещение, я сделал здесь небольшие окошки, а верх я сделал из стали, как сейчас делают в Америке и берутся делать в Германии. Т. к. эта сталь не ржавеет и соединенная с плохим проводником теплоты, который не позволит нагреваться всему зданию (оно построено на юг), — дает хорошие результаты. Т. к. большая световая поверхность здесь недопустима, то я сделал только освещенные бока, закрытые жалюзи, которые можно поднимать вверх и опускать вниз, по усмотрению. Эти рамы стоят позади, частью они выступают вперед. Это здание не носит характера цельного здания, но не может казаться слишком сильным и эффектным, но имеет некоторые свои преимущества, так как конструкция его чрезвычайно легкая.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово имеет архитектор Щуко.

(Поступило заявление, что товарищ Щуко отсутствует ввиду того, что занят срочной работой и только вчера получил извещение относительно настоящего собрания).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово имеет архитектор Гундобин.

ГУНДОБИН: В своем первом решении я дал вертикальное членение, считая, что в данном случае это вертикальное членение, хотя и не может равняться с

членением плотины, но даст некоторую игру на поверхности стены, что создаст несколько менее мрачное здание, чем то, которое получилось бы при кладке этой стены. Кроме того, вертикальным членением я стараюсь показать раму, которая положена в основу сооружения данного здания, и это вертикальное членение отвечает металлической раме, которая в данном случае обмурована. Эти рамы идут от начала до конца, но монтажная площадка там не выражена умышленно, исключительно с той целью, чтобы подчеркнуть, что эта часть, связанная с монтажом турбин и выглядит совершенно иначе. Освещение расположено против членения турбин, т. е. турбины занимают два ряда рам и каркас собран таким образом, что один ряд рам приходится на ось турбины, другой — сбоку. Таким образом, здесь, не имея постоянной работы, станция имеет пустую площадку, которой пользуется очень редко и которая закрывается плоскостью, а там, где происходит рабочая часть, имеется освещение.

... Кроме того, вертикальное членение, дает таким образом много света. Этот свет несколько притушивается наличием подкрановой балки. Кроме того, здесь имеем освещение низа, которое обобщает два коридора. Т. к. плоскость коридоров не подходит к наружной стене, а несколько отступает за наличные стенки, то освещение достигается свободно. В этой части находится мастерская, которая требует очень интенсивного освещения.

Что касается второго варианта, который сделан значительно позднее первого, то он построен на несколько ином принципе. Тут взята вертикальная поверхность стены — совершенно гладкая. Здесь взяты вертикальные стаканчики, количество которых отвечает количеству турбин и эти стаканчики, световые фонари, конструируются таким образом вокруг стойки, что получают на этой самой вертикальной раме. Здесь выступа они не имеют. Так что они будут давать при дневном освещении прекрасную игру света и тени.

Монтажную площадку я по-старому принципу оставляю кладкой. Низ также обобщен в один ряд такими крупными окнами, которые не могут нарушить вертикального членения, имеющегося здесь. Так что мы получаем здесь совершенно гладкую стену с 9-ю световыми поверхностями.

Конечно, такого света с главного фасада недостаточно. Поэтому свет дается еще с обратной стороны. Свет мы получаем из вертикальной полосы северной стороны и из вертикальных полос на фасаде.

Расположение стаканчиков или световых фонарей не по оси турбин, а между ними, дает гарантию того, что мы непосредственно на турбине не получим сверкающих, блестящих частей, а с противоположной стены получим некоторую перспективу через это стекло.

(Ввиду плохой слышимости оратор записан неточно).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: За отсутствием товарища Щуко, слово для пояснения имеет товарищ Осколков.

ОСКОЛКОВ: Т. к. много пришлось выслушать личные объяснения автора Щуко, то я постараюсь передать только то, что слышал от него, не вводя сюда ничего личного.

Проект архитектора Щуко, представленный на этих чертежах, решает гидростанцию тоже в вертикальном членении, которое является ритмичным повторением членения плотины, являющегося чисто инженерным. Здесь его членение совпадает и с тем модулем, который дан турбине при расстоянии между ними в 22 м и расстоянии между отдельными рамами в 11 м, и Щуко дает освещение

этих турбин, продолжая тот же ритм до конца здания, освещая часть турбин и монтажную площадку, где помещается вспомогательная турбина. Здесь, где идет подкрановая балка, он дает заглушение в форме стены. Освещение имеется с южной стороны, но есть окна и с северной.

Внутренний вид здания дан на этой перспективе.

Здание, где помещается управление, пульты и обслуживающие сооружения, он решает в виде массива и это дает ему соответствующую перспективу.

Единственное место, где он допускает некоторые отступления от своего вертикального положения окон, — это на островке, где он помещает круглые отверстия, придавая островку закругленную форму и позволяя, таким образом, стекать воде с плотины в огромных массах. Он указывает, что стоящие здесь мачты, передающие ток с генератора и трансформатора на подстанцию, тоже является как бы продолжением его вертикального членения и, таким образом, поднимают все здание вверх, парализуя его очень вытянутую как будто бы форму. //

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово имеет архитектор Дубовской.

ДУБОВСКОЙ: Я хотел бы сказать, что всякая художественная концепция, поскольку она носит в себе какое-нибудь содержание, выражается в проекте, который дает автор и дать объяснение ей очень трудно. Единственное, что можно сказать, что при данной задаче, мне казалось единственно правильным решением — решение горизонтальное. Я его преподнес, конечно, в меру своих сил и возможностей, и преподнес его в таком виде, в котором оно имеется на проекте. Мои объяснения будут настолько индивидуальны, насколько * они могут казаться мне лично правильными, и настолько могут противоречить вкусам других, что я бы от этого уклонился. Стоит посмотреть на проект и в связи с объяснением по отдельным частям, которые здесь уже даны, будет ясно, насколько это решение приемлемо или неприемлемо и эту оценку я предоставлю воле собрания ...

ТРОЦКИЙ: Я позволю дать обоснование той концепции, которая принята **.

В основу архитектурного оформления здания станции Днепроостроя в представляемом мною проекте легли следующие соображения:

1. Максимальная выразительность архитектурных форм в отношении выявления внутреннего содержания и функции здания.
2. Монументальное разрешение идеи Днепроостроя как будущего центра индустрии.
3. Создание новой архитектурной формы, отличной как от старых классических форм, так и в отношении современных западноевропейских образцов.
4. Создание единого архитектурного организма.
5. Рациональное и красивое разрешение заданной конструкции.
6. Наилучшее разрешение вопроса освещения, отопления и вентиляции.

По пункту «1». — Девять мощных турбин нашли свое выражение в виде девяти мощных цилиндрической формы выступов на фасаде, врезанных в корпус здания и вынесенных вперед на консольной плите, выражая своей динамичностью силу и напряженность турбинного зала. Верхняя часть здания, соответствующая зоне крана, монтажная часть и подводная часть совершенно ясно и четко выражены на фасаде.

* В документе: настолько.

** В документе: Я позволю дать обоснование той концепции, которая принята: в основу оформления здания ...

По пункту «2». — Силовая Днепростройка является сердцем будущего индустриального центра. Характер фасада должен быть в соответствии с характером будущих сооружений его окружающих, поэтому здание получило определенный индустриальный характер.

По пункту «3». — Каменные электрические формы и стеклянные современные неприменимы в данном здании *. Единственным фактором, определяющим форму, — максимально выраженная сущность здания. Это и обусловило новую форму.

По пункту «4». — Функциональная выразительность, однако, не должна идти в ущерб общей цельности архитектурного замысла. Здание, как архитектурный организм, должно быть единым и простым. //

По пункту «5». — То положение, что все габариты и конструкции заранее обусловленные, значительно затрудняет проектирование. Так, например, двойное количество пролетов по сравнению с количеством турбин осложняет возможность выявления этих турбин. Однако, это удалось разрешить благодаря задуманному архитектурному мотиву, при котором на фасаде и внутри двойные пролеты объединены одним сильным мотивом цилиндрических выступов. Металлические стойки, расположенные против проходов, заключены в нижней своей части в бетон и вынесены на фасад в виде трехгранных пилонов. Верхняя часть стоек, выше подкрановой балки, оставлена внутри здания целиком. Благодаря этому внутри получается ясно выраженная металлическая конструкция, несущая подкрановую балку и перекрытие зала, и подчеркнутая через пролет более массивными бетонными пилонами, чем ясно выявляются места расположения турбин. Благодаря цилиндрическим выступам против турбин получается полезное пространство как в смысле эксплуатационном, так и в тепловом и вентиляционном. Конструкция цилиндров — металлический каркас, застекленный понизу и забетонированный поверху, установленный на железобетонной консольной плите (вынос 1,85 м), а вверху скрепленный потолочными балочками с подкрановой балкой. На высоте верха подкрановой балки получают, таким образом, площадочки шириной 1,40 м, полезные при обслуживании крана. Консольная плита, несущая цилиндр, является вместе с тем направляющей для движения велосипедного крана (см. разрез).

По пункту «6». — Вопрос освещения является весьма существенным в настоящем здании. Главный фасад обращен на юг и во избежание нагрева помещения от солнца должен быть умеренно остеклен. Из этих соображений окна на главном фасаде запроектированы в виде двух поясов — по верху и по низу. Нижний пояс освещает переднюю часть помещения, верхний — дает свет той части помещения, где расположены распределительные щиты. По северному фасаду проектируется только верхний пояс, который дополняет освещение зала без риска нагрева. Монтажная часть получает свет через верхний пояс и большое окно в западной стене. Кривизна нижнего оконного пояса способствует рассеиванию световых лучей, а выступ цилиндров отдаляет окна от непосредственного источника тепла турбин, тем самым способствуя более равномерной температуре.

Отопление, основанное на использовании тепла, получаемого из подводной части зала, путем подачи теплого воздуха посередине зала и засасывании его обратно каналами вдоль наружных стен, разрешено в настоящем проекте путем устройства каналов, расположенных над окнами и по пилонам (см. разрез и план).

* В документе: задании.

В соответствии с изложенными соображениями, мною составлен настоящий проект. Простые монументальные формы, дающие зданию характер большого индустриального сооружения и ясно выражающие внутреннее содержание, рациональное использование конструкции, придает зданию величественный и внушительный характер, который, как мне кажется, соответствует той роли, которую займет Днепрострой в народном хозяйстве Союза.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Несколько слов по поводу проекта фасада, присланного американской консультацией, скажет товарищ Осколков.

ОСКОЛКОВ: Я должен оговориться, что американская консультация, полковник Купер *, дала нам только эскиз своего фасада, так то, что мы представляем, есть попытка оформить этот эскиз в нашей модели. Очевидно, модель проработана ими не детально и мы дать ее не могли.

Американцы решают этот фасад, не давая чего-нибудь оригинального, а решают его в своем обычном за последнее время // многоэтажном типе вертикального членения с пилонами. Вверху идет ряд окон, и освещение идет вдоль всего здания, причем освещение не только рабочего помещения, где расположены турбины, но и нижних коридоров, расположенных ниже пола гидростанции.

Последние предложения, вероятно, будут отвергнуты, т. к. американцы думали вывести приборы управления из зала в коридор и в зале оставить только генераторы. Здесь это нижнее освещение будет подвергнуто пересмотру, ибо будет давать освещение тем частям здания, где нет надобности в освещении ...

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово о проекте предоставляется профессору Веснину.

ВЕСНИН: Проект, о котором я буду говорить, принадлежит группе архитекторов, которые работают на Днепрострое. Эта группа состоит из Н. Я. Колли, Г. М. Орлова, С. Г. Андреевского, В. В. Корчинского и меня.

Основная задача, которую мы поставили себе, — это дать правильное решение света, так как вопрос света является основным фактором, влияющим на работу внутри здания. Чтобы несколько было яснее то, что я буду говорить, я, пожалуй, буду иллюстрировать свои мысли на доске.

Если мы имеем коробку с таким расположением генераторов, то надо найти здесь наивыгоднейшее расположение света. С этой стороны мы имеем юг, с этой стороны — север. Освещение северное (мы даем северное освещение) дает равномерный мягкий рассеянный свет во всем здании. В вопросе южного освещения, точного указания места, где дать эту полосу света, целый ряд факторов указывает на то, что единственно правильное решение это расположение полосы света в нижней части. Почему это единственно правильное решение? Дело в том, что если мы поставим свет наверху, то южный свет, давая прямые солнечные лучи, задевает части турбин и части световых приборов, которые стоят около этой стенки. Поэтому всякое расположение южного света в верхней части или по вертикали, если мы будем рассматривать линию фасада по вертикали, во всяком случае, дает свет, который будет давать блики на металлических частях либо самих турбин, либо тех приборов, на которых придется, главным образом, и сосредотачивать внимание работающему в здании.

Поэтому мы решили таким образом: мы даем свет в нижней части и удаляем этот свет, по мере возможности, и ставим его внизу в эркере. При таких условиях южный солнечный свет падает в очень небольших пределах. Эта световая полоса

* В документе: полковник Кюли и Куппер. (Вероятно, «Кюли» происходит от неверно понятых инициалов главы Американской консультации Купера — Hugh Lincoln Cooper. — авт.).

дает только рефлексивный свет, не ударяет, не отсвечивает ни в одном из приборов. Задача решения света была у нас основной и она, собственно, дала общее решение всей коробки или оболочки этого сооружения.

Вторая задача была следующая. Мы не могли решать задачи гидростанции, как здания самодавливающего, мы решили ее как часть сооружения целого комплекса. Если вы посмотрите на сооружение в целом, то оно состоит из шлюзовой лестницы, плотины и станции. Нельзя было придавать части сооружения значений какой-то вещи самодавливающей. Нужно было найти правильное соподчинение всех этих частей. Всякое выдвижение или старание найти какую-то мощь или украсить это здание — нам казалось совершенно неправильным и мы придали ей только то значение, которое требует и должна иметь станция, как одна из частей.

Относительно материала, из которого мы предполагаем сделать это сооружение, надо сказать, что оболочка сделана из теплого бетона и на ней надета более прочная рубашка из местного материала — гранита, изготовленного механическим путем и стандартного. Два ряда отверстий — это освещение кабельных или // вспомогательных коридоров, которые находятся под полом здания, и они освещаются только контрольным светом, т. е. светом, который необходим, чтобы можно было найти и посмотреть все ли там в порядке. В нижнем кабельном коридоре не предполагается ни приборов, ни дежурств.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Есть ли вопросы к товарищу Жолтовскому?

ВОПРОС: Не является ли Ваше здание подражанием старому?

ЖОЛТОВСКИЙ: Если я беру каменную массу и кладу камень на камень, то это есть подражание старому, — так надо понимать Ваш вопрос? И мы, значит, не можем класть камень на камень?

Если хотите, я объясню. Перед какой проблемой мы стоим? Представляете себе. Вы имеете какое-то колоссальное пространство, на котором вдруг растет одна сосна, или вы имеете в море одну мачту. Она играет большую роль или нет? Или она убита этим пространством? По-моему, она убита. По мере того, как я приближаюсь к этому сосновому лесу, он оказывается состоящим из вертикальных величин, но недостаточно больших, чтобы тягаться с тем пространством, которое имеется от вас до этого леса. Поэтому я должен избежать такого решения, которое было [бы] убито окружающей природой.

Следовательно, первый тут * вопрос: что же я должен сделать, чтобы слиться с этой природой, но не только слиться, а и быть еще кем-то. Ведь существо какое-то выявлено. Т. к. здесь имеется мощная природа, мощное сооружение в виде эстакады, которое разрешено большими тяжелыми массами, тем количеством воды, которое льется, и теми высокими берегами, которые окружают все, — следовательно, я поневоле должен идти навстречу тому решению, которое всегда подчеркивает мне природа, подсказывает природа, а именно, когда большое пространство, когда открытое громадное пространство воздуха наверху, когда громадное пространство и сильная природа внизу, — я обязательно должен разрешать вопрос горизонтально. Вертикальное решение, какое бы то ни было гениальное, будет ложно в данном случае. То, что я встречаю в природе, горизонтально. Но как же должен я разрешить это горизонтальное? У меня задано такое задание, где совершенно гладкая стена. Выступить здесь я не могу.

Таким образом, первая величина мне дана. Вторая величина мне тоже дана и верх мне дан. Значит, я должен в этих величинах найти такое соотношение,

* В документе: той.

которое бы мне дало возможность разрешить эту стену грандиозной. Для того, чтобы разрешить эту стену грандиозной, я беру именно закон природы. Если вы стоите перед каким-нибудь деревом или кустиком, вы видите, что последующая часть меньше предыдущей и всегда больше размножается в какой-то прогрессии, арифметической или геометрической, чем предыдущая. Видим ли лозу или какое-нибудь другое дерево, или какой-нибудь цветочек, мы имеем здесь всегда те же самые законы.

Над этим элементом я даю два элемента, над этими двумя элементами — еще несколько элементов. Но т. к. беспредельно двигаться дальше я не могу, потому что я сам себя уложу, значит, я должен сделать так, что вся эта масса встретилась где-то с такой массой, хотя, может быть, и не очень большой, но которая бы показалась бы после этого подготовительного момента, такой большой, чтобы она вся заиграла.

Когда я освобождаю ее от этого ритма, от этого количества делений, а ввожу совершенно новые деления, с новыми величинами, которые относятся не к части, а к целому, то я выявляю величие стены. //

Дальше предстоит найти пропорции, и я нахожу те пропорции, которые мне кажутся наилучшими. Может быть, это неуместно, но я в своих работах пользуюсь золотым сечением. Т. к. гармония золотого сечения всегда исключительно гармонична, т. к. каждое деление в данном случае будет носить те же самые законы, то, следовательно, все отношения и деления, которые вы здесь видите, отношение этого к этому, отношение начала окна к верхушке окна и т. д. и т. д., а также величины их являются уже следствием деления золотым сечением. Вы говорите о старом, может быть, вам это и напоминает старое, ибо старые самые большие, самые гениальные люди, начиная от Архимеда и Платона, всегда пользовались этим сечением. Были ли это большие музыканты или живописцы, были ли это большие архитекторы, они всегда несли с собой этот закон. Вне этого закона почти не существует гениальных произведений.

Вот почему в этой простой форме, которая в сущности не несет никаких элементов декоративных, потому что является кладкою камня и в одном месте с небольшим балконом — в середине здания, — вам что-то грезится именно старое. Но этого старого здесь нет, ни по деталям, ни по чему-нибудь другому, а, может быть, та тайна, которая сокровенно охранялась большими мастерами. В конструктивном отношении мною взят камень. Перемычка положена из камня. Для большого окошка — высокая большая перемычка, для маленького окошка — маленькая перемычка.

Как основной момент украшения мною взят квадрат. Вы чувствуете квадрат здесь, квадрат здесь и форму, близкую к квадрату. Т. к. все вытянуто, то я позволяю себе этот квадрат уменьшить — то, что называлась когда-то сексто-миноре. Это вводит вас в заблуждение, но приводит к тому, что весь этот организм создан по законам, которые дают именно произведения большого искусства и которые никогда не умирают.

Кроме того, здесь еще включено много игры величинами камня, но так что известная величина подходит модулем.

При этом торцевые камни проходят рядами. Где-то эта величина обрывается, начинается другая величина, переходит на третью. Это большая игра, которая есть на стене, присуща и все большим произведениям. Слушаете ли вы Баха, Шопена, или какую-либо игру крупного артиста, — эти постоянные изменения

создают произведения чрезвычайно мощные и простые, но которые много говорят.

Здесь все решено гладко, нет ничего вычурного. Здесь нет большой претензии на какое-то выявление другого материала. Оговариваю, что материал, взятый мною, — только камень и больше ничего.

ВОПРОС: Почему отсутствуют мачты?

ЖОЛТОВСКИЙ: Из-за недостатка времени мне некогда было чертить.

ВОПРОС: Удовлетворен ли автор, со своей личной точки зрения, разрешением внутреннего пространства?

ЖОЛТОВСКИЙ: Можно подходить к пространству по количеству агрегатов, которые там есть, и здесь я разрешал по количеству агрегатов. Но важно не это, а то пространство, в котором помещаются эти агрегаты.

Что касается чувства удовлетворения, то я думаю, что ни один автор, а тем более художник, который хочет дать что-то хорошее, никогда не удовлетворен, он всегда ищет, // и когда он будет наконец удовлетворен неизвестно.

ВОПРОС: С какого расстояния рассчитано обозрение этого здания?

ЖОЛТОВСКИЙ: Я рассчитывал, что мы будем обозревать здание примерно с этой высоты. Брать тот или этот берег, уровень всегда будет где-то здесь, а не на этой высоте. Следовательно, вся масса должна обозреваться именно с этого уровня.

ВОПРОС: Расстояние здесь как будто бы определяется шириной Днепра?

ЖОЛТОВСКИЙ: Есть два берега и на том и на другом уровень как будто бы пройдет здесь. С одной стороны это будет ближе, с другой — дальше, но при этой комбинации, чем дальше вы будете уходить, тем здание будет казаться величественней.

ВОПРОС: Мне кажется, что вы не потому не поставили мачт, что времени не хватило, а, может быть, потому, что их нельзя было бы здесь применить, — это не соответствовало бы приемам Баха.

ЖОЛТОВСКИЙ: Почему же? Если Бах сумел написать такую симфонию или кантату, то, я думаю, он и мачты сумел бы поставить.

ВОПРОС: Ваша отговорка относительно того, что не хватило времени для постановки мачт, не существенна. В вашем проекте каждый камешек отшлифован и вдруг вы говорите, что у вас не хватило времени на постановку мачт. Следовательно, вы не увязываете свою гидростанцию со всей архитектурой[?].

ЖОЛТОВСКИЙ: Я вам отвечу точнее: мачты еще не решены окончательно ...

ВОПРОС: Чем профессор Жолтовский объясняет ту ось симметрии, которую он делает на своей стене?

ЖОЛТОВСКИЙ: Потому что я должен где-то какую-то статику выявить, которая бы подчинила мне все остальное. Если я не дам подчинения, то все расплывается и будет вне статики, а здесь вне статики нельзя, потому что река течет, и я должен где-то задержать зрителя на статическом моменте.

ВОПРОС: Товарищ Жолтовский, великие художники, когда они делали какое-нибудь произведение, всегда выражали какую-нибудь социально обоснованную идею. Какую же социальную идею вы преследуете вашим проектом?

ЖОЛТОВСКИЙ: Идею агрегата. Простая стена — что же я больше могу сделать?

ВОПРОС: Как агрегат вяжется с вензелем, который принадлежит определенной эпохе, если агрегат выражал определенную социальную задачу?

ГОЛОС: Там можно с таким же успехом поставить крест. (Смех.)

ВОПРОС: Сейчас перед человечеством, в частности перед архитекторами, стоит задача организовать природу, обуздать стихию или подражать природе?

ЖОЛТОВСКИЙ: Слиться вместе с ней. Если автомобиль идет, то не потому, что он противоречит природе, а потому что он подчиняется всецело законам химическим и физическим. //

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Разрешите перейти к следующему автору тов. Гундобину.

ВОПРОС: Чем обусловлена разница в смысле обработки поверхности стены между двумя вариантами?

ГУНДОБИН: Когда я давал объяснения, то я сказал, что первый вариант был принят с целью выявить, подчеркнуть принятую конструкцию рамы. Вторым вариантом имел задачей по возможности упростить первый. Я считаю, что первый вариант, может быть, несколько сложен и для такой большой массы, как это здание, которое имеет 231 на 30 м, может быть, надо было решать вопрос проще. Исходя из этих соображений, я сделал второй вариант, стремясь упростить первый, но оставаясь при том же вертикальном членении.

ВОПРОС: Вы говорите, что подчеркиваете конструкцию, конструкцию внутренних металлических рам, а вы поставили наружу гранит или бетон. Значит, вы обделываете металлические рамы бетоном, выходящим на фасад. Где же подчеркивается конструкция?

ГУНДОБИН: Металлическую раму я не могу выпустить наружу — она будет промерзать. Я должен надеть на нее какой-то материал и оградить ее от промерзания. Мы же надеваем рукав отдельно, а не одеваемся в мешок, ибо нам это неудобно.

ВОПРОС: Вы одеваетесь теплым костюмом, а раму вы одеваете холодным костюмом гранита.

ГУНДОБИН: Простите, это костюм не холодный, а теплый. Это не гранит, а пемзобетон, из которого предположено сделать стены.

Если в стену я ввожу какой-то материал, то я должен покрыть этот материал другим, более соответствующим в смысле теплопроводности.

ВОПРОС: Почему вы выбрали пемзобетон для этой конструкции, какие у вас имеются экономические предпосылки, чтобы выбрать именно пемзобетон для шубы этой конструкции?

ГУНДОБИН: Почему пемзобетон, а не шлакобетон, — это не выбиралось в смысле конструкции, это покажет в дальнейшем экономический подсчет и конструкций стены, более приемлемой для данного сооружения. Я беру пемзобетон как более сильный и как более легкий материал. Не требуется вводить более тяжелый материал, т. к. можно обойтись пемзобетоном, который достаточно дешево можно получить с Кавказа.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово для ответа на вопросы имеет товарищ Троцкий.

ВОПРОС: Какими соображениями обусловлен ряд этих выступов [?].

ТРОЦКИЙ: Этим достигается целый ряд утилитарных полезных вещей. Т. к. нижний пояс окон выносится вперед, солнечные лучи удаляются от источника нагрева — от турбины. Нижней части здания тоже соответствует более благоприятная температура. В смысле эксплуатационном неудобно, когда против турбины делается сужение. Когда делается простая стена, то в этом месте она будет широкая, а около турбин она сужается. Давая такую кривую, я получаю более соответствующую стену. Остающаяся внутри зда-

ния стойка-рама так мала по отношению к этому пространству, что она может быть утилизována * . //

ВОПРОС: Почему вы не вынесли это в обратную сторону?

ТРОЦКИЙ: Потому что там стоят трансформаторы.

ВОПРОС: А если это с Вашей точки зрения необходимо?

ТРОЦКИЙ: Это было бы желательно.

ВОПРОС: Какая конструкция принята для цилиндров, кладка из закрытых камней или бетон, и какой материал брался для этого [?].

ТРОЦКИЙ: Это металлический каркас, связанный с рамой [и] с подкрановой балкой. Для этого запроектированы специальные кронштейны. Эти потолочные балочки, связанные с подкрановой балкой, дадут более прочный каркас. Верхняя часть каркаса шириной 40 см, нижняя часть этого металлического каркаса обнажена.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Есть еще вопросы к автору?

ВОПРОС: Как Троцкий представляет себе фактуру лица стены? Она оштукатурена или нет?

ТРОЦКИЙ: Шероховатая штукатурка. Из предварительных переговоров с начальником технического отдела Строительства товарищем Лаупманом выяснилось, что гранит едва ли будет применен, а поэтому эта крупная шероховатая штукатурка на металлическом каркасе и была взята.

ВОПРОС: Почему сделан еще верхний горизонтальный ряд?

ТРОЦКИЙ: Нижний ряд не освещает этой стены, потому что по всем законам физики он освещает зону примерно в 10 метров, а эта зона остается темной. Окна, расположенные здесь, не могут давать света вниз, а внизу стоят важные приборы. Таким образом, устройством верхнего пояса достигается освещение распределительных рычагов.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Разрешите просить задать вопросы архитектору Дубовскому.

ВОПРОС: Разрешите узнать, какой материал вы употребляете для облицовки?

ДУБОВСКОЙ: Местный камень. В первом варианте штукатурка, а во втором варианте мелкий камень без оформовки, а нижняя часть гранитная.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Разрешите просить предлагать вопросы профессору Веснину.

ВОПРОС: Скажите, пожалуйста, из какого материала вы запроектировали верхнюю поверхность и какая основная конструкция? Есть ли это сплошной наливной бетон или каркасная система?

ВЕСНИН: Вы слышали, что основной каркас металлический. Он обусловлен крупными размерами плана. Он является принадлежностью станции. Стена у нас запроектирована как легкая оболочка, сделанная из пемзобетона, и для укрепления против выветривания, против непогоды верхняя корка сделана из тонких плит гранита. Это для укрепления только верхней поверхности.

ВОПРОС: Как будет освещена северная часть внутри здания станции, хватит ли этого света? //

ВЕСНИН: Световой расчет сделан не приблизительный, а точный и он дал больше, чем благоприятные показатели. Свыше ста люксов мы имеем в самой крайней части здания на полу (т. е. в этой части) у самого края здания освещенность

* Так в документе.

равна освещенности мастерских точной работы. С севера имеется большое окно, равное 5 м. Весь свет сосредотачивается в двух местах с севера, вверху. В этой большой северной полосе под краном ... и затем с южной стороны под навесом.

ВОПРОС: Будут ли достаточно освещены эти части?

ВЕСНИН: В этой части я беру по вертикали. Здесь будет по горизонтали. Здесь будет северный свет, который дает рассеянное освещение. Но оно будет не только рассеянным, так как эти части вырезаны в оболочке, вдоль всего здания, и никакого затенения нет. Я не говорю о солнечных лучах, которых я избегал и которые являются главной помехой в рабочем здании. Солнечные лучи, если по этой линии будут стоять приборы, будут являться дефектом, так как это будет слепить рабочих и утомлять без надобности их зрение.

Кроме того, во время объяснения я забыл указать, что это сплошной стеклянный эркер, который мы проектируем, имеет и другое значение чисто гигиенического порядка. Всем известно, что общение с природой быстро восстанавливает и физические, и психические силы. Поэтому открытые части здания с видом на небо и на Днепр имеют чисто гигиеническое значение.

ВОПРОС: А какая высота?

ВЕСНИН: 5 м. Это не узкая полоса. Она кажется узкой только здесь, а в натуре это довольно почтенная высота — 5 м. открытой стены.

ВОПРОС [А. ЩУСЕВ]: Какой у вас размер облицовочного камня [?].

ВЕСНИН: Мы приняли нормальный размер: 70 см на 1 м 20 см. Обычный размер, с которым легко манипулировать и который обычно применяется. Это размер по контуру, а в глубину он будет зависеть от того, какие удастся достать машины. Если удастся пилить на тонкие пластинки — будет 5 см, если придется производить это более кустарным способом, то это будет 10 см.

ВОПРОС: А скрепление?

ВЕСНИН: Эти плиты будут являться * опалубкой и ... будет во внешних рядах с той арматурой, которая у нас будет. Мы будем складывать ряд или два, сколько потребуется организацией работы ...

ВОПРОС: У вас, с одной стороны, вы имеете готовый камень, затем наливной, какой-то раствор, а другая сторона — опалубка.

В конце концов, это будет железобетонная стена на металлическом каркасе [?]. //

ВЕСНИН: По сравнению со всей этой массой, которую вы видите в разрезе, это просто тонкая оболочка в пределах толщины теплого бетона.

ВОПРОС: Я себе представляю так: вы рисуете эту оболочку, это какой-то камень, а к нему будет приставляться еще какая-то стена. Здесь опалубка, а здесь металлическая конструкция.

ВЕСНИН: Нет, конструкция такова: вот та стена, о которой вы говорите, т. е. теплая оболочка. Она во время производства работы уже снабжается крайней коркой, которая является опалубкой во время бетонирования и состоит из облицовочных плит. Они служат одной опалубкой. С другой стороны нормальная опалубка и в промежутке не заливается.

ВОПРОС: Где у нас на строительствах такую стену к металлическому каркасу делали? Это стена литого бетона, приложенная к опалубке, и с другой стороны металлический каркас. Есть ли где-нибудь такая стена?

* В документе написано машинописным способом и зачеркнуто карандашом «скрепляться», сверху строки над зачеркнутым словом карандашом написано «являться».

ВЕСНИН: Мне не приходилось видеть именно точно такой конструкции, какая сейчас применяется, но разница в том, что тут дополнительно введена внешняя прочная корка, а, вообще говоря, это обычное заполнение. Если вы имеете металлический каркас, то делаете стену из железобетона или теплого бетона. В данном случае это вполне возможно. Я бы не сказал, что это конструктивно окончательно решенная задача, каким образом сконструирован каркас, это заполнение. Это еще подлежит экономическим подсчетам. Может быть, выгоднее будет сделать металлический каркас решетчатый, или какой угодно, и эту стену рассматривать как заполнение из теплого бетона. Возможно, что теплый бетон будет сделан с железобетонным каркасом.

ВОПРОС [Г. КРАСИН]: Смотрел ли автор на это сооружение, как на сооружение, которое нуждается только в таком тепле для турбины, прекрасно освещаемое и облицованное непроницаемой коркой, или он считал, что это сооружение не только техническое, но и архитектурное [?]. Если оно и архитектурное, то стремился ли автор выразить в этой простой форме, немного похожей на ящик, масштаб здания или считал это лишним, и считал, что функциональная сторона дела определит и масштаб?

ВЕСНИН: Я принадлежу к тому течению и к той группе, которая не считает возможным расчленить сооружение на архитектурную и инженерные части. Форма в данном случае является только следствием и, если мы работаем над формой, то только в смысле ее уточнения и совершенства в проработке тех данных, которые дают нам основное функциональное решение — только в таком виде я могу дать вам ответ. Специально формального задания, т. е. работы над архитектурной формой, у нас не может быть. Задачи общей композиции входят как искание решения, которое должно быть соподчинено. Я бы сказал, что нельзя брать противоположения или положения отрицательного порядка. Мы считаем совершенно недопустимым решать, как например, сооружение гидростанции, как самодавливающую часть, т. е. придавать ей особое значение. Она должна быть решена в общем комплексе всех сооружений.

ВОПРОС: Какими конструктивными соображениями руководствуется сооружение этих круглых окон [?]. Это очень характерно — эти кругленькие окошечки, хотя и маленькие, смотрят очень остро.

ВЕСНИН: Контроль на гигиену восприятия нами всегда вводится, но только как контроль. Если, например, по размерам вам необходим квадратный метр освещения здесь, то этот квадратный метр я могу расположить в той форме, которая в данном случае наиболее подходящая с точки зрения гигиены восприятия, т. е. когда вам это не мешает.

ВОПРОС: Так что круглые окна с точки зрения гигиены восприятия вы считаете более подходящими, чем квадратные?

ВЕСНИН: В известных восприятиях. В данном случае линия полос небольших окон на таких больших расстояниях поставленных вряд ли решение таких окон было бы удачно *.

ЛУНАЧАРСКИЙ А. В.: Ваше выражение «гигиена восприятия» должно быть сопоставлено с недавно сказанными вами словами о том, что ваша большая открытая стена, через которую будет виден Днепр и небо, будет иметь гигиеническое, оздоравливающие и эстетическое значение, — мы не будем употреблять

* В документе ответ В. Веснина записан неизвестной рукой, внизу листа под машинописным текстом.

термин «эстетика» в каком-нибудь широком смысле, а будем говорить о том, что вы называете более узко — гигиеной восприятия. Каждое восприятие, как зрительное, например, сочетаемое с привкусом наших мускульных восприятий и ощущений, может быть положительным и отрицательным, связанное с движением и пропорцией, которые в данном случае соблюдаются. Я не сомневаюсь, что ощущение, которое вы создаете красотой пропорции, гармоничностью движений и т. д., производит на человеческую натуру гигиеническое, т. е. оздоравливающее воздействие. С этой точки зрения, очевидно, контроль, который вы в данном случае допускаете, свидетельствует о том, что не всегда обязательно и фатально правильно разрешенная техническая задача тем самым производит соответствующее впечатление и действие на наши органы восприятия. Может быть так, что задача техническая при данном адекватном освещении даст, с точки зрения нашей пропорции и движения, нелепые и даже нездоровые сочетания. Таким образом, наши мастера не являются для нас только инженерами, т. к. мы от инженерии не требуем принятия во внимание того, что будут переживать сотни тысяч и миллионы людей, которые будут иметь перед собой этот огромный предмет, как грандиозное сильно действующее впечатление. От инженерии мы этого не спрашиваем. Если она уже вводит в свой расчет контроль, то в некоторой степени и даже в большой степени она входит в художественные задачи, потому что художественные задачи тем и отличаются от задач технической целесообразности, что они имеют еще одну целесообразность — целесообразный расчет на человеческую нервную мозговую систему.

Поэтому я рад, что вы такой контроль допускаете и хотел указать, что это допускает критику вашего сооружения не только с точки зрения полного воплощения задания, но и с точки зрения проведения такого контроля.

Эти кругленькие окна, мне кажется, получились здесь по следующей причине. Это гидросооружение. Его большой громадный корпус производит впечатление, родственное с большими океанскими судами, и вы допустили люки того же вида, которые сочетаются с впечатлением большого парохода. Здесь ассоциация довольна законная, ассоциация, которая могла привести к тому, чтобы здесь делать такие круглые отверстия.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Ввиду того, что товарищ Луначарский открыл прения по существу, разрешите их продолжить.

Слово имеет художник Лавинский.

ЛАВИНСКИЙ: Я товарищи хотел воспользоваться тем, что здесь присутствуют архитекторы и, главным образом, молодежь. В последнее время на диспутах я усмотрел следующее положение. Я хотел произвести некоторый анализ тому, что сделали архитекторы, крайне правого крыла, к которым принадлежит Жолтовский, и архитекторы крайне левого крыла во главе с Весниным.

Возьмем проект Ленинской библиотеки, представленный Весниным. Тогда Весниным был применен функциональный способ, где книга двигалась очень интересно. Очень нужно и необходимо, но это было здание, отвечающее на одну функцию, на функцию движения книги от библиотеки к потребителю. Но, товарищи, там стояла еще другая функция. Она должна была быть ориентировочной функцией. А ориентировочная функция это то, что эта библиотека Ленина. Здесь Веснины не ответили на эту функцию и ответили другие эклектическим образом, а раз крайне левое крыло не сумеет ответить, то всегда форма эклектическая возьмет вверх, если они даже хоть старыми формами не ответят, что это не только

функциональность для // книги, а еще и особое ориентировочное помещение. И вот в данном случае, когда я просматриваю эти проекты, может быть, я политически слаб, но я ощущаю как художник и ставлю вопрос: какая разница между нами и капитализмом? Там машины и тут машины. Основная разница в том, что у нас энтузиазм плюс машины. И вот этого энтузиазма плюс машины в данных четырех проектах я не вижу. Мы строим на Днепрострое станцию, по мощности превосходящую решительно все, что в мире имеется. Строят Советы. Я, конечно, не могу говорить от имени пролетариата. Я интеллигент, но я чувствую как художник, что этот момент имеет очень большое значение. И вот, нужно каким-то образом стремиться ответить на какую-то другую функцию, на функцию ориентировочную. Я называю ее советской ориентировочной функцией. Конечно, я не говорю об этом каземате, построенном на водах (указывает на проект Жолтовского), а я говорю об этом проекте. Лучший из них, безусловно, проект Веснина. (Голоса: Правильно [!]). Конечно, лучший веснинский проект. Но мне бы хотелось сказать, что здесь не отвечено на ориентировочную функцию: не подчеркнуто, что это построено советской общественностью, советским энтузиазмом, когда * пятилетку хотят превратить в 4 года. Может быть вам смешно, но мы художники всегда стараемся это отметить, но вы, архитекторы, в сознании своего величия, отметить этого не хотите. Виктор Александрович говорит: «я против украшения». Я не стою за золотое сечение — он (Жолтовский) сторонник золотого сечения, а я люблю платиновое и т. д. Дело не в этом. Но такую станцию можно построить и в Женеве. Я лично не был за границей, но видел в кинематографе такие же почти постройки. Если молодежь, которая идет за Весниным и другими, этого не учтет, то эклектическая часть всегда будет иметь успех. Когда строится такая вещь, как гидростанция такого колоссального мощного предприятия, то один мозг — архитектурный мозг — всего этого учесть не может. Я считаю, что в данном случае была одна главная ошибка, был один главный недочет: надо было сочетать и технику, и архитектора, и художника, ибо только сочетание этих двух величин, позволило бы вам ответить на ориентировочную функцию.

Повторяю, лучший проект — проект группы Веснина, и то, что в частной беседе один сотрудник группы мне говорил, что свет так хорошо разрешен и мы заботимся о рабочем, чтобы свет не ореорил, это правильно, но, если бы я был буржуем и имел свое предприятие, то, поверьте, я тоже заботился бы о том, чтобы на манометре зайчики не бегали, так как рабочий у меня тогда турбины не испортил. Мы заботимся о лучших условиях, это, безусловно, но есть еще и ориентировочная функция и функциональный метод, о котором говорит Гинзбург, никак не может учесть.

ЛЕОНИДОВ (ОСА): Выступление товарища Лавинского настолько же ** эклектично, как и этот проект, но он опирается на советскую эклектику, а здесь просто сбор той и другой эклектики. Можно было бы изобразить там серп и молот и удовлетворить, может быть, этим товарища Лавинского.

Скажите, пожалуйста, если у нас есть аэроплан и на западе тоже есть аэроплан, максимально отвечающий своим жизненным функциям рассекать пространство, то что же мы должны по нашему переделать? Наша задача — перегнать запад и мы эту задачу будем проводить везде и всюду, поскольку у нас на это хватит сил. Но это маленькое замечание.

* В документе: ято.

** В документе: не.

Меня возмущает факт непонимания функций архитектурной общественностью и на Днепрострое это особенно ярко выразилось. Мы имеем один разработанный во всех деталях проект. Зачем к этому проекту надо было сделать еще различные проектики-этикетки [?]. Надо было подпудрить кое-где этот проект, подкрасить, подвести и т. д. — разве это серьезное отношение к делу [?!]. Разве против этого никто и нигде не выступал [?!]. Возьмите все эти проекты. Каждый подходит по-разному: у одного такие пропорции, у другого такие, у третьего такие. Это не серьезный подход к вещам. Это значит, вообще, из индустриализации сделать сплошную эстетику, а не то, что нужно. Это просто возмутительное явление в том смысле, что это непонимание задач архитектуры и архитектора. Если находятся лица, которые соглашаются делать это, то это вредное явление. //

Почему именно так сделали свой проект Троцкий и Жолтовский? Они сами не знают почему. Нравится — так и сделали. Выходи и любуйся. Кто может сказать, что лучше — проект Щуко или Троцкого? Никто этого не скажет. Критерия здесь нигде нет, за исключением проекта Веснина. Общественность не раз выступала против подобного явления, так, например, во время представления проектов библиотеки Ленина. Все были возмущены, готовы были классифицировать это по всем статьям. Я имею в виду проект Щуко. Там были и другие проекты. Здесь мы имеем аналогичный случай. Разве сейчас для строителей социализма не ясно, что М. И. Калинина нельзя одевать в ризу, а здесь на Днепрострое (указывает на проект Жолтовского) его одели в ризу. Это, товарищи, XV век. Кто скажет, что это не XV век? Только некультурный человек, который, вообще, ничего не знает в архитектуре. (Голоса: Правильно [!]). Как иначе классифицировать этот поступок? Это эклектика чистейшей воды. Это хуже, это консерватизм [!]. Есть определенное лицо рабочего на Днепрострое? Есть определенное лицо пятилетки, индустриализации, вообще, стройки социализма? Есть метод? Взяли этот метод и закрыли XV веком. Ладно, будь что будет, а мы сделаем свое дело [!].

Щуко идет немножко по-новому, но откуда он берет новую архитектуру? Он занимается фетишизацией того, что сделали инженеры. Он думает, что на этом принципе основана вся архитектура, чтобы не было никакого разрыва. Это просто на смех такой принцип в архитектуре.

Дальше, относительно всех остальных проектов, относительно неоеклектики. Эту архитектуру проводят под лозунгом современной архитектуры. Это эклектика. Даже и Жолтовский, и Щуко характерно показали свое настоящее лицо. Мы сомневаемся в их истинном служении социализму, потому что они делают и так и так. Они не знают, по какому же пути нужно идти и строить социализм. Он сделал два варианта в новом и старом стиле. Как доверять такому человеку, который не знает этого? Мы твердо ставим эти задачи, мы прорабатываем эти задачи и имеем определенные результаты, а старики хотят ставить так. Ведь Ленинская библиотека была сделана в старом стиле, а теперь тот же автор представил проект в новом стиле, в новой эклектике. Это беспринципный подход ко всей архитектуре.

Я хотел бы сказать несколько слов Анатолию Васильевичу относительно воздействия архитектуры. Где критерий воздействия архитектуры? Идеологический критерий? Это воздействует (указывает на проект Жолтовского)? Да, воздействует [!]. В прошлое, в старое увлекает. Приходишь и умиляешься — был XV век и не плохо его вспомнить. Теперь нужно другое воздействие. В других проектах никакого воздействия — просто недоразумение. (Аплодисменты.) В логически проработанном проекте (показывает на проект группы Днепростроя), когда перед

вами ставится не эклектическая, а социальная задача, когда перед вами ставится требование света и другие требования, которые нужно разрешить. Наш критерий — это закон и логика, а не просто абстрактная культура или культуренка отдельных товарищей, которая является только формальной культурой. Наша культура — это культура, основанная на логике. Анатолий Васильевич, наверное, не думает, что от турбины можно получить более сильное воздействие, чем от эстетики. Это более сильный организм, который будет освещать пространство на протяжении сотен километров. Это воздействие самой логикой и пониманием вещей даст нам колоссальную зарядку и ваша задача дать правильное разрешение отдельного бытового и жизненного участка.

И не только Днепрострой решает этот вопрос. Перед вами стоит более серьезная задача — организация социалистического быта — и эта задача стоит в первую очередь перед архитектурой. Если мы будем подходить к ее разрешению путем разрешения отдельных фасадиков, у нас кроме безобразий ничего не получится. Мы должны учитывать и в прямом смысле организовывать эти функции, ибо только это и даст нам нужные результаты. Мы должны вместе с общественностью идти и разбирать эти отдельные функции, которые перед нами стоят и такой общественный просмотр в данном случае просмотр неправильный, так как мы можем только говорить // нравится или не нравится кому-нибудь эта картина, но правильно организованные общественные просмотры с определенной целевой установкой, помогут нам двинуть дело вперед. Ведь если бы сюда пришли не специалисты, а рабочие, то ведь они не черта в этом не поняли бы. Будут им говорить, что: здесь горизонтальное членение, здесь вертикальное, что тут взято золотое сечение, тут другое, — но ведь в этом разбираются только специалисты, а рабочим этого не понять. И вот, приветствуя такие общественные просмотры, но направленные в совершенно другую сторону с совершенно другими серьезными рабочими, а не шутивными методами, мы могли бы дать действительно правильное решение.

В заключении я скажу о том проекте, на котором, по-моему, нам следует остановиться, — об остальных говорить не приходится, так как это значило бы переливать из пустого в порожнее. На основании рассуждений Виктора Александровича относительно логического построения света, с обеих сторон, относительно расстановки этих турбин, конструкций и т. д. (указывает на проект группы Днепростроя), мы можем заключить, что это единственный хороший проект.

Конечно, что касается разговоров о неувязке и т. д., то, по-моему, это не верно, все это увязано в своей логической зависимости. Надо рассуждать именно с логической точки зрения, т. к. иначе ни до чего не договоришься. (Аплодисменты).

ДЕМБОВСКИЙ (Металлострой): Товарищи! Предыдущий оратор говорил о стилях — стиль современный, стиль не современный, но меня удивляет, что он совершенно не остановился на материале. Более того, меня удивляет, что наши большие архитекторы не поставили вопроса о материале.

Дано задание — внутренняя металлическая рама, очевидно сильная рама, которая пробивает большой пролет и несет большую нагрузку. Я убежден, что если подойти к зданию с точки зрения экономической, то металл нужно выкинуть и из проекта Веснина. Кому здесь нужно кирпич и бетон наляпывать на металлическую конструкцию и получать второй телеграф, когда колонны облицевали кирпичом, а кирпич гранитом. Я убежден, что при том количестве материала, который затрачен на эту конструкцию, несомненно, что и этот 600-тонный кран прекрасно можно

будет опереть на эту конструкцию. Эта стена может быть несущей конструкцией. Меня удивляет, почему предыдущий оратор не затронул вопроса о том, как архитектор подходит к решению самого материала. Когда спрашивают, из какого же материала выполнены новые и старые проекты, то архитекторы даже затрудняются сказать: может быть, пемзобетон, может быть, шлакобетон. Разве можно относиться таким образом к фасаду этого проекта? Это неверно. Мне думается, что, хотя нельзя не ругать Жолтовского, но можно почувствовать, рассматривая его проект, что этот мастер прекрасно пользуется материалом — гранитом, он показывает, как прекрасно им пользуется. (Голос: Кому это нужно?). Мне думается, Днепрострой после получения этих проектов должен в первую очередь вернуться к рассмотрению этого здания и посмотреть, нужна ли металлическая рама. Зачем создавать две несущие конструкции рядом [?].

ГИНЗБУРГ: Товарищи, мне хотелось бы разъяснить вопрос, который задавался Анатолием Васильевичем и художником Лавинским, о том, что мы разрешаем вопросы функции и больше ничего, что мы не думаем, что есть живой человек, который тоже существует, который тоже имеет свои требования и задает вопрос воздействия, вопрос, который мы называем вопросом гигиены, а другие называют вопросом эстетики и т. д. Мне кажется, что есть маленький секрет, который, казалось бы, очевиден всем, но который, по-видимому, нужно разъяснить. // Нам говорят, что вы говорите о функциях, а делаете эстетику. Вы, говорят, говорите о целесообразном, а делаете красивые вещи. Тут ответ на все вопросы. Мы просто ищем тот рабочий метод, который нам даст самое правильное решение, и мы совершенно твердо убеждены, что, следуя Вашим методам, мы получим самый лучший результат воздействия.

Лавинский, бедняга, художник. Ему не повезло, потому что художникам мало что делать теперь, но нам приходится делать реальные вещи. (Лавинский: Я только что приехал из Нижнего и сделал Нижегородскую выставку). Нам приходится делать сейчас такие грандиозные вещи, что думать, как бы этими вещами воздействовать, просто смешно. Если человек немощен и худ, то он думает о том, как бы сделать себя посolidнее, но если человек чувствует свою силу, то нужно ли ему думать, как эту силу лучше выразить, подчеркнуть и т. д. Что такое Днепровская гидростанция? Это величайшее сооружение мира. Надо ли это подчеркнуть, объяснять и разъяснять? Нет, надо скрыться самому и показать эту гидростанцию и, если бы можно было, не делать оболочки, а оставить турбины совершенно открытыми, это было бы лучшее архитектурное решение в смысле воздействия, т. к. размах этих турбин оказался бы самым мощным воздействием. Мы стараемся эту гидростанцию построить не в 5 лет, а в 4 года, — это самое лучшее разрешение вопроса. Так что мне предоставляется, что наша установка должна быть установка на отыскание самого лучшего, что есть в строительстве социализма, на отыскание лучших форм, в которых мы могли бы дать выражение этой мощности, ибо только это секрет, приводящий к нужным результатам.

Теперь еще маленькое разъяснение. Перейдем к формальному анализу. Веснин сознался, что не думал об эстетике. Их товарищ Красин спросил: думал ли он о масштабе и Виктор Александрович опять-таки сознался, что не думал. Посмотрите на это. Разве это не маленькая хибарка где-нибудь в Замоскворечье или на окраине Москвы (указывает на проект Гундобина) [?!]. А это разве не грандиозная гидростанция (указывает на проект группы Днепростроя) [?!]. Разве это не какой-нибудь клуб или что-нибудь в этом роде (указывает на проект Троцкого) [?!].

А это действительно мощное здание [!]. Его грандиозность показывает, что это сооружение может произвести лучшее, гораздо более мощное воздействие.

Теперь относительно архитектуры. У нас новую архитектуру обыкновенно называют американщиной и европейщиной. Посмотрите на это — на проект американцев: ведь это же такое дерьмо, равного которому нет, и Купер сказал, что лучше ляжет живым в гроб, чем увидит выстроенной эту гидростанцию (показывает на проект группы Днепростроя) и нет большего заблуждения, чем думать, что это американская и западноевропейская архитектура. У них есть великолепные сооружения, которым мы не подражаем, но у них есть нелепая архитектура, которой мы подражаем и этот проект (показывает американский фасад) лучший этому пример. (Аплодисменты).

ДЖУС (Институт Сооружений): Я хотел сказать несколько слов по всем выставленным здесь проектам. Надо сказать, что, конечно, здесь имеет место три течения: крайне левое, крайне правое и болтающиеся между тем и другим формалисты, представленные товарищем Троцким. Ни один из них нами ни в настоящем, ни в будущем принят, конечно, быть не может.

Я не могу согласиться с Жолтовским, который преподносит нам конюшню вместо гидростанции, с капличкой для божьей матери и лампадкой, и с рыцарским гербом на стене. Я не могу согласиться с тем, что архитектор не должен думать ни о чем, кроме конструкции. Я в этом отношении с М. Я. Гинзбургом тоже не соглашаюсь. Мне кажется, что задача архитектора заключается в том, чтобы именно ответить не на одну функцию, а на целый ряд функций, и чем на большее количество функций архитектор сумеет ответить в разрешении той или иной задачи, тем удачнее он решит задачу. Мы не можем сказать, что, решая ту или иную архитектурную задачу, // мы должны заботиться и думать только о производственном процессе данного сооружения. Мы должны подумать и о том, каким образом это сооружение будет вместе со своим внутренним содержанием внешне воздействовать на всех окружающих это сооружение. Мне кажется, что эта задача не учитывается, в частности, крайне левыми и учитывается только крайне правыми, причем исходя из старых образцов, повторяя всякого рода золотые и прочие сечения. Крайне правые делают ошибку в том, что они хотят нас одевать в чужое платье, а нам и в нашем хорошо. Нам не нужны ваши римские костюмы. Мы и в своих пролетарских сумеем дойти до социализма. А левые ошибаются, думая удовлетворить нас только одной машиной.

Наиболее удачно, несмотря на все, разрешен проект Веснина, потому что он отменил все старое, что отражало буржуазную и мелкобуржуазную идеологию в прошлом и поэтому является более приемлемым в наше время. Но нельзя сказать, что это все, что нужно. Нужно научиться сочетать те функции производства, которые содержатся внутри этого здания с внешней композицией отдельных элементов этого сооружения, чтобы вызвать не какое-то случайное впечатление, а четкое определенное переживание. Для этого нужно научиться компоновать отдельные части сооружения так, чтобы можно было этими композициями вызывать определенное впечатление, учитывая и те функции, которые научно предъявляются этому зданию для внутренней его утилизации.

Бросим взгляд на все проекты. В данном случае (указывает на проект группы Днепростроя) все-таки я не могу сказать, что крайне левые не думают об эстетике. Они, конечно, думают и не меньше, чем крайне правые. Но крайне правые плетутся в хвосте старой архитектуры, а крайне левые ищут нового и в этом новом

не хотят назвать вещи своими именами. Они делают эти окошечки или что-либо другое для того, чтобы дать возможность подчеркнуть эту линию и дать динамику этого горизонтального движения, а не только потому, что это нужно для какого-то гигиенического контроля и т. д. Эти маленькие кругленькие окошечки увязывают это сооружение, как это говорил Анатолий Васильевич, с его работой, т. е. гидро-сооружение с водой, с большим международного сообщения кораблем и т. д. От этого, конечно, как вы это не называйте, отвертеться нельзя.

Что в этом проекте сделано еще? В этом проекте люди задались целью разрешения вопроса освещения. Это вопрос очень серьезный и очень важный. Достигли ли они в этом отношении правильного решения? Безусловно, достигли, в то время, как во всех остальных проектах подходили только с точки зрения выявления конструкции, не знаю для какой цели. (Смех). Выявляя конструкцию, они не заботились о том, будет ли удобнее при помощи этих конструкций работать внутри здания и проводить там две трети своей жизни. Оказывается, это неудобно. Вся фактически стеклянная стена будет давать такое количество отражений и зайчиков на металлической поверхности, что говорить об этом не приходится, причем надо сказать ... , что, конечно, нельзя признать нормальным, когда архитектор не знает, чего он ищет. Он решает и так, и этак, значит, он не знает, как надо решить задачу. В основу своего решения он не кладет ничего серьезно продуманного, отойти от чего ни в коем случае нельзя. Именно это серьезное и продуманное должно быть положено в основу всякого решения, иначе в основу неизбежно будет положено что-нибудь взятое на свой вкус.

В этом проекте (показывает на проект Гундобина) задача освещения не разрешена и о нем говорить не приходится. Возьмем более обыкновенный проект Троцкого. Его выступления исходят не только из соображений формального эффекта, он хотел этим что-то дать. Но его оправдания, которые он выдвигает в пользу своего суждения, не отвечают назначению этих выступов. //

Он сделал их для того, чтобы дать больше свободной площади вокруг турбин. Но ведь кран движется не так. В самом этом выступе есть стойка, так что фактически для крана это ничего не дает, а, кроме того, наибольшую кубатуру воздуха надо затратить гораздо более калорий тепла для нагрева.

Вопрос об освещении тоже решен неправильно. То, от чего он хотел уйти, решая эти выступления для турбин, ведь он пришел к этому другим путем и это не позволило ему удовлетворительно разрешить освещение.

Что касается проекта Дубовского, то по сравнению с ним, его проект — большой шаг вперед, в смысле увязки его работы с нашей действительностью. Но если брать оформление внешней стены, то он не учел, на каком расстоянии будут видеть это здание. На расстоянии 1 км и здесь наши кирпичики сольются в сплошную массу и весь колоссальный труд, затраченный на их обработку, пропадет зря.

Что касается освещения, то Дубовской второй разрешил этот вопрос. Если бы там не было бойниц вверху, то вопрос этот был бы разрешен достаточно удовлетворительно. Мне кажется, что, подходя к разрешению той или иной задачи, мы помимо учета внутреннего содержания данного сооружения, должны учитывать, что оно вызовет у окружающих. Конструктивисты этого не учитывают и делают большую ошибку, учитывая только производственный эффект, а остальное, мол, их не касается. Мне кажется, что этот проект (указывает на проект Днепростроя) прежде, чем придти к окончательному решению, должен был претерпеть боль-

шие изменения, и не потому, что вы искали, как дать вот эту полосу — потому что она сначала же шла полосой, — а потому, что вы искали, как ее дать, чтобы это было грандиозное монументальное сооружение, вместе с тем, дать ее с должной динамичностью, а не с той дряхлой статичностью, которую мы имеем в виде вот того проекта, но вы все-таки не хотите сказать того, что вы в повседневных ваших решениях делаете для эстетики ... и давайте вещи называть своими именами. Для контроля ли восприятия или просто для эстетического воздействия на человека, — в этом разницы никакой нет. Выходит только другая формулировка данного положения.

Мне кажется, что наиболее удачным решением является проект Веснина. Мне кажется странным выступление товарища на счет материала. Почему он набросился на этот проект? По-моему, здесь материал именно учтен. Здесь имеет место металлическая конструкция, которую оставить открытой для воздействия атмосферных осадков и влияния невозможно. Ее нужно утеплить. Каким же образом утепляет эта группа эту станцию? При помощи пемзобетона. Но можно ли считать пемзобетон таким материалом, который может выдержать значительное количество атмосферных осадков и всякое изменение температуры? Нет. Таким образом, он прибегает к помощи колоссальной прочности материала, граниту, и им облицовывают. Конечно, лучше было бы, если бы можно было обойтись без него, но пока мы не нашли еще такого решения, чтобы обойтись без этого материала, и они используют его для облицовки.

Вопрос не только в том, что он (Жолтовский) делает стену. Если он сделает стену только из гранита, то этот гранит нужно чем-то отеплить. Зачем же заниматься казуистикой?

Об этом проекте говорить просто потому нечего, что это допотопщина, а мы живем в XX веке и строим социализм, ищем все-таки новое, будем искать новое и будем бороться с перенесением буржуазной эпохи торговой буржуазии XV — XVI веков и т. д. и т. п., со всяким «рококо», «барокко» и другим отражением века паразитов, от которых мы избавились. (Аплодисменты). //

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово предоставляется академику Щусеву.

ЩУСЕВ: Я думаю, что мы собрались здесь для того, чтобы заслушать научную критику очень важного сооружения, на которое тратятся большие деньги и которое советская власть ставит как одну из основных своих новых конструкций, новых крупнейших сооружений.

Если мы обратимся к методу конкурсов, то я бы сказал, что метод конкурсов в данном случае не достиг цели, потому что конкурс был проведен не по существу, а просто понравилось и давайте конкурировать. Говорят, что Куперу не понравилось это окно, и что он будто бы заявил, что он умрет, если этот проект построят. На эстетику обращать внимание нельзя, но вопрос стоит глубже, чем один Купер и что ему не понравилось. Нужно прислушаться к критике тех научных и архитектурных сил, вообще, к критике общественности, которая в данном случае имеет место.

Если мы обратимся к проекту Веснина, который разрабатывал этот проект по существу, который работает уже на Днепрострое давно и вложил душу в это дело, если мы обратимся к личности Веснина и спросим, может ли он, способен ли он такое сооружение соорудить и может ли общественность доверить ему такое сооружение, то можно сказать, что да. Это лицо, действительно, не зря взяло скрипку в свои руки — он играть умеет. (Аплодисменты).

Но, товарищи, какая же критика проекта Веснина может быть? Я сам считаю, что этот проект наиболее прочувственный, наиболее подходящий, но я буду его критиковать. Я не зря спросил Веснина, как он облицовывает, какого размера эти облицованные камни. У меня получается такая зрительная ассоциация. Я смотрю на эту вещь, и в глаза бросается какой-то голландский предмет, голландская печка ... Подумайте, ведь это ассоциация. Почему мелко облицованная вещь вызывает у нас впечатление голландской печи, впечатление прошлого буржуазного камелька, у которого грелись нам ненавистные люди [?].

Можно ли исправить этот недостаток [?]. Я спрашивал Виктора Александровича, думал ли он об архитектуре, чтобы такое сооружение, кроме красоты и т. д., обладало бы максимальной выразительностью при взгляде со стороны. Зачем он облицовывал его ровненькими рядами, как тетради арифметики [?]. Я констатирую факт: у всех есть впечатление какого-то однообразия, которое вредит проекту Веснина, несмотря на то, что я считаю его очень хорошим. Значит, здесь надо что-то доработать и, если устраивается общественный просмотр, то надо выявить, что именно здесь надо исправить. Мне кажется, что здесь надо дать еще одну или две горизонтальные линии сверху и это впечатление будет устранено этим пустячком, этим «чуть-чуть», которое отличает большого мастера и крупную художественную вещь, он создаст впечатление законченности, т. е. именно то, что он называет «зрительным воздействием», а зрительное воздействие, конечно, необходимо.

Но я не считаю это крупным недостатком. Может быть, его природа такова, что он зрительное воздействие не желает допускать. Пусть эти маленькие квадратики, пусть эта печка громадных размеров, на которую смотрят на расстоянии нескольких километров, пусть он даст единообразие и создаст еще больший масштаб и, может быть, с этой точки зрения это правильно и я отдаю должную дань его духу. Но можно ли, когда человек создал что-то глубоко продуманное, когда он выразил то, что он долго вынашивал, через месяц созвать других архитекторов и сказать: а ну-ка, дайте нам что-нибудь через месяц [!]. Ведь это же петушинный бой [!]. Здесь говорили, что Веснин человек почтенного возраста. Не в возрасте дело. Веснин тоже не очень молодой — он зрелый мужчина, как раз в самом соку, и говорить, что тот молод, а тот немолод, не приходится. Дело не в возрасте, а в сущности, которая вкладывается в те или другие вещи. И я удивляюсь, // почему Жолтовский согласился так работать. Я бы не согласился в такой короткий срок что-либо дать. Он разработал стену, но сказать чего-нибудь этим он не мог. Но нельзя бросать Жолтовского за этот XV век, тяжел Жолтовский и, если бросишь его, — не поднимешь. Он разрешил задачу. Может быть, его разрешение не подходит, — это дело другое. Действительно, здесь есть нагромождение деталей, которое невольно вызывает на аналогию с прошлым. Он говорит, что аналогии нет, — не знаю, во всяком случае создается такое впечатление. Это не халтура и если бы это было 15 лет тому назад, его бы за это на руках носили. Сейчас это, действительно, не ко времени сделано, но нельзя же вызывать человека: сделай мне в один месяц. Веснин работает над этим год-полтора, а тут изволь в один месяц сделать ... Это не может быть халтурой, такая работа не есть халтура. Кто скажет, что это халтура тот ничего не понимает в искусстве. Это мастерство и мастерство высокой марки. Просто нам оно не подходит. Веснин решил лучше, а Жолтовский хуже. Спели два певца — один лучше, другой хуже, и это не значит, что последнего нужно бить. Тут же стремятся всячески унижить Жолтовского и отбивают охоту работать. Нельзя вызывать в один месяц: а ну, еще, а ну, еще! Выходит какой-то тотализатор. Тут

есть вина Днепростроя, который с легкостью обратился к архитекторам, и прав товарищ Леонидов — помилуйте, говорит он, тут начинается разговор о внешности, а нужно разрешать вопрос по существу и сделать определенный вывод. Может быть, Дубовской прочувствовал лучше, он ближе стоял к этому, он имел дело с сооружением новейшего типа, и нельзя так подходить — удачно или неудачно. Нужно вынести научную критику, а научная критика такова: проект Веснина, как наиболее прочувственный, как наиболее отвечающий, ближе подходит к этому сооружению, но нельзя признать его совершенным. Может быть, Веснин еще его закончит. Если нет, то он и так подойдет. Другие проекты менее отвечают, но это не значит, что они плохи. Я говорю о проекте Жолтовского, который может равняться, будучи сделан даже в такой короткий срок, по мастерству с этим проектом Веснина, глубоко прочувствованным.

Если общественный просмотр будет по существу для пользы архитекторов и инженеров, то он без этого задора и нервов вынесет свое постановление и это будет действительно правильное постановление, которое будет на пользу дальнейшему строительству государства.

ГОЛОС С МЕСТА: К порядку ведения собрания. Я считаю, что вопрос стоит неправильно. Высказывающиеся лезут кто в лес, кто по дрова. При оценке этих проектов мы должны выбрать определенный более или менее объективный критерий, а этого нет. Так нельзя — один говорит о горизонтальных линиях, а другой еще о чем-то.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово предоставляется товарищу Лисагору, инженеру-архитектору.

ЛИСАГОР: Я не выступил бы, если бы не выступил товарищ Джус и его логически не дополнил бы академик Щусев. Самое сооружение настолько крупное и величественное, самая программа настолько грандиозна, что она требует к себе солидного отношения. Единственный инженер, который выступил с намеком на то, что Дембовский, который сказал мало, но критиковал с точки зрения определенного подхода и с точки зрения конструкции материала, я с ним не согласен, но это была солидная попытка подойти к проекту с точки зрения знания элементов сооружения, а мы ходим вокруг да около. Я думаю, что после Моисея Яковлевича и товарища Леонидова ничего не скажешь. Но товарищ Джус меня поражает. Он большевик и это обязывает его взять другой тон критики данного проекта. Он пытался подойти к проекту социально. Джус критиковал старую эклектику, а сам лил воду на ее мельницу и то, что не досказал Джус, досказал // Анатолий Васильевич *. Нельзя так подходить, что этот сделал хорошо, а другой хуже. Дело не в том, что один сделал хорошо, а другой худо. Установка должна быть на то, что один сделал социально вредную вещь. Он сделал социально вредную вещь — вот определенная установка. Это ведь не XV столетие. Щусев говорит о проекте Жолтовского, что это большое мастерство и т. п., если бы было XV столетие, ему аплодировали бы, его на руках бы носили и пр., но, повторяю, сейчас не XV столетие. Анатолий Васильевич бросил реплику, которую подхватил и углубил товарищ Лавинский. Анатолий Васильевич сказал, что не всегда сооружение, правильно и логически функционально построенное, дает хорошее эстетическое восприятие. А я считаю это неправильным. Если сооружение большой сложности, то, следовательно, требует большей логичности. Эта логика должна быть, а здесь ее нет и, если бы архитектор XV столетия встал бы из гроба, он раскритиковал бы

* После Джуса выступал Щусев — Алексей Викторович.

этот проект. Правильное логически построенное сооружение удовлетворяет всем нашим ощущениям. А что такое ощущение [?]. Ведь так можно забраться в дебри. У нас есть план, программа и учет гигиенических потребностей и конструктивных элементов. Это есть значение дела и учет. А что такое социализм? Это не интуиция, это есть учет, это определенная программа. Товарища Лавинского не удовлетворяет то обстоятельство, что здесь нет энтузиазма и т. д. Ничего подобного [!]. Он говорит, что в капиталистических странах нет энтузиазма, там на лицо только машина, а у нас машина плюс энтузиазм, и это есть, будто бы, основная разница между нами и капитализмом. Это совершенно неверно, и капиталистическая система имеет периоды энтузиазма — тоже отражение энтузиазма — энтузиазм наживы, фашизм и Муссолини. Это кривая взлета на определенной материальной базе, а не энтузиазм сам по себе. Энтузиазм имеет определенную базу, базу материальную, и я думал, что Джус именно этот момент оттенит.

Вообще, критиковать мы должны в другом разрезе. По-моему, об остальных проектах даже говорить не приходится. Леонидов прав. Может быть, он здесь немного был резок, но он социально прав и тот, кто в одной плоскости критикует и те проекты, и этот проект, попадают в социально неправильное положение. Здесь можно критиковать элементы конструктивности и только.

Алексей Викторович говорит о впечатлении голландской печи. Мне кажется, это немного мелковатый подход к такой вещи: основное, что подмечено, это впечатление голландской печи. Это не научный подход, подход несерьезный и к такому сооружению так не подходят.

Дембовский начал правильную критику и в этой плоскости надо было критиковать этот проект как проект априори принятый и иначе говорить о нем нельзя. Говорить о том, играют ли роль эмоции, интуиции и т. д. не приходится. Люди, знающие, что надо думать сегодня и что нас ждет завтра, понимают, что будущее за нами. (Аплодисменты).

СИМБИРЦЕВ: Сегодняшнее собрание, мне кажется, на нашем архитектурном фронте является крайне нужным и необходимым.

Мы, архитектора, можем говорить здесь относительно того материала, который нам представлен. Этот материал говорит о полном или почти полном непонимании того, в каком направлении развивается сейчас архитектура, каковы ее пути и задачи, которые мы должны разрешать в плане социалистического строительства.

То, что мы здесь видим, есть результат, именно общепринятого отношения к архитектуре как к чему-то украшенческому. Дело в том, что в настоящий момент центр тяжести в // архитектуре переместился из сферы украшенческой, какой она была и являлась все прошлое столетие. Архитектура была целиком украшенческой и результат вы видите здесь. 15 лет тому назад, как говорил академик Щусев, это приветствовали бы как великолепное достижение. Сейчас мы отвергаем эту вещь как абсолютно вредную, не современную, идущую из совершенно другого лагеря.

Дело в том, что современная архитектура работает над структурой, чтобы самую вещь сделать возможно лучше и в данном случае мы должны именно так построить научную критику, насколько данное архитектурное сооружение отвечает тем требованиям, той огромной совокупности требований, которые мы сейчас к нему предъявляем.

В данном случае этот проект группы Днепростроя, под руководством Веснина, является, конечно, наиболее проработанным проектом, более всего отвечающим

и более всего учитывающим те требования, которые мы должны были разрешить как архитекторы в этом задании. Все же остальное есть как раз дань представлению об архитектуре как об украшении. Все эти проекты есть дань этому представлению. Решили, что нужно дать какой-то проект: посмотрим, какой же костюм можно сшить для этого проекта [?]. В конце концов, эти архитекторы, которые решали эти задачи, они совершенно, в большинстве случаев, не решили ни проблемы света, ни проблемы материала и, в результате, не решили и проблемы формы.

Я считаю, что подобный конкурс, который был устроен для того, чтобы видеть, какой же костюм лучше одеть, конечно, будет последним. Я считаю, что наше собрание положит начало проникновения архитектурной культуры в нашу общественность, которой она была сейчас лишена. Я думаю, что мое утверждение не будет чрезмерным, если скажем, что наша общественность в архитектурном отношении имеет еще архитектурные представления старого порядка, и то, чем живет современная архитектура, в каком направлении она двигается, для этой общественности является грамотой, которую она еще не прочла, что архитектурно наша общественность является еще неграмотной. Пример с Ленинской библиотекой подтверждает это.

Здесь я остановлюсь на двух вопросах. Во-первых, на вопросе о желательности привлечения к разрешению задач архитектуры общественности. Здесь мы должны решить, что всякое большое сооружение должно просматриваться и обсуждаться широкой общественностью потому, что здесь мы и выявляем, что же именно подходит для нас, и в каком направлении мы будем двигаться.

Перейду к критике самих проектов. Безусловно, этот проект является наиболее отвечающим (проект Веснина) тем требованиям, которые стоят перед нами. Здесь разрешен вопрос в смысле света, в смысле материала и здесь, в конечном итоге, получилось и наиболее эстетически. Я буду говорить «эстетически» потому, что здесь верный принцип построения вещи. Что же касается «граненных стаканчиков», что касается вещи Жолтовского и вещи Троцкого, который подошел с одного края и хотел дать какую-то излишнюю, не нужную мощь идеалистического порядка, то, конечно, эти вещи тоже не подходят. Щуко тоже не разрешил совершенно необходимых в данном случае технических задач. Ближе подошел к ним Дубовской, но Дубовской не смог дать ответа, потому что он находился еще (и находится, по-моему, и сейчас) в состоянии переходного периода. Старое мировоззрение и старая школа давят на него еще и сейчас, и он не может дать хорошей вещи. //

Товарищ, который говорил, что Веснин находится в преклонном возрасте, дело не в возрасте, как уже здесь отмечали, а в методе. Веснин идет верными методами, может быть, он и не вполне разрешает поставленные перед ними задачи, но он, безусловно, правильно разрешает их и мы должны говорить о методе учета, который выдвигает перед нами всякое сооружение. Все проекты говорят нам, что архитектор не может выбрать и решить, что же лучше: он решает и работает как архитектор старого порядка, как архитектор-украшонец, и эти проекты старого порядка являются результатами того, что большинство наших руководящих организаций не представляют себе каким путем и в каком направлении движется сейчас архитектура. Мы здесь, безусловно, должны отметить все остальные проекты и принять именно тот проект, который наиболее полно отвечает тем требованиям, которые выдвигает поставленная перед нами задача.

Я считаю, что все передовые архитектурные вещи и вся архитектурная общественность, которая протестовала против проекта библиотеки Щуко, который был в свое время представлен, должны заявить, что вся общественность должна привлекаться к этой работе, чтобы в дальнейшем таких ошибок не повторялось.

КРАСИН: Мне пришлось выдержать некоторую борьбу с В. А. Весниным относительно этого проекта.

Что касается освещения, то я допускаю, что этот вопрос решен правильно, но это решение возможно и в проекте Дубовского, оно и там совершенно правильно. Если будут столбики или точки, то это будет одно и то же. Поэтому с точки зрения инженерного решения мы оставляем этот вопрос, но что касается архитектурного проекта, то в проекте Ленинской библиотеки Веснин, стоя на ликвидаторской точке зрения, представил безликий фасад, на котором ничего не было. Щуко дал тогда фасад с одним ударным моментом, который сильно воздействовал на человеческую психологию. Теперь они поменялись ролями, и Щуко дал безликий проект, а Веснин дал проект с острым содержанием. Эти окна есть острое решение вопроса и вопрос относительно горизонтального членения надо считать окончательно решенным. Но вот изразцы на одном варианте у него были нарисованы очень мелко. Действительно, я подошел и создается впечатление изразцовой печи. Виктор Александрович говорит, что это создает впечатление громадного массива, впечатление мощного сооружения. Он по своим идеологическим соображениям считает, что в этом нет правды и надо дать тонкую картонную коробку, а поэтому пытается исправить этот проект. Например, здесь на поперечном фасаде окна вырезаны до самого края. Это тонкая картонная стеночка. Смысл этой разрезки камня заключается в том, чтобы убедить зрителя, что это не гранит, а картонная коробочка. Смысл этого эркера тот же самый. Это картонная штучка, прикрепленная к этому граниту. Это совершенная конструктивная ложь. Потому что если мы возьмем проект Жолтовского, то здесь нет железной рамы, но здание это мне, как инженеру, представляется возможным построить, и оно будет стоять. Когда же преподносят решение, в котором железных рам и каркаса не видно и когда получается впечатление, что это сделано из картона, то это ложь, потому что такой картонной коробки построить нельзя.

Меня тошнит от этих окон, потому что мы имеем гидростанцию, а хотят изобразить пароход. На конкурсе Ленинской библиотеки был проект, в котором здание было представлено как развернутая книга. Это чепуха. Детская вещь. Здание не книга и никогда не будет похоже на книгу. Тоже самое с этим пароходом. Это первое положение. Конечно, эти недостатки могут быть здесь устранены.

Другое обстоятельство. Я с этой постыдной кладкой согласиться не могу. Если мы возьмем этот масштаб, то просто становится страшно. Первое впечатление от проекта, что такое здание страшно построить, потому что трудно предвидеть, какое // получится впечатление при такой монотонной пустынности. Эта пустыня устрашает. На проекте Жолтовского мы видим материал и фактуру. Вы смеетесь над золотым сечением, а музыкальную гамму — до, ре, ми, фа, соль, ля, си — что же разве ее нужно отменить, разве вы выдумали новую гамму? Если теперь в Помпее стены раскрашены в красный цвет и т. д., если помпейские ростовщики делали это, значит, нам не нужно применять этой краски? Разговоры о том, что архитектура левая и правая, это вздор. Никакой архитектуры левой и правой нет, есть единая архитектура. Есть художественное решение и вкус. Это есть архитектура. А если вы возьмете украшенчество и прилепите к корове седло, то никакой

архитектуры не получится. За границей я видел (я не говорю про древнюю архитектуру) [...] Вы смеетесь? Съездите и посмотрите, как они работают. Великолепно работают. Я видел там новую архитектуру, правда, очень мало: 2 здания, но очень хорошо сделанных. Я пришел поэтому к заключению, что архитектура единая и нужно выбросить разговоры о правой и левой архитектуре. (Голос: А класс?). Причем тут класс? (Движение в зале). Я разговаривал с рабочими при постройке домов. И что рабочие говорят? Вы нам казармы не стройте, а давайте красивые здания, — прямо так и говорят. Конструктивистские разговоры — это пустяки. Нужно строить красиво, а красота не должна состоять из изразцов, для того вы и художники, чтобы вы это дело сделали.

Над этим проектом нужно серьезно подумать и, оставивши горизонтальное решение, нужно подумать об архитектурных формах и о фактуре, чтобы это сооружение было интересным. Не потому, чтобы нам нужно было сделать гармонию, она звучит смешно, но поясок — это говорит хорошо и производит впечатление, что это есть солидное, серьезное и фундаментальное сооружение. //

ГУРЕВИЧ (Стройком): Сегодня архитектор Щусев начал очень правильно. Он сказал: научной критики мы сегодня не слышали. Это совершенно верно. И я думал, что в первую очередь от него мы услышим эту научную критику. Но он говорит, что В. А. Веснин вложил всю душу в этот проект. Неправильно. В. А. Веснин вложил разум в этот фасад. Он правильно подошел к разрешению конструктивной проблемы и разрешению вопроса о воздействии на нас, совершенно правильно. Жолтовский создает впечатление перенесения к нам сюда эпохи раннего ренессанса и создает его не впечатлением от гербов, не отзывами, которые мы имеем о целом ряде современных сооружений, которые преподносятся нам в старой форме и которые вызывают протесты: не надо больше тюрем. Действительно, тюрем нам не надо, и поэтому на этом тюремном фасаде останавливаться не стоит. Это несовременное разрешение настолько нам чуждое, что и критиковать его по-настоящему мы не можем. Более правильно было бы подойти к разрешению этого вопроса с точки зрения задач, которые стоят перед архитектором, дающим фасад. Фасад для нас перестал быть тем фасадом, который признавали наши отцы и деды. Фасад ушел от необходимости скрывать конструкцию, т. е. от той необходимости, которую он преследовал раньше. И когда я спрашивал относительно фасада наших архитекторов, ни один из них не дал мне ответа, ни относительно связи между внутренним содержанием фасада, т. е. материалом, который будет туда заложен, ни о тех конструктивных формах, которые должен дать этот материал и которые являются наиболее действующими по свойствам данного материала, ни о тех организационных формах, которые могут быть функциональными и конструктивными, отнюдь, не в виде тех полос, которые, как широкий пояс, перетянуты через живот этого фасада. Наша эстетика есть правильное выражение внутренних функций, другой эстетики для нас не существует.

Теперь я перейду к анализу той внутренней функциональности, которую должен отражать, а не скрывать данный фасад.

Мы здесь имеем металлическую раму гораздо более легкую, чем железобетонную, и поэтому совершенно правильно, что выбрали металлическую. Металл не может служить основанием для замены его более легким материалом. Но его надо было утеплить, и поэтому выбрали пемзобетон и здесь В. А. делает ошибку, перегружая эту металлическую раму гранитом, особенно, когда у вас возникает вопрос о том, будет ли этот гранит 5 или 10 см. Мы стоим на путях реконструкции

строительства и наши фасады должны отражать эти пути реконструкции. Наш основной путь — переход к монтажу. Пемзобетон — это шуба, закрывающая металлическую конструкцию, не только как искусственно нанесенный фасад, а как шуба и тепловое решение данной конструкции, является самым правильным решением. И В. А. Веснин хочет дать в этом проекте минимальную корку, чтобы не отягощать конструкции.

Пемзобетон можно оставлять и без штукатурки, потому что он не влагоемок при определенной рецептуре, не теплопроводен и обладает свойством неветривания, т. е. те основные свойства, которые мы требуем, может дать сама фактура. Поэтому, когда я смотрю на этот фасад, меня удивляют те прямоугольнички, которые здесь очерчены. Их надо стереть. Будет больше впечатление, когда это будет просто гладь, которая будет действовать своим цветом. Подчеркиваю, цветом, потому что цвет является строительным материалом, выполняющим определенную работу, т. е. не черный цвет и не серый цвет, не те мрачные цвета, которые мы имеем в наших фасадах, а другая обработка, другая цветовая фактура. Это будет то эстетическое впечатление, которое вы хотите искать в новой архитектуре.

Я являюсь представителем той же группы функционалистов, которые работают с остальными моими товарищами в ОСА. Я выступаю от того органа, который занят вопросом как регулировать строительство, от Стройкома. Если мы будем намечать пути, которые диктовались 15 лет тому назад, не говоря о XV веке, то мы не сможем поставить задачу обгона и нагона передовых капиталистических стран. Поэтому я считаю, что должно быть две выразительности в данном фасаде — выражен ли внутренний объем и внутренний габарит на этом фасаде. Здесь только выражен объем и это вполне научно обоснованная поверхность, потому что, если мы проанализируем количество лучей, попадающих через // эту поверхность, то оно будет больше, чем количество лучей попадающих через квадратную поверхность, которая даст меньшее количество лучей. Отсюда и плоскость является эстетически функциональной. Она отвечает и содержанию, и тому, что мы называем не эстетикой, а гигиеной впечатления. Здесь эстетика получается не как задача разрешения функции. Если это получилось красиво, то благодаря тому, что функционально правильно решено.

Вопрос экономии. Во всех этих фасадах мы не видим проблемы чисто экономической, а мы даже в фасаде должны к этому подходить, потому что нельзя говорить о функциональном действии фасада, если мы не говорим о том впечатлении на массы, которое это будет производить, благодаря тому, что это будет дешево стоить и иметь большое содержание.

Вопрос об экономике. Пемзобетон по своим сырьевым возможностям дает значительное удешевление материала в этой обработке. Металл там тоже значительно дешевле, хотя мы о нем судим обыкновенно с точки зрения дефицита и рационального использования.

Дальше экономика отражается в том, что здесь проведена дифференциация работы конструкции. Тут отдельно конструкция несущая и ограждающая. То, что последняя стоит снаружи, это логично, потому что это наиболее правильное решение утепления конструкции.

Вопрос о задачах, которые ставили себе другие архитекторы. Вопрос о задаче выражения статики. Это выражение совершенно не современно и не этой задачей мы должны задаваться теперь, подчеркивая успокоение статики рав-

новесия, а надо выразить динамику, потому что это сооружение, работающее динамически, — и машины имеют динамическую нагрузку, и протекающая вода работает динамически. Отсюда нужно бороться со статическим равновесием, с той искусственной осью, которая проведена там, которая идет вразрез с основной выразительностью современной архитектуры.

Последнее, о чем я хочу сказать: ложная мощь, которую ставили себе целью некоторые архитекторы, такая же ложь, как и всякий эклектизм, и ставить в заслугу архитектору нарушение внутренних функций было бы ошибкой. В проекте Веснина и его группы — главная заслуга — попытка уйти от ложного пафоса и я хотел бы, чтобы он освободился от этой оболочки гранита, которая закрывает часть пемзобетона, т. е. фактуру, которая путем обработки может довести до наибольшей выразительности и наибольшего впечатления.

БОГДАНОВ (ВХУТЕИИ): Этот вопрос с самого начала стоял неправильно. Я попытаюсь дать оценку этому и дать вам основу для критерия, хотя, как сказал один товарищ, критерия не существует. Не верно, критерий существует.

Вопрос этот больше всего относится к архитектуре. Здесь не салон и безответственные выступления, говорящие только о том, что это мне нравится, а это не нравится, что это напоминает мне голландскую печку, а это запах фиалок или «Букет моей бабушки» *, здесь недопустимы. Я вам заявляю, что архитектура, как всем известно, есть такая область пространственных искусств, которая, прежде всего, обусловлена социально. Если египетские пирамиды характером своего построения выражали деспотизм фараонов, если готические храмы носили на себе отпечаток мистики средних веков, то и в историческом процессе мы можем проследить влияние общества и его организаций на архитектуру. С этой точки зрения и надо оценивать эти работы. Если египетские пирамиды, построенные на костях рабов, как я уже сказал, отражают деспотизм фараонов, если венецианское палаццо дождей и князей отражали нравы этих дождей и высшего общества, а готические соборы мистику средних веков, с их духовенством, то что должна отражать наша архи- // тектура — эти колоссы, которые стоят на пути к социализму. Ясно, что таким вещам явно реакционного порядка, как этот проект (указывает на Жолтовского) не должно быть места в нашей архитектуре. Достаточно встать на точку зрения, на которой должен стоять всякий мыслящий человек, чтобы согласиться с тем, что проект Днепростроя, прежде всего, должен целиком стоять на социальной платформе СССР, которая заключается в сверхиндустриализации, и эта мощная сверхиндустриализация является ближайшим путем к социализму, и это должно быть выражено в архитектурных формах.

Я попытаюсь оценить представленные проекты именно с этой стороны. В частности возьму проект Жолтовского. Если подходить чисто формально и отбросить всякую социальную подкладку, то надо так поставить вопрос.

Жолтовский считает себя художником. Основа всякой художественной вещи, правильность ее разрешения зависит от правильности синтеза содержания с формой.

Товарищи, теперь давайте посмотрим, как достигается это единство, что общего имеется с этой формой палаццо дождей и с тем, что внутри этого здания находится? Решительно ничего. В этом отношении гораздо больше подошел к советской действительности и больше отражает наш темп, и намечает такие пути в архитектурном отношении, конечно, проект Веснина.

* Вероятно, имеется в виду название косметического мыла.

ЯЛОВКИН (ВХУТЕИН): Товарищи, мне тоже хотелось бы высказаться по данным проектам. Нас, учащийся молодняк, должны интересовать данные вопросы. Сейчас здесь, на данном собрании, можно видеть только два направления. С одной стороны, направление конструктивистов. Проект Веснина. Остальные проекты — это формализм, эклектизм, неоеклектизм, вообще, порядка идеалистического, не нашего, не материалистического.

Если взять данный проект архитектора Гундобина, то это по существу будет самодавляющий техницизм, рабство перед конструкцией, рабство перед техникой. Если взять проект Троцкого, то это будет по существу идеалистическое выражение сегодняшней мощи, идеалистическое выражение того пафоса, с которым сейчас строится социалистическое общество. Если взять проект Щуко, то это будет просто переход от ансамблей ренессанса к ренессансу этой плотины, т. е. старый, тот же доморощенный проект, какие были до сих пор.

Возьмем проект Жолтовского. Сейчас выступал здесь академик Щусев и защищал данный проект, говоря, что его нельзя отбрасывать потому, что здесь чувствуется большой мастер.

Далее за академиком Щусевым выступил товарищ Красин, который стремился определенно доказать, чем ценен этот проект, а именно его субъективным восприятием тех красот, которые имеются в данном проекте. Для молодежи нужно четко заострить этот момент. Во ВХУТЕИНе наблюдается уклон в сторону формализма, отрыв от классовой борьбы. То, что тот принцип, который имеется у Жолтовского, находит себе сочувствие среди определенных кадров непролетарского студенчества, которое не видело классовой борьбы, это не подлежит сомнению. Эта часть студенчества уходит к Жолтовскому и находит пристанище в этом смаковании доисторических форм, в смаковании золотого сечения, в этих вечных незыблемых идеалистических истинах архитектуры, которые, в частности золотое сечение, являются реакционной вещью не только потому, что они реакционны по самой своей классовой сущности. Этот принцип отрывает молодежь от тех задач, которые должны стоять сейчас перед пролетарским архитектором. Здесь нужно это заклеить, потому что мы, молодняк, должны воспитываться в определенном пролетарском разрезе. Если в советской действительности будут преподноситься такие вещи, как Госбанк, то это значит просто направлять мысль в антипролетарскую сторону. Только с этой точки зрения и нужно отрицать Жолтовского, а не с точки зрения того, XV ли это [столетие] или XIX век. Антиреволюционная внеклассовая архитектура немыслима в нашем понимании. Все мелко- // буржуазные невыдержанные люди скатываются к Жолтовскому, к его принципиальной установке, т. е. к формализму, к золотому сечению, к пропорции, к ритму, к той музыкальности, о которой говорил Красин, который также хотел утверждать, что это такая незыблемая вещь, что даже пролетариат не может справиться с нею. Тогда как он забывает, что такие науки, как математика, путем диалектики берутся в таком разрезе, что дважды два не равняется четырем. Он этого не учитывает. Он субъективно через свой багаж разных красот, поездивши за границей, выросши на этой субъективности, решает этот вопрос и тянет в реакционную сторону весь молодняк, который здесь сидит и хочет понять Красина.

Проект Веснина с точки зрения выразительности рассматривать нельзя. Он для нас, молодежи, ценен своими моментами конструкции освещения, общей увязкой с сетью гидростанции и т. д. Это проект, имеющий колоссальные потенциальные возможности. Этот проект непролетарский, мы только что строим пролетарскую

культуру и методы, заложенные в этот проект, говорят о том, что это методы, которыми можно строить пролетарскую культуру, и с этой точки зрения его проект наиболее ценен и, безусловно, только его и можно принять в наших условиях.

ЕНУКИДЗЕ: Я не являюсь ни архитектором, ни инженером и поэтому говорить по строго специальному вопросу мне трудно.

Внимательно слушал выступавших товарищей и, не в обиду вам будет сказано, вижу, что большую часть времени мы потеряли зря. Архитекторы, которые считают необходимым высказаться по многим вопросам, — наши молодые товарищи архитекторы, которых надо в этом приветствовать [...] (Голоса: Не только приветствовать, но и помогать). Это само собой разумеется, всякое приветствие подразумевает и помощь, у меня получилось такое впечатление, что они долго жаждали выступить и сегодня воспользовались случаем, чтобы высказаться по всем вопросам.

Большинство выступающих здесь товарищей говорили отвлеченно, а ведь мы сегодня собрались по определенному конкретному вопросу. Посмотрите на проекты: перемычка * дана, задняя часть дана и в архитектурном и в инженерном оформлении, и ни один человек не коснулся этого, не обмолвился ни одним словом, как будто бы это свыше богом дано и нельзя эту перемычку изменить. Если мы берем это как истину, которая не подлежит изменению, то надо спросить: при этих условиях надо построить станцию [?]. Имеет ли это влияние внешнее или внутреннее? Надо определенно сказать: имеет. Если бы мы не знали, где мы строим, то получилось бы такое впечатление, что мы строим где-то на площади в городе и хотим построить там новое здание — символ большой гидростанции, а в действительности — река и берега, очертание берегов, перемычки, материал, из которого выстроено это здание, окружающие поселки и т. д., все это колоссально влияет на наше сооружение, влияет на материал, из которого мы его создаем, если даже отбросить функциональные моменты, о которых здесь говорилось. Что мы имеем? Перемычка определенной формы задерживает напор Днепра, собираются эти массы воды, превращаются в другую, электрическую энергию. Мы имеем огромное здание по размерам, но это здание составляет одну пятую часть всех этих видимых сооружений, которые производят процесс распределения этой гигантской энергии и сохранения этой энергии.

Какой вывод должны сделать из этого пролетарские архитекторы? Что это здание, безусловно, должно быть массивным по своему впечатлению, ибо оно внутренне таит гигантскую энергию, пере- // даваемую на сотни километров. Раз здание должно быть массивным, значит, для каждого архитектора ставится вопрос о материале, из какого материала должно быть построено здание. Было бы ошибочно думать, что если мы будем строить из железобетона, то это пролетарское сооружение. Может быть пролетарское сооружение и из кирпича, и из железобетона, и из туфа, и мало ли из какого материала. Пролетарская архитектура задается целью не только внешнего материала. Неверно, что мы раз навсегда имеем определенную архитектурную форму — дворянскую, буржуазную, мелкобуржуазную и т. д. По-моему, история архитектуры это отрицает. В частновладельческой архитектуре были родственные нам здания. Она принимала различные формы и сказать, что у нас есть формы пролетарских сооружений, было бы ошибочным.

* Как ясно из дальнейшего текста, выступающий имеет в виду щитовую стенку станции, которая удерживает напор.

Таких форм нет, но пролетарская архитектура должна быть сейчас, главным образом, направлена к тому, чтобы удобнее было строить жилища для трудящихся в отношении света, гигиены, внутренних удобств и т. д. Вот на это должно быть обращено все наше творчество, о чем как раз не заботилась буржуазия. Это мы должны приветствовать и всячески помогать в этом отношении.

Возвращаюсь к проекту Жолтовского. Надо было сегодня и при задании, когда проекты составлялись, сказать, что эти данные уже определены — внешние данные, размеры математически установлены, внутренность станции, где агрегаты будут стоять, — все определено даже до миллиметра, так что архитектору ничего не остается для фантазии. Остается исключительно внешнее оформление и чрезвычайно важная вещь — распределение света, южного света, который падает на эту громадную площадь.

Тут было совершенно правильно указано, что нужно сделать из такого материала и сделать такое распределение света, чтобы не было дневной духоты, потому что это сооружение находится на юге, в степной части Украины, где чрезвычайно резкая перемена температуры. С другой стороны, здание должно быть из такого материала, чтобы внутри него не было большой перемены в температуре, ибо там бывают ветры чрезвычайно холодные, бури и т. д. Здание должно быть до такой степени массивным и стены должны быть защищены во всех отношениях в смысле температурном, чтобы это не отражалось на этом огромном здании. Неверно то, что внешнее оформление не имеет значения. Оно должно соответствовать всему сооружению, всей этой бушующей реке, потому что ведь сотни миллионов людей будут издали и вблизи смотреть на это здание. Раз мы затрачиваем сотни миллионов рублей, то внешняя часть этого здания должна быть такова, чтобы она удовлетворяла потребностям человека, смотрящего на это массивное сооружение. Тут, конечно, дело специалистов как распределить этот свет. Возможно, что в проекте Веснина свет распределен лучше, но когда архитектор Веснин говорит ..., что ему эти формы абсолютно безразличны, то это неверно. У него все это сочетается очень тонко, со всем сооружением, и ясно, что это пароход, плавучий док, голландская печь и т. д. Если по условиям материала это можно устранить, лучше это устранить, чтобы дать действительно массивное грандиозное здание. Надо использовать материал, который у нас есть, не останавливаясь перед определенными затратами.

Что касается проекта Жолтовского, то я с большой болью выслушал нападки на него. Неверно это. Мне кажется, что если бы под этим проектом написали «Жолтовский», а под проектом Жолтовского «Веснин», то все нападки были бы направлены именно на проект Веснина.

(Голоса: Нет.)

... Все несчастье в том, что этот проект похож на дворцы дождей, строящиеся в XV столетии. Но ведь мы не быки, чтобы красной тряпки бояться. Я понимаю наших новых архитекторов — они стараются отбросить все старое и создать новое. Но никогда вы нового не создадите, если не будете изучать старое. // Скажите, положив руку на сердце, в проекте Жолтовского, помимо детального оформления, все окна, перемычки и т. д., все это очень ценно. Здание сделано из массивного камня, это соответствует колоссальному Днепровскому сооружению. Почему все это отрицать? Можно изменить это так, чтобы не было похоже на тюрьму, но почему отрицать так безоговорочно [?]. Можно изменить несколько архитектуру ...

(Голос: Камень диктует такую архитектуру).

... Но мы построили мавзолей из камня, значит, вы тоже скажете, что камень диктует и что его надо изменить.

Я предложил бы ввиду того, что мы строим здание на определенном месте и многие условия уже заранее определены, решить, что здание должно быть легким или массивным, и из какого материала мы его должны соорудить. Это имеет колоссальное значение. Штукатурить его нельзя, так как мы не можем допустить, чтобы через каждые 10 лет его обносили лесами и штукатурили. Следовательно, вопрос о материале очень важен.

Затем нужно решить вопрос относительно внутреннего содержания. Проект Троцкого очень интересен, но у него одна сторона будет с выемками, а другая — гладкая, он и сам это чувствует: там, говорит он, трансформаторы не стоят и нельзя этого сделать. Но, если трансформаторы там стоят, то у вас там не будет выемки и симметрия будет нарушена ...

(Голос: А зачем нужна симметрия [?]).

... Она везде нужна, уверяю вас.

Следовательно, мы должны решить два основных вопроса: вопрос относительно массивности и вопрос относительно материала. Затем принять один из этих проектов за основу, причем, конечно, туда надо будет внести некоторые коррективы. Я думаю, что авторы, как бы они не одобряли свои проекты, согласятся на некоторые архитектурные изменения. Каждый работающий над проектом автор ограничен в своей фантазии уже существующими сооружениями, которые не подлежат никакому изменению ...

АЛЕКСАНДРОВ (ВХУТЕИН): Нам собравшимся здесь надо обсудить выставленные проекты. Наши задачи заключаются в следующем. Товарищ Енукидзе указал, что мы проекты критикуем не так, как следует, что надо вникать в детали, а не говорить только об основном. О деталях мы говорить не можем, потому что для этого деталь нужно прежде изучить, но мы можем говорить о принципиальной установке. И вот, товарищи, на этом собрании у нас опять ясно очертились две точки зрения: точка зрения Жолтовского, точка зрения Щусева, Щуко, которые тянут нас куда-то в сторону, назад, и точка зрения молодых специалистов — новых, советских. Обидно, что представители Правительства товарищи Луначарский и Енукидзе, которые должны быть передовыми в этом деле, которые должны нас как-то вести вперед, потому что мы боремся за новую архитектуру, они обращают внимание на проект Жолтовского и Луначарский говорит об эстетике. А вы знаете, товарищ Луначарский, что эстетика довольно скользкий путь? (Луначарский: Я знаю это много больше вас!). (Аплодисменты).

Мы знаем, что у нас есть два течения — конструктивизм и формализм. Почему мы сейчас пропагандируем конструктивизм, а не формализм? Мы сознаем, что искусство — это величайшее орудие в руках пролетариата, но мы его, как искусство, как гнусную эстетику, отрицаем, потому что в этот тупик [...] Жолтовский и Щуко, как с вашими принципами золотого сечения можно проектировать Магнитогорск, поселки Автостроя? Все это чепуха. Сегодня, товарищи, мы должны поставить крест на всяких Щуко, Щусевых и Жолтовских. (Аплодисменты). Товарищи Луначарский и Енукидзе, ведите нас вперед или идите в наши ВУЗы, ВХУТЕИН и другие, и учитесь там. (Аплодисменты).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово предоставляется товарищу Луначарскому.

ЛУНАЧАРСКИЙ: Товарищи, напрасно выступавший товарищ поторопился сделать вывод из моего краткого замечания. В нем я установил единогласие между мною и Весниным, может быть, некоторое разногласие между Весниным и молодежью, которая // пока еще не может полностью усвоить действительного строительного принципа даже своего, в данном случае, такого идейного вождя, как Веснин. Важно установить с Весниным, что он не стоит на той чисто буржуазной технической точке зрения, что, будто бы, следуя просто велениям функции, мы всегда разрешим и социально архитектурный вопрос в смысле той обстановки, среди которой нам приходится жить. Дело в следующем. Конечно, XIX век с его украшательской архитектурой, которую мы все одинаково ненавидим, исходил из стимулов, которыми располагал в высшей степени внутренне опустошенный класс, у которого никаких подлинно человеческих ценностей не было, а этого индустриализм, который был самым сильным моментом в нем и составлял его внутреннюю душу, еще не вырос достаточно, чтобы быть доминирующим. Много буржуазных воспоминаний и забытой морали, с которыми выступала буржуазия, таща за собой все мещанство, отражалось в ее обветшалой деляческой физиономии. Это чисто деляческая физиономия стала проявляться в последнее время, и это имело большое значение. В области чистой инженерии, когда дело идет о больших промышленных зданиях, она должна доминировать и трудно говорить о том, что мы должны требовать от инженерии каких-то других задач, кроме тех, которые диктуются функцией. Но поскольку внутренне опустошенная, опустившаяся буржуазия, не имеющая в себе ничего человеческого, не пыталась конструировать быт, как человеческое существование, а находящаяся под гипнозом производства как такового, рассматривающего человека как капиталиста или рабочего, постольку она попадала под влияние индустрии машинизма и то, когда она разрешает вопросы строительства жилищ и т. д., она и туда вводит принцип оголенного машинизма, ибо ей нечем сопротивляться, кроме единственно сохранившейся в ней силы индустрии. Диалектика, о которой вы говорили, заключается в том, что из тезиса и антитезиса рождается некоторый синтез, не очень им родственный. Социализм отличается от чистейшего материализма тем, что он не человека подчиняет индустрии, а, наоборот, индустрию подчиняет человеку. Индустрия будет стоять на службе у человека, а жилища и города, то, что Маркс не боялся назвать ... и развитие заложенных в человеке огромных возможностей, о которых говорил Маркс, будет тем, чему должны служить машины, заводы и т. д.

Можно ли сказать, что эту сторону нашей жизни может охватить единственная доминирующая в буржуазии черта ее ... Здесь мы впадаем в чистейшее делячество и в чистейший функционализм. Это сооружение имеет технический характер и поэтому можно уже спорить. Здесь можно было бы подойти к делу чисто инженерно-технически, не задаваясь другими целями. Если Веснин подошел к вопросу таким образом, я не стал бы осуждать его так, как осуждал, когда он представил проект библиотеки, вытекавший из чистого функционализма.

Мне было приятно слышать о гигиене восприятия, которая есть ничто иное как приспособление здания к функции нашего нервно-мозгового аппарата. Сюда вводится еще одна функция. Веснин никогда не позволит себе искалечить что-нибудь во внутреннем содержании и смысле здания; он этого никогда не сделает, но он великолепно понимает, что когда он проектирует монументальное здание, которое является не только электростанцией, но и памятником строительства революционной эпохи, он допускает, что кроме продиктованного функциями внутреннего

содержания он должен разрешить задачу функции социально-психологической — то внешнее, впечатляющее, что оно вносит в наш внутренний обиход. Это очень хорошо, и ученикам Веснина я советую это хорошенько усвоить. Это есть азбука социалистической архитектуры, иначе вы ровно ничем не будете отличаться от передовых американских инженеров. [...нахо-] // димся в нашей стране на распутье. Если в ней внезапно сорвется эта сжатая нами пружина возможного, находящегося в потенции капитализма, то наша страна может еще пойти по тем путям, о которых мечтают сменовеховцы, по путям нашей азиатской нео-Америки. Мы знаем, что некоторые наши бы там великолепное место как интеллигенты, мастера архитектуры и т. д., которые зарабатывали бы там гораздо больше, чем у нас, потому что мы инженера-аристократа у себя, конечно, не допустим, а в узко-американской обстановке инженер-аристократ вполне допустимая фигура. Но мы, старые большевики, а новые нас в этом поддержат, стремимся к тому, чтобы не сойти с этого перепутья, на котором мы сейчас находимся. Недаром партия говорит об озверелой борьбе классов и о решительных моментах, чтобы мы не сбились на эти деляческие рельсы, что между нашей индустриализацией и американской есть глубокая разница, которая заключается в том, что у нас рабочий не для индустрии, а индустрия для рабочего, что рабочий поселок не есть придаток к заводу, а завод есть фундамент благополучия здорового быта поселка. Вы видите, что поэтому нам приходится разрешать многие сложные задачи и что социально-психологическая задача, задача построения здорового человеческого быта, так быстро развивающегося у нас, быта, достойного человеческого существования, в котором Маркс видел последнюю задачу социализма, нами учитывается.

Я говорю это для того, чтобы не было недоразумения между нами, что будто бы мы тянем вас назад (может быть и есть такие, которые хотели бы потянуть вас назад), для того, чтобы вы понимали, что дело не в том, что мы протестуем против последнего слова архитектуры, а в том, что мы считаем это слово предпоследним и хотим начать редактировать подлинно последнее слово.

Что касается этого проекта, то он, разумеется, представляется наиболее удовлетворительным. Я в этом отношении недостаточно осведомленный человек, чтобы мог войти во всякие детали. Я скажу, какие отдельные возражения, которые здесь делались, меня несколько смущают и сейчас.

Жолтовский, несомненно, разрешил задачу мастерски, но исходя из какого представления? Он исходил из необходимости создать монументальную стену, как бы пересекающую течение этого потока. Если нужно исходить из этого, то у него, как у человека, у которого голова великолепно меблирована всякими старинными впечатлениями, возникают милитаристические соображения: стена — это есть укрепление, которое останавливает натиск врагов. Эта идея и привела к каменной стене, подобной феодальному укреплению, причем все черты крепости здесь налицо: и разделение статическое по оси и окна, которые имеют характер или амбразур, или острожных оконных отверстий. С этой точки зрения, как своеобразная крепость, это прекрасно может помещаться в иллюстрированных журналах или в хрестоматиях (Голос: В МОПРовских *), как пример идеального разрешения этой задачи. Между прочим, в военной инженерии это уже не нужно, ибо никаких стен, которые сдерживают натиск конницы или пехоты, нет, а должно быть скрытое сооружение, которое нельзя заметить и где могут скрываться артиллерийские силы и закопанный в земле персонал.

* МОПР — Международная организация помощи революционерам.

С этой точки зрения правильно сказал один товарищ, что эта работа мастерская вещь, но не нужная в настоящее время, ненужная пролетариату согласно теории Маркса, что всякая ценность и всякий результат труда должен быть социально ценен. В отношении абстрактно архитектурном, это очень хорошая вещь, но как идейная задача это не подходит. Я не думаю, что Жолтовский совсем не мог бы при других предпосылках перестроиться и сделать вещь, которая отвечала бы нам по своему назначению ...

Тут говорят — очень мало времени было, — ну может быть, я не знаю. Когда один из товарищей говорил здесь, что наша идея есть индустриализм и поскольку она полностью здесь отражена, мы должны быть вполне удовлетворены, он подпал под критику другого товарища, который говорит: почему такую гидростанцию не построить в Женеве. Нельзя сказать, что это сооружение первой в мире страны, которая начинает подчинять себе стихии. Ведь между тем и этим зданием должна быть известная разница. Если бы это было так и было бы сказано, что мы отвечаем идее индустриализации и что идея индустриализации и есть наша идея, то это как раз подпадало бы под такую критику. Но я этого здесь не нахожу. Мне кажется, что здесь как раз дана попытка, может быть, продиктованная отчасти и самой задачей, поставленной перед автором, говорить не только об индустриализации. Здесь несколько больше. Это вытекает из задания, но здесь надо было разрешить вопрос о монументальной программе, которая силы сопротивления достигает не путем мертвой массивности, а которая, несмотря на всю свою мощь, производит впечатление легкой победы над той стихией, которая сюда стремится, производит впечатление грации. Вот эта сплошная стеклянная полоса, которая недавно была еще совершенно невозможна архитектурно, достигает очень много. Человек, который лет 60 тому назад увидел бы это, сказал бы, что такая архитектура немислима и посчитал бы это за чистую фантастику. Веснин соединил мощь, легкость и идейность. Социалистической идеи здесь, конечно, нет, или почти нет, и если бы меня спросили: есть ли здесь социальная идея, — я не смог бы на это ответить.

Мне кажется, что товарищ Гуревич также подошел к этому вопросу, как подхожу и я в своей статье об архитектурных сооружениях, которая на днях будет напечатана. Действительно, может быть, не только простая задача внешним образом прикрыть этот пемзобетон руководила автором. Товарищ, который здесь выступал, говорит, что пемзобетон в этом не нуждается. Мне кажется, что Веснин не мог бы не знать, что он в этом не нуждается. Но нам дают совершенно другое архитектурное объяснение: по правилам архитектуры нельзя лгать и фасад не должен скрывать истины, его красота в подчеркивании конструктивной истины. Вы имеете здесь громадное сооружение, которое, по мнению Веснина, должно быть прикрыто гранитом, который должен быть очень легкой прослойкой и он поэтому раздробляется на составные элементы, чтобы не создавать впечатление массивности и тогда, конечно, можно сказать, что идея массивности этим не достигается.

Возникает вопрос, как это можно перед лицом такого высокого здания говорить о печках. Тем хуже, если эта мысль приходит в голову, а эта мысль пришла потому, что эта дробность разработки внутренне заключает в себе противоречие: здесь желание Веснина сказать, что это огромный упор, на который река на своем пути натывается, но что, вместе с тем, новая техника дала возможность создать эту аналогию массивного материала. «Я не хочу создавать ложного впе-

чатления массивности и делаю его по своим размерам более близким к обычным человеческим масштабам». Это какой-то отход от монументальности, который я вполне допускаю, если бы требовалось только впечатление легкости, с которой побеждается этот напор. Но там, где мы имеем известный аналитизм, там можно против этого возражать. Это возражение Красина показалось мне сильным и я был рад, что это вовсе не необходимо. Я хочу, чтобы Веснин сказал, почему он не хочет, чтобы этот пемзобетон своей собственной персоной выступал наружу, если эта персона не боится соприкосновения с действительностью. Зачем нужна эта миниатюризированная облицовка? Я с удовольствием вспоминаю, что нам* было сказано, что самая фактура стены с прибавлением талантливо найденного цвета, соответствующего всей обстановке, может дать гораздо большее монументальное впечатление. Если цвет будет найден верно, то это не будет сумрачный монументализм, потому что монументальности старой буржуазной было свойственно нечто неподвижное, мрачное, между тем как мы должны создать новую монументальность, которая была бы полна энергии, сил и оптимизма, которая всегда бодрит // бы. Это чрезвычайно важная задача архитектуры — создавать вечный поток таких стимулов, тонирующих жизнь. Такое решение было бы более правильно, и я сейчас сомневаюсь, можно ли обойтись без этого гранита, но если можно, то окончательно созревает мысль, параллельная той мысли, ибо я сейчас думал, что такое расположение сплошной поверхности при известном свете более рационально. Насколько это соответствует этому заданию, я судить не могу, потому что для этого нужно знать и условия местности и другие условия. Но, мне кажется, что большая удовлетворительность в этом проекте есть.

Меня косвенно задели в том смысле, что я сказал, что эти круглые окна, может быть, произошли от аналогии с пароходом. Я обращаю внимание, что и здесь имеются эти круглые окна. И если в других проектах их нет, то имеются маленькие оконца, которые с таким же успехом могут быть круглыми, как эти растянутые параллелограммчики. Но я не думаю, что бы это было так нерационально и неверно. Может быть, у самого парохода эти окна произошли в силу его такого горизонтального массива и самая ассоциация таких пароходных люков, иллюминаторов, в сущности, здесь не мешает, наоборот, она переводит наше воображение в эту водную стихию и это не беда. В этом есть даже своеобразная прелесть. Почему не отметить, что это сооружение водное [?]. Весь его облик устремляющийся, хотя, на самом деле, здание стоит на месте. Перспективы уводят и радуют глаз. Мы имеем известную динамику. Что же тут плохого [?!].

Что тут плохого [?]. Но, мне кажется, что этого было недостаточно.

Товарищи, я считаю, что разрешение это на взгляд, конечно, не эксперта по этому вопросу, очень хорошее, сооружение в высшей степени удовлетворительное. Вопрос относительно света разрешен правильно и свет точно высчитан.

Поэтому мой вывод: следует остановиться на проекте Веснина. Как и всякий, вообще, этот проект может быть еще продуман и проработан. Лучше было бы, если бы этот недостаток, линии расчленения стены были бы убраны и тогда серьезных возражений не останется. Если мы не можем с максимальной уверенностью сказать, что это образчик максимально-утилитарного сооружения, которое разрешает и проблему социалистического строительства и в стилистическом разрезе, то какой-то подход к этому есть и я с удовольствием подчеркиваю заявление Веснина, что этот проект был проведен через контроль гигиены

* В документе: нам.

восприятия. Научите этому наших инженеров, ибо инженер — человек, сильно поддающийся контролю гигиены восприятий, и для своей работы он должен изучать организмы, с которыми он работает, ибо, не зная какого-нибудь организма, вы не можете знать и его законов. (Аплодисменты).

БУХТЕНКОВ: Здесь много говорилось о принципиальных вопросах, и много было сказано правильно. Некоторые товарищи совершенно правы. Хотя проект Жолтовского решен в старых формах, он создает впечатление силы и мощи. Я хочу обратить внимание на некоторую аналогию в этих двух вещах. Эти формы технического порядка совершенны, а эти формы, художественные — старые формы и хотя эти формы различного порядка, они имеют что-то общее, общее в них — их сила и мощность. Это выражает собой тяжесть, а это более динамично — река и вы это видите совершенно определенно. Сопоставляя эти технические и архитектурные формы, вы видите, что они идут врозь. Это картоночка, которая не выдержит такой мощи. Технически она выдержана, но зрительное восприятие другое — она кажется картоночкой. Хотя технически она решена правильно, но рядом с этой формой она работать не может. //

Исходя из этих предпосылок, я прихожу к выводу, что между тем и этим фасадом разницы нет почти никакой. Смотрите, здесь мы имеем фасад, здесь есть форма, противоречащая этой работе и противоречащая совершенно определенно.

Я вам скажу, что разве это легкое окно? Оно ассоциируется у нас как-нибудь с работой обуздания реки? Никоим образом [!]. Это то же самое окно, что и на этом фасаде. Уберите эту полоску окна, и вы получите совершенно другое впечатление. Говорят, что без света нельзя. Но, посудите сами, эти окошки дают свет, но впечатления ассоциации с фасадом они не дают. Они больше родственны с аэро*.

По-моему, правы те товарищи, которые указывают на некоторые достоинства того проекта, а достоинства эти заключаются в некоторой монументальности, тяжести, но нужна, конечно, не одна такая статическая монументальность, но и динамическая. Я обращаю внимание на эту техническую форму.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Поступило предложение о прекращении прений. (Прения прекращаются).

Разрешите ознакомить собрание с постановлениями эконокомиссии нашего представительства, которая специально по этому поводу созывалась и рассматривала вопрос соответствия представленных проектов с точки зрения целесообразности. Причем я должен оговориться, что проект Гундобина, Дубовского и второй проект Жолтовского в просмотрение не вошли.

Резолюция расширенного заседания эконокомиссии при Московском представительстве Днепростроя от 31 декабря 1929 г.: «Ознакомившись с представленными архитектурными проектами ... (читает) [здания гидроэлектрической станции Днепростроя, эконокомиссия считает доказанным, что проект группы Днепростроя под руководством профессора Веснина наиболее правильно и целесообразно решает вопрос внешнего оформления гидроэлектростанции, удачно разрешив задачи:

1) Правильного использования каркаса, применив в проекте фасада горизонтальное членение, что является целесообразным решением задачи с инженерной точки зрения.

2) Наиболее полного разрешения проблемы освещения путем использования только рассеянного света, обеспечив его достаточную равномерность по всему зданию.

* Так в документе. (Вероятно, имеется в виду воздух — от греч. αἴρος — авт.).

3) Учета размещения оборудования.

4) Полного соответствия внешнего оформления инженерным функциям здания как в период его возведения, так и в период его эксплуатации, при обеспечении обслуживающему персоналу нормальных условий работы]. (Аплодисменты).

Я предлагаю это не в качестве резолюции, а просто в качестве констатации того постановления, которое было вынесено на экономкомиссии. Разрешите ждать предложений от вас.

Какие имеются предложения по поводу проектов?

ЩУСЕВ: Я считаю, что нужно внести предложение, чтобы Веснин над своим проектом еще поработал. Хотя этот проект является лучшим, наиболее продуманным, наиболее подходящим, но сам Веснин согласится, что он еще должен над ним поработать, прежде чем его осуществлять. Это слишком крупный памятник. Это и для Веснина является коронной вещью, над которой он будет работать несколько лет. Поэтому та резолюция, которая была зачитана, не содержит тех акцентов, которые должны быть здесь отмечены в отношении того, чем должна быть эта гидростанция. Если следует эту резолюцию проредактировать, то следует проредактировать ее более точно, т. е. избрать архитектурную редакционную комиссию, которая бы внесла со своей стороны некоторые поправки, а тогда комиссия Днепростроя и экономсовещания могут с ней согласиться или не согласиться.

ЕНУКИДЗЕ: Я все-таки предлагаю решить здесь два основных вопроса — о массивности здания и о материале.

ЛЕОНИДОВ: Я считаю, что принять резолюцию в том виде, в каком предлагает ее товарищ Енукидзе, мы не можем. Надо найти критерии, которые помогли бы это оценить. Скажите, если страна Советов из СССР перелетает в Западную Европу, то как понимать монументальность?

ЕНУКИДЗЕ: Здание, безусловно, должно быть каменное, облицованное гранитом, причем не тонким, а массивным гранитом и должно быть принято горизонтальное сечение — иначе монументальность здания разрешить нельзя. Здесь может быть и гранит, и кирпич, и другой камень, все это может быть одинаково монументально. //

ЛЕОНИДОВ: Я предлагаю принять предложение комиссии за основу и никаких вопросов о монументальности, которые предлагает товарищ Енукидзе, не разрешать, так как камень не есть символ монументальности. Причем здесь надо отметить: считать принципиально общественные просмотры крупных сооружений правильными, но организацию их надо поставить в деловые рамки.

ЛЕВАНСКИЙ: Проект Веснина, безусловно, надо принять, но так как здесь сквозила некоторая неудовлетворенность в смысле разрешения цвета * и ориентировочных функций, то я предлагаю придать Веснину для помощи художников, чтобы разрешить проблему в смысле цвета.

КРАСИН: Вопрос о сооружении и его фасаде на таком митинге мы решить не можем. Его будет решать определенная правительственная комиссия. Нам было чрезвычайно интересно выслушать разные точки зрения. Мы вас слушали с большим интересом, но решать этот вопрос будет компетентная организация. Мы на таком собрании не можем разрешать такие вопросы технического и экономического порядка. Сегодняшнее голосование не может иметь решающего значения. Высказанные мнения имеют громадное значение в смысле оценки проекта, но голосование значения не имеет.

* В документе: света.

ЛУНАЧАРСКИЙ: Разрешить здесь вопрос, хотя бы в том разрезе, в каком предлагает товарищ Енукидзе, т. е. в смысле монументальности и материала, хотя мы и много прели здесь, мы, конечно, не можем.

Например, я после этих предложений, не будучи инженером, пришел к выводу, на основании того, что поверили одному из инженеров, что можно придти к пемзобетонному фасаду монументальному, придавши тот или другой цвет. Другой инженер объясняет, что это ни при каких условиях абсолютно невозможно, приводя доказательства, по-видимому, серьезного технического характера. Поэтому, мне кажется, что предрешать здесь без внимательного дополнительного изучения этот вопрос не следует. Я думаю, что собрание может принять решение о том, что из представленных проектов [проект] Веснина является наиболее удовлетворительным, что необходима дальнейшая разработка этого вопроса. Что касается самих вопросов монументальности и т. д., то это подлежит еще позднейшему рассмотрению. Я глубоко убежден, что это сооружение должно быть монументальным, но я услышал остроумное заявление, что Веснин вовсе не рассматривает эту стену как монументальную, а как чехол, закрывающий машины. Этот другой подход заставляет изменить точку зрения. Из выслушанных уже после моего выступления заявлений я пришел к выводу, что вопрос далеко еще не проработан и сам побоялся бы принимать решение. Я нахожу, что, во-первых, нужно принять во внимание, что собрание это, конечно, не последнее и не имеет решающего значения, но имеет чрезвычайно важное значение. Высказывание товарищей будут приняты во внимание. Не напрасно же мы вас собирали.

РЕЗОЛЮЦИЯ [Луначарский продолжает]: Я ДУМАЮ, ЧТО ЗДЕСЬ ВАШЕ МНЕНИЕ ВЫЯСНИЛОСЬ И ЕСЛИ БЫ БЫЛО ПРОИЗВЕДЕНО ГОЛОСОВАНИЕ, ТО ОНО ПОКАЗАЛО БЫ, ЧТО ПРОЕКТ ВЕСНИНА ЯВЛЯЕТСЯ НАИБОЛЕЕ РАЦИОНАЛЬНЫМ И МОЖЕТ БЫТЬ ПОЛОЖЕН В ОСНОВУ ДАЛЬНЕЙШЕЙ РАБОТЫ. Я ДУМАЮ, ЧТО ТАКОГО РОДА РЕШЕНИЕ И НУЖНО ПРИНЯТЬ.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Разрешите проголосовать предложение товарища Луначарского. (Принимается единогласно).

У кого есть добавления? (Предложение Щусева, как совпадающее с предложением товарища Луначарского, снимается). //

ПРЕДЛОЖЕНИЕ, ДОПОЛНЕНИЕ.

ЛЕОНИДОВ: Я предлагаю ввести в комиссию представителя от сегодняшнего общественного просмотра. (Голоса: Правильно [!]).

(Предложение принимается большинством).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Просьба намечать кандидатов.

Предлагаются товарищи Леонидов, Гинзбург и Гуревич.

ГОЛОС С МЕСТА: Я предлагаю в комиссию, которая сделает окончательный вывод [касательно] проекта, ввести представителя от всей архитектурной общест-венности, т. е. по одному представителю от тех архитектурных организаций, которые имеются в настоящий момент. Я предлагаю конкретно — ввести в авторитетную комиссию, которой надлежит решить окончательный выбор того или иного варианта оформления Днепровской гидростанции, в качестве членов с решающим голосом представителей всех архитектурных обществ, по одному представителю от каждого. (Голос: И от архитектурных ВУЗов).

ОСКОЛКОВ: Я должен поставить на вид собранию, что нами решающему органу дано на работу 10 — 15 дней. Если мы загрозим этот решающий орган большим количеством представителей, которые ничего нового не скажут, так как

они все на этом собрании высказались, мы только сорвем нашу работу. Кроме того, в распоряжении комиссии будет стенограмма настоящего собрания, а поэтому надо ограничиться или введением небольшого количества лиц, или же комиссии, которая сегодня заслушала ваше мнение, надо поручить проработать этот вопрос. Мы исполнители, прежде всего, и перед нами поставлена задача закончить Днепрострой на 6 месяцев раньше срока и вы не можете срывать нашей работы.

ГОЛОС: Вводить в комиссию много работников нельзя, — это только будет мешать ее работе. Но необходимо, чтобы в комиссии была не только стенограмма, но и живые люди, которые будут освещать те вопросы, которые освещались на сегодняшнем собрании и зафиксированы в стенограмме. Эту постройку необходимо закончить на 6 месяцев раньше срока. Большой вопрос: нужен ли гранит для облицовки, если в такой короткий срок надо закончить всю работу [?].

РЕЗОЛЮЦИЯ О ПОПОЛНЕНИИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОМИССИИ.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Будем считать принятым, что представители от сегодняшнего собрания вводятся в состав жюри. Товарищ Гинзбург уже входит в комиссию и его кандидатура отпадает.

(В состав комиссии вводятся: Леонидов (ВХУТЕМАС *), Гуревич (Стройком РСФСР), Джус (Институт сооружений).

Разрешите считать этих товарищей утвержденными.

Разрешите несколько слов предоставить товарищу Воронкову.

ВОРОНКОВ (ОБ ИТС РСФСР): Мне кажется, что опыт постановки общественных просмотров проекта у нас проходит в общем довольно неудачно. Данный вопрос, например, был поставлен здесь, главным образом, в плоскости спора отдельных архитектурных групп и отдельных течений. Мы забыли о Днепрострое и его архитектурном оформлении. У нас имеются странные пропуски, на которые ни один архитектор не обратил внимание, а, между тем, они бросаются в глаза. Мы имеем готовую конструкцию и все наши архитектора стояли перед тяжелой задачей сделать декорацию к этому инженерному оформлению. Этим объясняется отсутствие такого проекта, который удовлетворил бы всех полностью.

Как у нас представлена здесь общественность? Я вижу много архитекторов, но вижу мало инженеров: Красин, профессор Кузнецов — больше никого. Активность инженеров здесь не выявилась. Кроме того, мы не имеем здесь рабочих, голоса того класса, о котором вы так много говорили. (Голос: А вы их пригласили?). На будущее время надо это поправить. Устроители сделали большую ошибку, что они о таком строительстве, как Днепрострой, создали такое небольшое заседание, когда можно было бы созвать широкое совещание по этому вопросу, ибо этот вопрос вызывает громадный интерес среди широких рабочих масс города Москвы. Можно было бы собрать грандиозную аудиторию и великолепно поставить этот вопрос. В результате можно было бы придти к более серьезным решениям. //

Претензии товарищей на то, чтобы это решение, которое мы здесь принимаем, имело окончательную силу, неправильно. Мы не вправе настаивать на том, чтобы это решение прошло в жизнь, потому что здесь немногочисленное собрание. Решение все же, мне кажется, должно быть здесь принято. Я почувствовал, что товарищи обижены тем замечанием, которое было сделано, что не надо принимать окончательного решения. Мы узкая группа не можем, конечно, навязывать окончательного решения. Окончательное решение будет утверждено Правительством,

* Так в документе.

а мы свое мнение по этому поводу выскажем. Мне хотелось бы отметить только одно обстоятельство, чтобы такие общественные просмотры устраивались иначе: чтобы о них вовремя сообщалось всем общественным организациям, чтобы это обсуждение было более широким.

Кроме того, желательно, чтобы к этому обсуждению давались некоторые материалы, чтобы публика на такие заседания делового характера приходила подготовленной и могла посерьезнее поговорить.

[ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:] Разрешите на этом закончить и закрыть наше заседание. Разрешите от имени общественных организаций Днепроостроя поблагодарить всех пришедших на общественный просмотр и так или иначе выразивших свое отношение к этому делу.

(Заседание объявляется закрытым).

Купенський Ніколас

ДНІПРОГЕС ОЧИМА АМЕРИКАНЦІВ

В цьому номері «Музейного вісника» представлена публікація американського вченого Ніколаса Купенського «Дніпрогес очима американців».

Доктор Ніколас Купенський багато років вивчає тему будівництва Дніпрогесу в м. Запоріжжі та висвітлення цих подій у мас-медійному просторі того часу. Дослідник неодноразово приїздив до Запоріжжя. 27 жовтня 2017 р. він був учасником Запорізької книжкової толоки, де виступав з лекцією за даною темою. Після толоки вчений презентував свою доповідь на зустрічі зі студентами м. Запоріжжя. Н. Купенський є партнером ЗОКМ. Минулого року він передав до бібліотеки музею близько десяти примірників наукової літератури, виданої в США у 30-ті – 80-ті рр. минулого століття з історії Дніпробуду.

Текст статті надається українською мовою. Переклад з англійської О. Шейко.

«Дніпрогесу більше немає»: пролог

В 1941 р., коли німецька армія просувалася на схід крізь радянську Україну, Червона армія була змушена відступати від ріки Дніпра, але, напередодні, величуну греблю Дніпровської гідроелектричної станції (Дніпрогес) підірвали. Перші звіти про цю подію у радянській пресі відображали пафос, невіру та неприкрите почуття особистої втрати. «Не маю слів», – писала журналістка Тетяна Тесс, – «Дніпрогесу більше немає. Ми його любили та пишалися ним. Зараз його підірвано. Це – велике горе» [1, с. 4].

У той час, коли радянські громадяни були природньо шоковані втратою Дніпрогесу, неочікувано деякі американці мали теж саме відчуття. Репортер *The Nation* Луї Фішер переживав через руйнування греблі, нібито він втратив родича. «Коли підірвали частину греблі», – писав він, – «мені було боляче» [2, с. 207]. Х. Р. Нікербокер назвав руйнування Дніпрогесу «найважливішою подією російсько-німецької війни» того часу, «нам важко уявити, яке місце Дніпрогес займав у серці радянського народу» [3, сс. 107 – 108]. Як Кір Салцбергер із *The New York Times* розповідав своїй читацькій аудиторії: «не треба бути членом

комуністичної партії, для того, щоб пишатися греблею Дніпробуду, так само як не треба бути представником «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, щоб пишатися греблею Гранд-Кулі» [4, с. 32].

Дані реакції демонструють, що багато різних людей глибоко відчували свій зв'язок з Дніпрогесом, і ця велика гордість стала вище ніж класові, статеві, національні та міжнародні бар'єри. Були вони радянськими людьми чи американцями, росіянами чи українцями, чоловіками або жінками, ті, хто спостерігав за його зведенням, дуже вірили в його майбутнє так сильно, що багато хто відчував себе частиною його історії. Дніпрогес сприймався не тільки як місце індустріального досягнення, але став також символом людських прагнень, витривалості та ентузіазму, героїзму та надії, жертвовності та сили. Ті, хто брав участь у його зведенні, відчували, що вони відповідальні за один із найбільш великих та потужних рукотворних об'єктів у світі. Навіть журналісти, які спостерігали за його ростом та розвитком, відчували себе співпричетними, частиною дійсно величного розділу людської історії. Почуття вагомого особистого внеску у Дніпрогес — це один із аспектів широкого спектру питань, до якого я звертаюсь у цілому як до «*Радянського індустріального величного*», короткого за часом, але дуже впливового феномену, який з'явився в результаті будівельних проектів п'ятирічки [5].

Американський вчений Девід Е. Най найпершим запропонував категорію «індустріального величного», яку він визначає як захват та страх, що відчувається перед *масштабністю* індустріального колосу, *величчю* його виробництва, *складністю* його обладнання та *жорсткою силою* робітничих мас, «вишикуваних у ідеальному порядку» [6, сс. 113, 115]. Він наполягає, що цей досвід є «необхідним релігійним почуттям» [6, с. XIII], владним об'єднувати зовсім різних людей. У Сполучених Штатах «індустріальне величне» вперше з'явилося на початку двадцятого сторіччя у відповідь на зведення таких індустріальних об'єктів як доменна піч компанії Бетлегем Стіл Корпорейшн або завод Форда в Рівер Руж. Коли американське «індустріальне величне» було на вершині, Радянський Союз розпочав свою індустріальну революцію. Тоді радянські електростанції, сталеливарні заводи та різні фабрики суттєво переважали за масштабом своїх американських конкурентів. Першим радянським будівельним проектом, який дійсно захопив увагу американців, став Дніпробуд.

У 1926 р., коли полковник Г'ю Купер вперше поїхав до «дикого» Запоріжжя будувати найпотужнішу гідроелектростанцію у світі, американські газети з великим захопленням писали про початок проекту. Після краху Уолл-стріту у 1929 р. багато американських журналістів перетинали океан, щоб впевнитися, що соціалізм є шляхом у майбутнє. Потрапивши у Запоріжжя, вони були у захваті з того, як селянська робітничка сила Дніпробуду встановлювала один за одним світові рекорди. І коли, у жовтні 1932 р., тисячі зібралися на березі Дніпра для святкування церемонії відкриття Дніпрогесу, присутні американці демонстрували велике захоплення від проекту, незважаючи на жахливі наслідки триваючого Голодомору.

Полковник Купер та Єгипетський період Дніпробуду

Вперше в американській пресі Дніпробуд з'явився навесні 1926 р., коли делегація радянських урядовців прибула до Сполучених Штатів, щоб звернутися за порадою до полковника Г'ю Л. Купера, інженера, який збудував декілька величезних гідроелектростанцій у США. Перспектива сумісної радянсько-американської індустріальної співпраці швидко стала об'єктом широкого обговорення у пресі,

завдяки тому, що участь американців у проекті Дніпробуду надавала унікальну можливість розв'язати інженерну проблему, яка турбувала кожного із «Варягів завойовників» Київської Русі до самого Леніна [7, с. 21].

У серпні 1926 року Г'ю Купер приїхав до України щоб дослідити майбутнє місце проекту, та прийшов до висновку, що Дніпробуд може бути завершено з меншими грошовими витратами та на 2,5 роки швидше, ніж було передбачено з радянського боку. Він залишив Україну, заручившись вагомою підтримкою уряду та сповнений ентузіазму щодо проекту. «Я був здивований, що Радянському [Союзу] треба бути готовим вкласти 60 000 000 доларів США у проект, що потребує іноземного керівництва та матеріалів», розповідав він *The New York Times*: «Проект ріки Дніпра не буде мати рівних серед гідроелектростанцій за своїм впливом на сільське господарство, навігацію та промисловість» [8, с. XX8]. Після повернення до США Г'ю Купер продовжував давати інтерв'ю, в яких він хвалив радянських плановиків та навіть квапив США визнати Радянський Союз для сприяння майбутнім проектам. «Маятник у Росії повільно схиляється до розумних ідей, які будуть прийняті в Америці», казав він: «Я повсюди бачив, що погляд [України] спрямований на США за допомогою та підтримкою». Г'ю Купер знав, що США мали «великі можливості для світової будівельної [...] достатньо прибуткової торгівлі», але він вказував на «неосвіченість», як на основний бар'єр в американо-українській співпраці, тому що лише «декілька американців розуміли величезний прихований індустріальний потенціал» країни [9, с. 30].

15 березня 1927 р. перші робітники почали роботи на Дніпробуді, в той час, як Г'ю Купер захищав проект у американській пресі, «*Правда*» сповнювала надією тих, хто збирався до Запоріжжя, щоб побачити стрибок України у сучасний світ. Перша стадія робіт здійснювалась у відкритому степу, без адекватного житла та норм санітарії, тому газета тверезо повідомляла, що «Дніпробуд аж ніяк не Ельдорадо» [10, с. 4]. Дійсно, в перші дні на об'єкті не було чого бачити. Техніка, необхідна для великомасштабного розкопу, ще не прибула, тому Олександрю Вінтеру, голові будівництва, довелося наймати сезонних робітників із сільської місцевості. Наймані робітники використовували кирки та лопати для розчистки місця для майбутньої електростанції, декілька з них привели своїх коней та вози, щоб вивозити ґрунт та каміння.

У перший рік будівництва Дніпробуду найвизначнішим було те, що найпотужніша у світі гребля зводилася групою селян-добровольців, які кирками рили велику діру у ґрунті, але не його технологічна сучасність. В той час, коли багато людей були зворушені сміливістю проекту, Г'ю Купер не був вражений. Він назвав використання О. Вінтером грабарів «ідіотським способом роботи, гідним варварів» [11, с. 5]. Не зважаючи на те, що в приватному колі Г'ю Купер скаржився на примітивні умови праці на об'єкті, він ніколи публічно не виказував свого роздратування, унікальне поєднання оптимізму та компетенції створило йому репутацію «одного із дуже небагатьох іноземців, який дійсно подобався Йосипу Сталіну» [12, с. 7]. Коли виникла суперечка між Г'ю Купером та О. Вінтером з приводу методу конструкції перемичок, Й. Сталін категорично зробив висновок, що «Купер правий, а Вінтер ні. Вже той загальновідомий факт [...] каже про те, що до голосу Купера треба обов'язково прислухатися» [13, спр. 2871, арк. 1 – 2]. Також допомагало те, що Г'ю Купер був схильний звеличувати Й. Сталіна в американській пресі, він називав Й. Сталіна «людиною із гострим інтелектом», із «репутацією бездоганної чесності та високими намірами» [8, с. XX8].

Здібність Г'ю Купера переконувати радянських чиновників та встановлювати позитивні публічні відносини у Сполучених Штатах допомогла створити діловий клімат, який призвів до подальшого американського інвестування у Радянський Союз. До 1929 р. американські фірми вигравали один величезний контракт за одним для керівництва будівництвом інших проектів п'ятирічки, включаючи Сталінградський Тракторбуд (проект вартістю 17 500 000 доларів США), Автобуд у Нижньому Новгороді (проект вартістю 40 000 000 доларів США) та Магнітобуд (проект вартістю 110 000 000 доларів США). У серпні Ньюпорт-Ньюс Шипбілдінг (the Newport News Shipbuilding), Драй Док компанія (Dry Dock Company) та Дженерал Електрик (General Electric) домовились постачати Дніпрогесові великі турбіни та найпотужніші генератори у світі, на суму 21 000 000 доларів США [14, с. 62]. Потім, 24 жовтня 1929 р. американські газети заявили, що радянський уряд розширив масштаб Дніпробуду, таким чином у 3 рази збільшив кількість інвестованого капіталу (було заявлено 300 000 000 доларів США) для будівництва індустріального комплексу, який буде інтегрований до гідроелектричної греблі, та зробить це єдиним найбільшим радянським будівельним проектом, висвітленим в американській пресі. Того ж дня Нью-Йоркська фондова біржа пережила найгірше падіння у своїй історії, коли багато американських найбільш впливових індустріальних фірм втратили суму грошей приблизно еквівалентну цим радянським контрактам. Тому, протиставлення швидкого колапсу американської економіки та метеоричного зростання радянської індустрії означало, що будівництво та успіх Дніпробуду мав вселяти жах в американців, що західна цивілізація тоне у них на очах.

На початку 1930 р. ще більше почав відчуватися вплив радянської промислової революції на американців, навіть *The New York Times* опублікував хвалебний матеріал, присвячений п'ятирічці, назвавши її «найдивовижнішим явищем в економічній історії світу». З її точки зору, «приголомшлива арифметика плану в кінцевому результаті має не тільки економічний, але й психологічний характер» [15, с. 54]. У листопаді 1930 р. сорок чотири американські компанії забезпечували Радянський Союз товарами або послугами, що також означало зростання американської еміграції до країни [16, с. 3]. У 1929 р. близько 2500 американців емігрувало. Ця кількість подвоїлася до 1930 р. і через посилення депресії погіршувалася, ще 10 000 поїхали у 1931 р. [17, с. 241].

В той час, як багато експатріантів поверталось до Сполучених Штатів через важкі умови праці та проблеми з інтеграцією до радянського суспільства, Г'ю Купер наполегливо працював, щоб забезпечити американців, які емігрували до Запоріжжя, відносно зручними житловими умовами у котеджах на правому березі. У кожному з їхніх будинків було шість кімнат, центральне опалення та гаряча вода. Їжу для них імпортували без митного збору через Одесу із Сполучених Штатів. Згодом для них збудували тенісні корти, поле для гольфу, каток, все це надавало колонії Дніпробуду «значної переваги перед будь-якими американцями у рідній країні» [12, сс. 179 – 180]. Але багато американських бізнесменів продовжували мати сумніви щодо інвестування у Радянський Союз, тому полковник Г'ю Купер намагався їх заспокоїти. «Є нагальна потреба [...] у набагато більшій кількості обладнання, ніж ми транспортуємо», – розповідав він *New York Times*, – «але ці потреби не будуть задоволені до того часу, поки домінує думка, що чудовисько Франкенштейна, яке згодом поглине світ, було створено на російській землі» [18, с. 52].

Американські журналісти на Дніпробуді

У середині 1930 р. американські агенції новин почали відправляти своїх кореспондентів до Дніпробуду. Перші звіти про цей проект з'явилися в американській пресі наприкінці року. Одним із перших американських журналістів у Запоріжжі був Х. Р. Нікербокер, кореспондент із *The New York Evening Post*. В той час Х. Р. Нікербокер був визнаним серйозним журналістом, його газета отримала вигоду через американські хвилювання за стан економіки і використовувала його колонку про Радянський Союз як «Червону загрозу для торгівлі», щоб збільшити свій тираж. Вони робили це, створюючи заголовки для його статей, які вводили читача в оману, навіть коли заголовок не віддзеркалював змісту статті.

Нарис Х. Р. Нікербокера про Дніпробуд був опублікований 5 грудня 1930 р., і ми можемо відчувати, як газета намагається викликати почуття жаху за допомогою заголовку: «Росія завершує зведення греблі, яка перевершить потужність Ніагарської електростанції». Це означало, що головною метою проекту було перевершити потужність Ніагарських водоспадів, одного із найбільш символічних природних орієнтирів Америки. Але у статті Х. Р. Нікербокера Ніагарські водоспади навіть не згадуються, а навпаки висловлюється велике захоплення проектом Дніпробуду. Він насичує свій текст багатьма гіперболічними висловами та презентує Дніпробуд як найбільш «монументальний» об'єкт плану п'ятирічки, «найвидатніший» із «всесвітньо найвизначніших» індустріальних об'єктів, «арену», чії «розміри задовольняють навіть російську любов до переваги». Хоча *Post* намагалася представити Дніпробуд як загрозу Сполученим Штатам, критики так звеличили роботу Х. Р. Нікербокера, що він отримав Пулітцерівську премію за найкращий приклад іноземної кореспонденції у 1931 р. [19, с 1].

Іншим американським журналістом, хто відвідав Дніпробуд у 1930 р., була Маргарет Бурк-Уайт, зірковий фотограф із журналу *Fortune*. Радянський уряд запросив її фотографувати досягнення п'ятирічного плану, в першу чергу тому, що радянським фотографам було важко передати естетичну велич колосальних індустріальних об'єктів. Результати її поїздки з'явились у фото-есе журналу *Fortune* за лютий 1931 р. під назвою «Радянська панорама». Центральний образ есе — молодий, без сорочки, робітник Дніпробуду, чії м'язи напружені, бо він загвинчує болт. Сцена не зображена у повному обсязі, її масштаб невідомий, тому ми можемо лише уявити небезпеку гіпотетичного падіння робітника. Кривий ракурс та художня постановка кадру створюють враження, що хлопець працює на крутому схилі у великій небезпеці, утримуючись за гайковий ключ від падіння у безодню за межами світлина.

Науковці концентрували увагу на «художньому протиставленні протилежних, але споріднених компонентів» світлина [20]. Чоловік — спітнілий, напівголий, брудний, а гребля — упорядкована. Чоловік пов'язаний із природою, а гребля обіцяє підкорити природу. Чоловік — український селянин, представник минулого, а турбіна — американська, найбільша у світі, та символізує майбутнє. Поштова адреса «Амторг Нью-Йорк Дніпробуд Кічкас в'яз Ніколаєв», що надрукована англійською мовою, частково помітна на зовнішньому боці. Складається враження, що ця адреса — підпис митця і тому американські інженери є авторами Дніпробуду як проекту. Таким чином, образ українського робітника, який намагається загвинтити болт на американській турбіні, стає символом великої боротьби цивілізацій між Радянським Союзом та США. Якщо робітник оступиться та впаде, це означитиме смерть та руйнування для всього, що він ототожнює. Але, якщо

він витримає, українсько-американська співпраця призведе до створення однієї із найбільш колосальних конструкцій у світі.

М. Бурк-Уайт писала також про свою поїздку до Дніпробуду у подорожніх нотатках під назвою «*Очі дивляться на Росію*» (1931). У своїй книзі вона пояснює, що була в захваті від того, що найграндіозніша у світі гребля будувалася «босими, з голою спиною» робітниками, колишніми селянами, які взаємодіяли із технологіями Дніпробуду, ніби вони були наділені божественною силою, яка надавала їм надлюдські здібності. Вона пише, що ці нові наймані робітники «вірили, що підйомні крани можуть підняти будь-що та все» і, навіть, «намагалися опустити тисячотонний валун». Цей ентузіазм досягнув піку абсурду, коли «половина із привезених кранів за перші шість місяців свого використання була зайнята підйомом іншої половини та переверталася наївними робітниками у пошуку чуда» [21, с. 80].

М. Бурк-Уайт була настільки вражена будівними проектами, такими як Дніпробуд, що вирішила знов повернутися до Радянського Союзу у 1931 р. Але, коли приїхала, вона помітила, що селянська робоча сила лише за один рік чудодійно опанувала американську технологію. «Зараз на Дніпробуді», — писала вона, — «американські інженери стверджують, що крани оперуються з найбільшою точністю та на захоплюючій висоті» [22, с. 8]. Луї Фішер, журналіст із *Nation*, також описує, як його зростаюче благоговіння перед Дніпробудом, яке було повністю припустимим у 1930 р., досягло піку у 1931 р. Він пише: «Дніпробуд такий гігантський, мета така величезна, що відвідувач може тільки затримати подих та висловлювати своє здивування короткими вигуками. Коли я намагався висловити своє здивування радянському інженерові, який був моїм гідом, він посміхнувся та сказав: «Хм, наступного року ми збираємося розпочати будівництво Волгобуду, який буде вдвічі більший» [23, с. 36]. Проте з першого погляду проект не всіх приводив у захват.

Х. Л. «Джек» Хайнц II потрапив до Радянського Союзу в липні 1931 р. Його перекладачем і керівником був валлійський журналіст Гарет Джонс. Коли вони влітку відвідали Дніпробуд, Хайнца особливо вразила американська колонія. «Там на мене чекав сюрприз всього життя», — пише він у своїй анонімно опублікованій книзі «Дослідження в Росії — 1931» (1932): «Полковник Купер і його люди мають чудові будинки, по типу флоридського цегляного бунгало, що розташовані у прекрасному саду з безліччю дерев. Ми залишилися з містером Вілкінсоном у будинку, де живе полковник Купер. Це було грандіозно!» [24, с. 215]. Проте, коли Джонс вирушив у сільську місцевість, щоб оглянути стан колективізації і розкуркулення, то виявив, що населення навколо Дніпробуду піддається жорстокому переслідуванню. «Кулаків вони вислали звідси і це було жахливо. Ми дізналися з листа, що по дорозі загинуло дев'яносто дітей — дев'яносто з цього району», — сказав один менонітський фермер Джонсу: «Багато людей поїхали в Америку — заберіть нас з собою!» [24, сс. 222 — 223]. На жаль, мало американців звертали увагу на руйнівні наслідки Дніпробуду навколо греблі, тому що були зайняті, як це назвав Нікербокер, «спогляданням гламурної статистики».

Церемонія відкриття

10 жовтня 1932 р. Запоріжжя святкувало урочисте відкриття Дніпрогесу, ця подія включала всі елементи масового видовища. Майже всі іноземні кореспонденти, які писали про Радянський Союз, заздалегідь прибули у розкішних потягах, і більшість з них запам'ятали захоплюючу естетичну велич першого погляду

на збудовану греблю. Джеймс Еббе, фотограф із *The New York Times*, відреагував вигуком: «Коли я побачив греблю Дніпробуду, я подумав, що соціалізм вже збудовано» та «бажав бігти до телеграфу, щоб надіслати Й. Сталіну привітання з успішною індустріалізацією Радянського Союзу» [25, сс. 86 – 87]. Луї Фішер також був глибоко зворушений, він зняв капелюха та мовчав, ніби увійшов до церкви або іншого святого місця [26, с. 104].

Наступного ранку тисячі робітників Дніпробуду та запрошені гості гуляли поперек прольотів греблі та заповнювали ряди колон, зведених на фундаменті електростанції. В той час, як іноземці були заворожені святкуванням, радянські люди, здавалося, не поділяли їхнього ентузіазму. Юджин Лайонс, журналіст із *United Press*, помітив, що «маса людей була на цій сцені надто довго, щоб бути зачарованими пронизливою поетикою обладання» [27, с. 543]. Був присутній великий контингент радянських митців, але більшість з них здавались незацікавленими або пасивними. Присутній романіст Леонід Леонов «чомусь цікавився не індустріалізацією, а кактусами» [28, с. 169]. Схоже, що Л. Леонов тут зустрівся із М. Бурк-Уайт, тому що серед її радянських портретів є неопублікована світлина, де він дійсно незграбно доторкається до кактусу. В той час, як портрет зафіксував момент відчуженості або дискомфорту, інші намагалися сприймати церемонію як щось абсурдне в контексті голоду, який посилювався в оточуючій сільській місцевості.

Хоча голодомор ще не досяг свого найбільш летального рівня у жовтні 1932 р., багато кореспондентів бачили надзвичайно довгі черги за хлібом, голодуючих селян, або, навіть, трупи у місцевості біля греблі. Джеймс Еббе опублікував світлину з місця подій у своїх подорожніх нотатках «Я фотографую Росію». Образ маргіналізує індустріальний рух — виштовхує його далеко на задній план, протиставляючи його черзі за хлібом, яка збирається на правому березі ріки. Д. Еббе також включив список «світлин, які я не робив», одна з них стосується взаємозв'язку Дніпрогесу та Голодомору: «Центральна вулиця маленького українського села, дець біля восьми миль від величної греблі Дніпробуду. Скручений чоловік лежить на узбіччі, відпочиваючи — у вічності. Він просто був занадто голодний» [25, с. 323]. Малкольм Маггерідж із *Manchester Guardian* також згадує, що бачив «виснажених селян» на українській залізничній станції на своєму шляху до церемонії: «Повний німецький кореспондент безтурботно викинув у вікно курячу ніжку, яку він гриз. Почувся швидкий рух, щоб її підняти. Цей жест та відповідна реакція залишились зі мною на довгі роки як ком у горлі. Щось було символічне у загальній ситуації, в якій нам, репортерам, слід було соромно почуватися так впевнено у цій величезній країні, ніби це була наша територія. Ми дивилися, але не бачили» [29, с. 245].

Церемонія відкриття стала переломним моментом для більшості іноземних кореспондентів, бо вони втратили віру в обіцянки радянської індустріалізації. Але пройшли роки перш ніж ці журналісти визнали свою співучасть в ігноруванні, мінімізації або прихованні голоду. Після завершення плану п'ятирічки інтерес американців до Дніпрогесу почав знижуватися. Більшість інженерів залишили свої котеджі та повернулися до США після закінчення будівництва греблі. Журналісти, які висвітлювали Радянський Союз у пригодницькому сенсі, отримали інші більш екзотичні завдання. Дніпрогес більше не був об'єктом підвищеної уваги, але, натомість, став туристичним напрямком, який пропагувався радянським урядом як місце дозвілля та відпочинку.

Запоріжжя було внесено до списку «Індустріального туру» Інтуристу та до «Туру по річці Дніпру» у 1930-х рр. і рекламувалося журналом *Soviet Travel* як ідеальне місце для відпустки, де відвідувачі у глибині України можуть скористатися такою ж розкішшю та комфортом, як у європейських столицях [30]. У круїзі по річці, вже навігаційній завдяки Дніпрогесу, відпочиваючі будуть «забезпечені усіма вигодами», включаючи буфет, салони, ванні кімнати, душ, постільну білизну, ковдри та, навіть, рояль [31, с. 1]! Але головною пам'яткою міста була не гребля, а острів Хортиця, «колись форпост Запорізької Січі, а зараз гарно відомий оздоровчий курорт». Стаття під назвою «Чудовий Дніпро за будь-якої погоди» навіть трохи переробила відому фразу М. В. Гоголя із «Страшної помсти» у гучний рекламний лозунг для привабливості регіонального туризму [32, с. 12].

Висновки

Тож, що можна сказати про американський внесок в будівництво ДніпроГЕСа?

По-перше, роль полковника Купера в просуванні американсько-радянських ділових відносин є ключовою. Його відкритість для співпраці зі своїми радянськими партнерами була безпрецедентною. Таким чином, успіхи діяльності Дніпробуду переконали багато американських корпорацій підтримати радянську промислову революцію. Дійсно, без Купера і його співпраці на Дніпробуді, промисловий розвиток в усьому Радянському Союзі протягом п'ятирічного плану виглядав би по-іншому. Навіть історик Гарольд Дорн проводить прямий зв'язок між американським інвестуванням у Дніпрогес та поразкою нацистів [33, с. 347]!

По-друге, більшість американців, які потім приїжджали до Дніпробуду, не могли зрозуміти, що росіяни та українці — це дві окремі національності, а колишня Російська імперія — не Радянський Союз. Коли Борк-Уайт фотографувала роботу «селянських» робітників, вона ідентифікувала цих людей як росіян, а не українців. Теж саме стосується назви книг Хайнца «Дослідження в Росії — 1931» та Еббе «Я фотографую Росію», які приховують, що Дніпробуд знаходиться в Україні. Навіть полковник Купер, який провів багато часу у Запоріжжі, часто ідентифікував «радянське» і «російське» як тотожне. Таким чином, через плутанину «радянського» і «російського» американці не визнали за українськими робітниками деякі з найбільших тріумфів Дніпробуду. Можна також припустити, що через це численні смерті в селах після будівництва ДніпроГЕСу не сприйняли як геноцид українського народу.

Хоч більшість американців і не писали про Голодомор, але глибоко співчували населенню Запоріжжя. Насправді, багато хто говорив про те, що любить ДніпроГЕС всім своїм серцем. «Любов» — дещо несподівана емоція по відношенню до електростанції, але американці часто пояснювали, що це дійсно дивно, що найбільш вражаюча дамба у світі побудована робітниками, які раніше ніколи не жили в електрифікованих будинках. Для багатьох це було шокуючим зіткненням минулого з майбутнім, примітивного з сучасним, що надихнуло і наповнило радістю і надією. Насправді, полковник Купер висловив сподівання, що здатність американців, росіян і українців спільно працювати над «найважливішим» гідроелектричним проектом, «колись реалізованим людиною», може слугувати прикладом «для встановлення миру у світі» [34, с. 3]. На дев'яностій річниці завершення ДніпроГЕСу важко об'єднати образи греблі як символ Голодомору і як символ світового миру. Проте, якщо Дніпробуд і може навчити нас чомусь, то це тому, що кожен повинен пишатися «наївними робітниками у пошуку чуда» та надихатися їх прикладом.

Библиография

1. Тэсс Татьяна. В дни испытаний / Татьяна Тэсс // Известия. — 1941. — 16 ноября.
2. Fischer Louis. [Untitled Essay] / Louis Fischer // *The God That Failed* [ed. Richard Crossman]. — New York : Harper & Brothers, 1949.
3. Knickerbocker H. R. Is Tomorrow Hitler's? 200 Questions on the Battle of Mankind / H. R. Knickerbocker. — New York : Reynal & Hitchcock, 1941. — С. 107 — 108.
4. Sulzberger Cyrus L. Can Hitler Conquer Russia? / Cyrus L. Sulzberger // *New York Times*. — 1942. — 10 May.
5. Kupensky Nicholas K. The Soviet Industrial Sublime: The Awe and Fear of Dneprostroy, 1927 — 1932 / Nicholas K. Kupensky. — Ph.D. dissertation, Yale University, 2017. — С. 5 — 13.
6. Nye David E. The American Technological Sublime / David E. Nye. — Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1994.
7. Soviet Considers Plan to Harness Dnieper // *New York Times*. — 1926. — 29 October.
8. Young James C. Soviet Power Project Rivals Muscle Shoals / James C. Young // *New York Times*. — 1926. — 17 October.
9. Colonel H. L. Cooper Hopeful of Russia / H. L. Colonel // *New York Times*. — 1926. — 2 October.
10. Работы на Днепрострое начались: раздался первый удар молотка // *Правда*. — 1927. — 16 марта.
11. Гладков Федор. Дніпрельстан / Федор Гладков // *Известия*. — 1928. — 11 марта.
12. Knickerbocker H. R. The Red Trade Menace: Progress of the Soviet Five-Year Plan / H. R. Knickerbocker. — New York : Dodd, Mead & Company, 1931.
13. Письмо И. В. Сталина В. В. Куйбышеву, 13 августа 1928 // РГАСПИ, ф. 588, оп. 1.
14. \$21,000,000 Allotted for Dnieper Project // *New York Times*. — 1929. — 11 August.
15. Russia's Five-Year Plan // *New York Times*. — 1930. — 26 January.
16. 44 American Firms Are Aiding Soviet // *New York Times*. — 1930. — 30 November.
17. Filene Peter G. Americans and the Soviet Experiment, 1917 — 1933 / Peter G. Filene. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1967.
18. Would Push Trade in Soviet Market // *New York Times*. — 1930. — 7 December.
19. Two Pulitzer Prizes Are Won by Women // *New York Times*. — 1931. — 5 May.
20. Brown Theodore M. A Legend that Was Largely True / Theodore M. Brown // *The Photographs of Margaret Bourke-White* [ed. Sean Callahan]. — New York : New York Graphic Society, 1972. — С. 11 — 12.
21. Bourke-White Margaret. Eyes on Russia / Margaret Bourke-White. — New York : Simon and Schuster, 1931.
22. Bourke-White Margaret. Where the Worker Can Drop the Boss / Margaret Bourke-White // *New York Times Magazine*. — 1932. — 27 March.

23. Fischer Louis. *Machines and Men in Russia* / Louis Fischer. — New York : Harrison Smith, 1932.
24. [Heinz II, H. L. Jack.] *Experiences in Russia — 1931: A Diary* // H. L. Jack Heinz, II. — Pittsburgh : The Alton Press, Inc., 1932.
25. Abbe James E. *I Photograph Russia* / James E. Abbe. — New York : National Travel Club, 1934.
26. Muggeridge Malcolm. *Winter in Moscow* / Malcolm Muggeridge. — New York : Eyre & Spottiswoode, 1934.
27. Lyons Eugene. *Assignment in Utopia* / Eugene Lyons. — New York : Harcourt, Brace and Company, 1937.
28. Кирпотин В. Я. *Ровесник железного века* / В. Я. Кирпотин. — М. : Захаров, 2006.
29. Muggeridge Malcolm. *Chronicles of Wasted Time, Volume 1: The Green Stick* / Malcolm Muggeridge. — London : Collins, 1972.
30. *Map of the Soviet Union Showing Connections with Other European Cities.* — New York : Intourist, Inc., 1933.
31. [The Dnieper...] // *Soviet Travel.* — 1934. — № 3.
32. Polyanovski M. *The Dnieper is Lovely in Any Weather* / M. Polyanovski // *Soviet Travel.* — 1934. — № 5.
33. Dorn Harold. *Hugh Lincoln Cooper and the First Détente* / Harold Dorn // *Technology and Culture.* — 1979. — № 20. 2.
34. *Американский консультант г. Купер о Днепрострое* // *Известия.* — 1932. — 10 октября.

Купенский Н.

ДнепроГЭС глазами американцев

В данной статье обсуждается американское восприятие Днепровской электростанции 1926 — 1933 гг. в интервью полковника Хью Л. Купера; в корреспонденции Х. Р. Никербокера, Луиса Фишера, Гарета Джонса, Юджина Лайонса и Малкольма Маггериджа; а также в снимках Маргарет Бурк-Уайт и Джеймса Эббе. Большинство американцев было поражено мощностью и масштабностью ДнепроГЭС, но многим эти чувства восторга и умиления не позволили осознать разрушительную взаимосвязь между индустриализацией Советского Союза и голодом, который терроризировал украинскую деревню.

Kupensky N.

DniproHES through American Eyes

This article surveys the American representations of the Dnipro Hydroelectric Station from 1926 to 1933, including the public statements of Colonel Hugh L. Cooper, the reporting of H. R. Knickerbocker, Louis Fischer, Gareth Jones, Eugene Lyons, and Malcolm Muggeridge, and the photography of Margaret Bourke-White and James Abbe. The majority of Americans were impressed by the might and magnitude of DniproHES, but the feelings of awe and wonder prevented many from recognizing the destructive relationship between the industrialization of the Soviet Union and the famine that terrorized the Ukrainian countryside.

ПРО ДАТУ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Не є таємницею те, що історична наука вкрай залежна від ситуації, яка складається в тій чи іншій країні. На істориків тиснуть загальна політична та економічна ситуації, державні директиви, джерело фінансування досліджень, врешті-решт особисті переконання та суб'єктивне відчуття процесів, що перебігають навколо. Результати досліджень часто стають набуттям широкого загалу, формують суспільну думку. Запропоноване дослідження так само є наслідком процесів, що мають місце як в країні в цілому, так і в Запоріжжі зокрема. Хоч мова піде про аналіз подій, пов'язаних з конкретною датою, хронологічні рамки статті значно ширші, тому що ці події будуть вписані не тільки в історичний, але і в політичний контекст. Деякі теми, про які піде мова, настільки широкі, що вже стали основою численних монографій, і, безумовно, викличуть увагу науковців у подальшому. Тому автор усвідомлює конспективність викладення багатьох історичних пластів, і, тим не менш, тезово пропонує власне бачення подій.

Сучасне Запоріжжя веде свою історію від Олександрівська, дата заснування якого відома, хоча сьогодні і дискусійна. Довгий час вважалося, що такою датою є 1770 р. Вперше докладну історію заснування Олександрівської фортеці описав Я. П. Новицький [1]. Він чітко прив'язував її до Дніпровської укріпленої лінії. За радянських часів у наукових публікаціях дата не переглядалася [2, с. 66]. Популярна література так само пов'язувала виникнення міста з побудовою фортеці [3, с. 4; 4, с. 15]. Однак, з середини 1990-х років почалися дискусії, метою яких стало зсування дати заснування міста в глиб віків.

24 січня 2008 р. була створена робоча група з уточнення дати заснування міста Запоріжжя. 26 червня 2012 р. Запорізька міська рада, з притаманною чиновникам обережністю, вирішила «прийняти до відома звіт робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя» [5]. Остаточну крапку в дискусії начебто поставило рішення міської ради № 47 від 27 червня 2014 р. «Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя» [6]. Рішення пропонувало: «Вважати 952 рік датою виникнення першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя, на підставі трактату Візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного * «Про управління імперією», як першої відомої писемної згадки про існуючі городища на обох берегах Дніпра та острові Хортиця». Тим не менш, 1770 р., як рік заснування Олександрівська згадується у популярних виданнях, надрукованих після 2014 р. [7, сс. 34, 40, 140]. А поява нашої розвідки свідчить про відсутність одноставної думки з цього питання і в науковій літературі.

Уважний аналіз наведеної вище хронології дозволяє побачити не завуальований політичний підтекст. Спочатку Російська імперія намагається створити історичне підґрунтя для затвердження свого політичного домінування на цих територіях, потім Радянський Союз підхоплює і несе вигідний пласт історії. З появою незалежної України починається боротьба з, ще радянським по суті, сприйняттям запоріжжанами історичних подій. За президентства В. А. Ющенко проукраїнські ідеї набирають державної підтримки і постає можливість створення відповідної робочої групи, висновки якої за наступного президента лише

* Так в документі. Вірне написання – «Порфірородного».

приймаються до відома. Остаточне рішення про перенесення дати заснування міста було прийнято вже під час сучасної російсько-української війни.

Де-юре маємо новий орієнтир для відліку часу, який де-факто не прижився. Складні питання не мають простих відповідей, і відповідь, що запропонована вказаним документом має безліч протиріч. Протиріччю починають вже назва і суть постанови 2014 р. Шукати начебто почали перше поселення на території сучасного міста, а знайшли дату заснування самого міста. Аксиоматичним є те, що не будь-яке поселення дає початок населеному пункту, який пізніше з'являється на території, яку раніше займало поселення. Робоча група звітувала про досліджені рештки перших поселень, ототожнених з племенами дніпро-донецької археологічної культури, датовані серединою V – серединою IV тисячоліття до н. е. Далі мова йшла про заселення території протягом доби бронзи, скіфського періоду. Але основна увага була приділена Крарійській переправі. Саме про цю переправу і повідомив Костянтин VII. Основним завданням групи було не тільки знайти нову дату заснування міста, а ще і довести безперервність процесу проживання людей тут [5].

Безперервність проживання людей в населеному пункті є наріжним каменем визначення точки відліку його історії. Тут варто зауважити, що не кожне поселення можна вважати містом. На відміну від сільського поселення, місто, по-перше є адміністративним центром певного району, по-друге, його мешканці переважно зайняті не у сфері сільського господарства. Виходячи з цього визначення, термін «місто» можна застосувати до Олександрівська починаючи лише з 30 березня 1783 р., коли він стає повітовим містечком Катеринославського намісництва. Однак були часи, коли навіть Рим був лише сільським поселенням. Якщо мова вже зайшла про намагання обґрунтувати середньовічні корені сучасного Запоріжжя, треба згадати основні атрибути середньовічних міст. В них розташовувалися органи державної влади, податкові та фіскальні служби, церкви та монастирі, школи та університети. Тодішнє місто було політико-адміністративним, сакральним та культурним центром. Це означає, що вказані інститути безперервно передавали справи від однієї людини до іншої, накопичували архіви, писали історію та формували свідомість людей, як мешканців саме цього населеного пункту. Головним фактором визначення дати, або хоча б століття народження міста є те, щоб від конкретного поселення тягнулася безперервна ниточка розвитку. На наш погляд, нічого подібного на території, де потім виникло сучасне Запоріжжя не було. Але ж, робоча група намагалася провести таку нитку, хоча і не змогла заповнити деякі лакуни. Звичайно ж, посадовці, які приймали згадане вище рішення, увагу на ці лакуни не звернули.

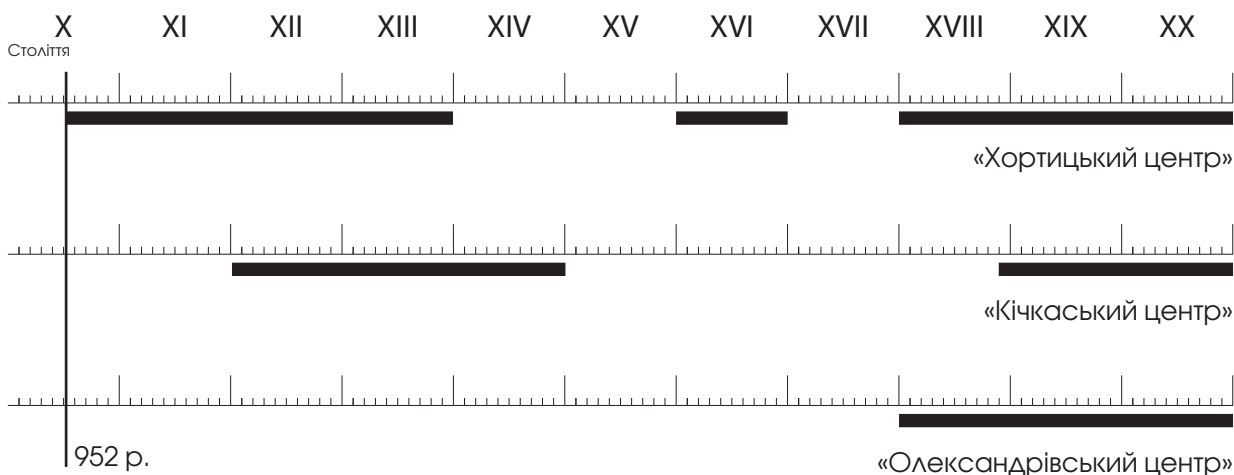
Дата 952 р. теж умовна. З одного боку умовна тому, що трактат писався протягом чотирьох років і був завершений у 952 р. Цікаві для нас відомості містить дев'ята глава. Усього їх 53, тому є вірогідність згадування візантійським імператором наших територій трохи раніше. З іншого боку – Костянтин VII дійсно розповідав сину Роману про Крарійську переправу та острів Святого Григорія (Хортицю), але ж він не казав про існування тут будь-якого міста або поселення. Достатньо прочитати відповідну частину трактата, щоб зрозуміти, що члени комісії навіть візантійського імператора трактували на власний розсуд [8, с. 49]. Аналізуючи висновки комісії бачимо, що деякі століття взагалі нічим не заповнені. Вірогідно, якісь люди протягом цього часу проживали на території, яку охоплює сучасне місто, але сьогодні ані археологи, ані історики ще не знайшли тому під-

твердження. Важливо не тільки заповнити хронологічні розриви, а ще і бачити спадкоємність розвитку: люди повинні усвідомлювати себе мешканцями конкретного населеного пункту з єдиним центром. Тому треба говорити про безперервність розвитку в топографічному вимірі. Кожне місто має передмістя. Протягом подальшого розвитку передмістя поглинаються містом, але історичний центр, старе місто, топографічно знаходиться в центрі. В нашому випадку три різних центри робочою групою були штучно поєднані. Назвемо їх умовно Хортицьким, Кічкаським та Олександрівським і проаналізуємо кожний окремо.

У 1976 р. в південній частині о. Хортиця було досліджено невеличке поселення. Досліджена площа склала 300 м². На цій ділянці знайдені рештки однієї напівземлянкової господарчо-побутової будівлі. Також було виявлено, що аналогічні будівлі були розташовані п'ятьма рядами вздовж берега озера Осокорового. Поселення датоване X – XIII ст. [9, сс. 373 – 374]. Переглядати датування в подальшому не було підстав [10, сс. 16 – 17]. Таким чином, невеличке за площею поселення припинило своє існування і ніколи більше не відроджувалося, історія не зберегла його автентичної назви. Подальша доля населення не відома. Потім, після тривалої перерви, восени 1552 р. на о. Мала Хортиця з'являється замок князя Вишневецького. Він проіснував до осені 1557 р. і був зруйнований [10, сс. 18 – 19]. Там само були знайдені два козацьких зимівника, датовані XVI ст. Ще два зимівника досліджені на о. Хортиці [11, с. 91, 97]. Протягом 1737 – 1739 рр. на Хортиці діяла корабельня, а редути навколо неї підтримувалися принаймні до 1749 р. [12, сс. 142 – 145]. З 1790 р. на Хортиці оселилися меноніти [13, с. 186], а сам острів став частиною вже сформованого Олександрівська лише 3 грудня 1916 р. [14, с. 360].

Окрім Хортицького існували два Кічкаських поселення. Одне на лівому, друге на правому берегах Дніпра, на їхньому місці зараз розташовані споруди Дніпровської гідроелектростанції. Правобережне поселення було найбільшим з подібних поселень на Нижньому Дніпрі, займало площу близько п'яти гектарів, на ньому дослідники нарахували не менше 57 жител-землянок. Мешканці поселень займалися перевозом через Дніпро, землеробством, скотарством, рибальством, ремеслами, торгівлею і мали риси міських центрів. Поселення датуються XII – початком XIII ст. з деякою вірогідністю розширення цього датування на XIV ст. [15, сс. 93 – 94; 16, сс. 178, 187 – 188, 192]. Ці поселення припинили існування, не залишивши по собі ніякої пам'яті, і були випадково знайдені лише під час будівництва Дніпрогесу. Недалеко від території поселень у 1790 р. засновують селище Айнлаге (Кічкас) переселенці меноніти [13, с. 186]. Протягом 1796 – 1797 рр. на одному з берегів діяла Кічкаська корабельня [17, сс. 210 – 213]. Тому з 90-х років XVIII ст. спостерігаємо безперервність розвитку у часі, хоча і наявні розриви етнічні та релігійні – після будівництва гідроелектростанції меноніти були витіснені, та і росіяни, які становили частину спеціалістів корабельні, не втрималися.

Нарешті останній, і головний центр – лівий берег Дніпра між річками Московками. На плані 1770 р. на березі Мокрої Московки позначено 10 козацьких зимівників [11, с. 96 – 98]. Коли саме тут оселилися пращури мешканців цих господ достеменно невідомо. Ніхто не знає, як би склалася доля цієї території у подальшому, однак суттєві корективи внесла експансія Росії на Південь. У 1736 р. з'явився Мініхівський ретраншемент [18, с. 44]. Невідомо, як довго він функціонував, однак саме його вирішили використовувати як основу Олександрівської фортеці на початку будівництва Дніпровської укріпленої лінії у серпні 1770 р. З цього року життя тут не переривалося.



Діаграма існування поселень на території сучасного Запоріжжя

Для порівняння зобразимо відомі факти діаграмою. З неї видно, що кожний умовний центр жив своїм власним життям. Існують величезні хронологічні провалля у XV та XVII століттях. Перетинатися центри почали лише наприкінці XVIII ст., тобто з приходом Росії. Процес супроводжувався розривами у всіх сферах життя – економічній, культурній, національній, політичній. Мається на увазі наступне. Не дивлячись на те, що мешканці зимівників жили тут з більш давніх часів, ми не бачимо спадкоємності. Російські війська поводити себе як загарбники. Відомі, наприклад, випадки конфіскації солдатами усієї великої рогатої худоби та руйнування зимівників [1, сс. 198, 202, 203]. На Хортиці та біля Кічкасу з'являються меноніти, які раніше тут не проживали. Повсюдно починається витіснення тюркомовного населення. В економічному плані прогресивні капіталістичні паростки зимівницького господарювання витісняються регресивними, частково феодально-кріпосницькими, принесеними на багнетах імперії [19, с. 131; 11, сс. 234, 235]. Політично українська державність у вигляді Нової Січі була зруйнована, натомість тут утвердилася Російська імперія. Цей розрив не є хронологічним, він культурний. Ми бачимо в цьому як негативні, так і позитивні моменти.

Але з цього моменту історія набуває політичного забарвлення. Здавна вважалося, що просування Росії на Південь супроводжувалося заселенням територій та їх господарчим освоєнням. Нібито раніше не було нічого і тепер з'явилося усе. Саме ці твердження підштовхнули до перегляду дати заснування Запоріжжя. Певну логіку такий перегляд, безумовно, має. Історична свідомість значної частини населення була сформована за панування догми про цивілізаторську роль Росії під час просування до південних морів. Численні дослідження громадської думки репрезентують вкрай повільні зміни свідомості. Навіть у 2015 р. на Півдні України, куди територіально входить і Запоріжжя, громадянами України себе вважають лише 45,1% опитаних. 42,5 % вважають себе представниками регіону, або населеного пункту, в якому вони мешкають. 5,7% навіть назвалися громадянами колишнього Радянського Союзу. Решта дала іншу відповідь [20, с. 140]. Звичайно, за свідомість людей, які і досі знаходяться у лещатах радянських парадигм варто боротися. Тим не менш, механічна зміна дати заснування багатьох населених пунктів, на нашу думку, не тільки не призведе до бажаних світоглядних змін, а може навіть пригальмувати ці зміни.

Отже, протягом пізнього середньовіччя на території сучасної Запорізької області корінним населенням були тюркомовні народи. Але потім вихідці з традиційно українських земель розпочинають колонізацію Півдня. Ця колонізація підштовхнула впливових фахівців вважати основним населенням цієї території запорозьких козаків [21, сс. 49 – 50; 18, сс. 13 – 14, 18 – 19]. Козацька колонізація не витіснила ногайців, певний час вони співіснували і відносини двох народів не завжди були войовничими, мирні стосунки були нормальним явищем [22, с. 20]. Запорізькі степи не були Диким полем в сенсі відсутності населення та господарського освоєння. Економічний розвиток йшов шляхом зимівничого (фермерського) господарювання [11, сс. 171 – 177, 227 – 229] та кочового скотарства [18, сс. 21 – 22].

Починаючи з першої чверті XIX ст. російські історики та публіцисти почали оприлюднювати праці, які започаткували традицію наділяти Росію цивілізаторською місією стосовно Півдня України [21, сс. 30 – 31]. Було написано безліч творів, іноді кардинально змінювалися погляди на деякі питання, що було пов'язано зі зміною вектора розвитку у 1917 р. Тим не менш, основні постулати – заселення і розвиток – залишалися незмінними. Розуміючи складність проблеми в цілому, спробуємо запропонувати тезово власні думки. Один з найкращих радянських дослідників вказаної проблематики, В. М. Кабузан одну з монографій навіть назвав «Заселення Новоросії». Величезним обсягом статистичної інформації він доводив, що населення нових російських територій постійно збільшувалося, постійно повторюючи тезу: основну роль в заселенні та господарському освоєнні грали українці [13, сс. 58, 82 – 83, 94 – 96, 123, 133, 166, 216]. Про колонізацію 40 – 60-х років XVIII ст. дослідник говорив наступне: «... прості українські трудівники самотужки, без будь-якої допомоги з боку влади, а частіше всупереч її волі, робили свою звичайну шляхетну справу – заселяли та освоювали неосяжні простори Північного Причорномор'я» [13, с. 100]. Однак, пізніше автор був змушений визнати: у 20 – 30 рр. XVIII ст. татари складали 70 % усього населення регіону. В Таврійській губернії у 1795 р. татар було 76,4 % наявного населення, а у 1858 р. – 43 %. В 60-ті рр. XVIII ст. татари становили 50 % населення Північного Причорномор'я [23, сс. 43, 131, 187]. Таким чином термін «заселення» взагалі втрачає будь-який сенс і значно вірніше говорити про заміну населення, тому що вказана територія і так була заселеною. І цю зміну започаткували саме українці, готуючи тим самим плацдарм для подальшого стрибка Російській імперії. Після перемоги у війні 1768 – 1775 рр. російські урядовці зрозуміли, що утримання нових земель можливо лише за умови поселення на них лояльного до імперії населення і розвитку інфраструктури [21, с. 58]. Однак етнічних росіян катастрофічно не вистачало. Кріпосництво так само гальмувало переселення на нові території. Саме тому на Південь ринули українці. Однак, пересічний громадянин наукових книжок не читає і в його свідомості розвиток нових земель Російської імперії асоціюється перш за все з росіянами.

Якщо розглянути національний склад населення Олександрівська на початковому етапі, то достеменних даних сьогодні не існує. Відомо, що у 1783 р. в місті жило 1230 мешканців [1, с. 217]. Також маємо інформацію, що у 1799 р. в Олександрівському повіті проживали 8618 греків, 1748 українців, 556 грузин, 86 молдаван, та 70 росіян [13, с. 134]. Питома вага греків та грузин пояснюється просто – роком раніше вони були організовано переселені з Криму і займали південну частину повіту. Таким чином, можна зробити висновок, що населення міста на початку

існування було переважно українським. Конкретні прізвища перших мешканців українського походження неодноразово наводить Я. Новицький. Особливу увагу звернемо на записані ним спогади старожила В. І. Нагірного, який розповів про свого діда, що жив на р. Оріль і з перших днів будівництва фортеці переїхав на Московку. Можливо, він був лопатником, яких одразу прийшло більше трьох тисяч [1, сс. 194, 197, 262 – 263]. Прикметно те, що на той період значну частину олександрівців складали каторжани – 901 особа. Пізніші дослідження доводять, що вони в основній своїй масі теж були українцями [24, с. 143]. Місця неподалік Олександрівська також заселялися вихідцями з Полтавської, Київської, Малоросійської, Чернігівської губерній [25, сс. 64 – 65; 2, с. 679].

Говорячи про військову складову, не варто забувати, що українці відігравали певну роль і в російській армії. Козаки приймали участь у бойових діях. Відомий похід Миргородського козацького полку степами у напрямку р. Кінської. Тилове забезпечення російського війська також лежало на плечах українців. Погоничами практично усього обозу були вихідці з українських губерній загальною кількістю 5764 особи. Продовольчі бази знаходилися в Києві та Бахмуті. Забезпечення транспортної логістики також відбивалося в полагоджені шляхів, залученні лоцманів та суден [26, сс. 121 – 122, 132 – 133, 150; 27, сс. 279, 281, 284, 286 – 287, 289, 295, 350; 1, сс. 194 – 195, 205]. Не варто вважати, що абсолютно усі українці були союзниками росіян. Козацькій старшині це було не вигідно [28, с. 101]. Найбільш прозорливі відчували втрату суверенітету, що підтверджується листуванням всередині Коша [1, с. 193]. Як би там не було, участь українців в російсько-турецькій війні призвела до наступних наслідків: негативного – втрати суверенітету і розгрому Січі і позитивного – значного розширення етнічних територій. І головне, на наш погляд, полягає в тому, що нові території не були подаровані Росією, хоча російський військовий компонент все ж таки переважав. Не варто забувати і про те, що під час чергової війни з Туреччиною 1787 – 1791 рр., основна частина суден Чорноморського флоту була побудована на корабельнях середньої течії Дніпра, тобто на етнічно українських землях [17, сс. 206 – 208].

Підсумовуючи сказане вище можна стверджувати, що просування Росії на південь було підготовлене і в значній мірі виконане руками українців. Більшість населення Новоросії була українською [29, с. 32; 30]. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. в Олександрівському повіті жило 68,71% українців і лише 2% росіян [13, с. 246]. О. І. Дружиніна, піддавши критиці ці цифри, все одно була змушена поставити український етнос на перше місце [29, с. 6]. Нам вказані цифри здаються абсолютно адекватними, тому що за переписом 1897 р. на тій самій території українців було вже 82,5 % [31, с. 388]. В містах українського населення в кінці ХІХ ст. було менше, і тим не менш в Олександрівську українці теж були найбільшим етносом, маючи 43 %, зміцнивши свої позиції у 1926 р., вже у Запоріжжі до 47,3 % [32, с. 69].

У ХІХ ст. українці продовжували активно боронити свої нові землі, що з іншого боку захищало і цілісність Російської імперії. Так, під час чергової російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. нащадки запорожців билися на російському боці, за що і отримали у 1832 р. землі у Приазов'ї, на території Олександрівського повіту [29, с. 16]. І якщо в попередніх війнах українці грали не головну роль, то під час Кримської війни основний тягар вже лежав на їхніх плечах. Вони складали переважну більшість у Чорноморському флоті та в наземних формуваннях. Мало хто знає, що і славетний матрос П. М. Кішка,

і сестра милосердя Дар'я Севастопольська були українцями. До того ж лівова частка пороху була вироблена на Шосткінському казенному пороховому заводі [2, сс. 547, 619, 667; 33, сс. 209 – 210, 212; 34, с. 354].

Кримська кампанія була згадана нами не дарма. Потреба в покращенні незадовільної транспортної системи в подальшому призвела до побудови Лозово-Севастопольської залізниці, яка пройшла через Олександрівськ у 1873 р. Безумовно, прокладання залізниці було викликано військовими потребами Росії [35, с. 44]. Тим не менш, цивільний фактор теж був присутній. Задля отримання прибутків приватний капітал активно вкладався у залізничне будівництво. Взагалі всі російські залізниці у той період були приватними [36, с. 33]. Залізницю, що пройшла Олександрівськом будувала приватна російська компанія. Фінансували подібні проекти зазвичай приватні банки [37, с. 109]. Перевезення не були безкоштовними і прибуток гасив кредити. Тому можна стверджувати, що промисловість та сільське господарство Олександрівського повіту, хоч і опосередковано, але так само фінансували залізничне будівництво. Кічкаський міст адміністративно підпорядковувався іншій залізниці, – Катерининській, – однак ситуація була схожою. Оплата за користування незалізничним ярусом одразу була покладена як на місцевий бюджет, так і на усіх користувачів мосту через таксу за разовий переїзд. Це повинно було компенсувати 400 тис. руб., які були витрачені на проектування та побудову незалізничного ярусу. Сума значна, якщо порівнювати з загальним кошторисом в 1 млн. 450 тис. руб. Варто наголосити, що металоконструкції для мосту були виготовлені в Катеринославі [38, сс. 14 – 15]. Взагалі то будували залізниці на місцях переважно місцеві мешканці. Наприклад, селяни з Комишувахи працювали на будівництві гілки Долгінцево-Волноваха [2, с. 548]. Наведені приклади залізничного будівництва свідчить про те, що російська держава лише корегувала загальний розвиток. Схожа ситуація була в промисловості взагалі. Певну роль грав іноземний капітал. Це прослідковується як на місцевому матеріалі [39, сс. 5, 9], так і на рівні України взагалі [40, сс. 8, 25, 42, 305]. Цей капітал не грав основної ролі, але іноді визначав напрямок технологічного руху місцевих підприємств. І головне в тому, що існувала традиція український капітал називати російським [40, сс. 309, 518]. Боротьба з цією традицією має бути одним з наріжних каменів сучасної історіографії.

Зі сказаного вище, звичайно ж, не можна робити висновок про те, що лише українці розвивали господарство та забезпечували військовий захист території Півдня України з Олександрівськом-Запоріжжям включно. Варто віддавати належне іншим народам. Не треба забувати і про внесок росіян. На наш погляд, вірно говорити про те, що розвиток цієї території протягом близько 150 років відбувався під політичною егідою Росії і близько 75 років під егідою СРСР, який своєю чергою наслідував російську традицію. Треба вписувати вказані роки в українську історію переконливо, але обережно. Створення теорій не підкріплених ані фактами, ані здоровим глуздом не тільки не сприяє зміні ментальності, а і шкодить цьому процесу. На наш погляд, говорячи про процеси, пов'язані з виникненням Олександрівська і його подальшим розвитком варто акцентувати увагу на тому, що саме українці стояли біля витоків цих процесів, і подальша їхня участь у цих процесах лише збільшувалася. І, оскільки частина українців в Олександрівському повіті зрештою перевищила три чверті, можна стверджувати, що саме вони грали основну роль у розвитку території, на якій жили. Саме руками таких трудівників і створювалися ресурси, які наприкінці існування Російської імперії були використані як дотація до загальноросійського бюджету. Мова про те, що

протягом 1900 — 1913 рр. вісім українських губерній, включно з Катеринославською давали до державного бюджету приблизно вдвічі більше, ніж отримували з цього бюджету на власний розвиток [41, сс. 29 — 30]. Праця українців призвела до того, що на українських етнічних територіях концентрація основних галузей виробництва була на першому місці в Росії, ці території були одним з основних економічних районів імперії [40, сс. 308 — 309].

Сьогодні важливо виокремлювати діяльність українців і максимально її пропагувати, говорячи про будь-який етап розвитку Російської імперії або СРСР. Треба наголошувати на тому, що українці і росіяни різні народи, а не щось спільне, як стверджує російська дореволюційна та сучасна традиція. Варто пам'ятати, що за право вважатися окремою нацією тривала боротьба на початку ХХ ст. і ця боротьба принесла позитивні плоди у вигляді української квазідержави під назвами УСРР та УРСР, що значно полегшало здобуття незалежності наприкінці століття. Виходячи з цієї тези варто говорити, що українці були одним з рушіїв успіхів Російської імперії, починаючи з XVIII ст., а згодом і успіхів СРСР. Розвиток Олександрівська, а пізніше Запоріжжя, так само є фактичною заслугою переважно українців, хоча юридично місто і було засноване російською імператрицею. На наш погляд, боротьба з російською традицією привласнювати всі позитивні моменти та додавати їх лише до своєї історії і є запорукою зміни свідомості певної частини мешканців сучасного Запоріжжя та недопущення проявів такої свідомості у майбутньому.

Таким чином загальні висновки сформулюємо наступним чином: 1) питання про дату заснування Запоріжжя сьогодні має не тільки історичний, а і політичний контексти; 2) за доби середньовіччя будь-які поселення, що знаходилися у межах сучасного міста припиняли своє існування не даючи початку нічому новому; 3) українська колонізація сучасної Південної України почалася раніше російської і створила базу для останньої; 4) протягом певного часу військовий аспект російської колонізації сприяв розширенню українських етнічних територій, однак розцінювати ці події як подарунок не вірно, оскільки кожен народ мав на меті власне зацікавлення; 5) поява Олександрівська була викликана військовою присутністю Російської імперії, а будь-які інші передумови цьому до 1770 р. були відсутні; 6) розвиток міста та навколишньої території з самого початку забезпечувався господарською діяльністю переважно українців; 6) військові перемоги росіян не здійснювалися без участі українців; 7) подальше історичне обґрунтування правомірності приналежності територій Півдня сучасній Україні повинно будуватися на праві господарського освоєння українцями вказаних територій; 8) будування теорій не підкріплених фактами та замовчування начебто неприйнятних епізодів може лише пригальмувати формування проукраїнського світогляду у деякої частини мешканців Півдня України; 9) період перебування українських територій в Російській імперії та СРСР повинен бути вписаний в загальноукраїнську історію бездоганно та переконливо.

Бібліографія

1. Новицький Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 — 1806 / Я. П. Новицький // Новицький Я. Твори у 5 томах. — Запоріжжя : АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 184 — 303.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — 668 с.
3. Воробьев Н. А. Город, рожденный Днепрогэсом имени Ленина / Н. А. Воробьев. — Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1960. — 80 с.
4. Запорожье мое цветущее [сост. Леликов Н. И.]. — К. : Реклама, 1978. — 104 с.
5. Про звіт робочої групи з уточнення дати заснування міста Запоріжжя. Рішення міської ради № 45 від 26 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zr.gov.ua/uk/documents/item/2800>
6. Про затвердження звіту робочої групи із уточнення дати заснування м. Запоріжжя. Рішення міської ради №47 від 27 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zr.gov.ua/uk/documents/item/3749>
7. Запорізький край: Фотоальбом. — Запоріжжя : Дике Поле, 2017. — 312 с.
8. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Багрянородный Константин. — М. : Наука, 1989. — 496 с.
9. Сокульский А. Л. Раскопки славянского поселения на о-ве Хортица / А. Л. Сокульский, Т. К. Шевченко, А. В. Бодянский, Л. В. Рогожкина // АО 1976 г. — М. : Наука, 1977. — С. 373 — 374.
10. Сокульський А. Предтеча козацької твердині на Запорожжі / А. Сокульський, В. Щербак // Козацькі січі: (нариси з історії українського козацтва XVI — XIX ст.) [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. — К., Запоріжжя, 1998. — 251 с. : іл. — С. 15 — 21.
11. Олійник О. Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 256 с.
12. Кобалія Д. Р. «Запорізька чайка»: історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 168 с.
13. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1791 — 1858 гг.) / В. М. Кабузан. — М. : Наука, 1976. — 308 с.
14. Новицкий Я. П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности / Я. П. Новицкий // Новицкий Я. Твори у 5 томах. — Запоріжжя : АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 360 — 409.
15. Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII — XIII ст. у Надпоріжжі / А. Добровольський // АП УРСР. — 1947. — Т. I. — С. 91 — 95.
16. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II — XIII ст.) / А. Т. Сміленко. — К. : Наукова думка, 1975. — 212 с.
17. Мордовської М. М. Суднобудування на Півдні України останньої чверті XVIII ст. / М. М. Мордовської // Музейний Вісник. — Запоріжжя, 2011. — № 11. — С. 203 — 216.
18. Карагодин А. И. История Запорожского края / А. И. Карагодин. — Запорожье : Запорожский государственный университет, 1998. — 286 с.
19. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество / В. А. Голобуцкий. — К. : Издательство АН УССР, 1956. — 416 с.
20. Котигоренко В. О. Українська нація як безперестанна альтернатива / В. О. Котигоренко // Музейний Вісник. — Запоріжжя, 2015. — № 15/2. — С. 129 — 142.
21. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 — 1800 гг. / Е. И. Дружинина. — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — 280 с.

22. Андреева С. С. Деякі етнокультурні аспекти запорозько-татарських взаємин часів Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 1999. — Вип. VI. — С. 10 — 18.
23. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. — М. : Наука, 2006. — 658 с.
24. Кравчук П. П. Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII — перша половина XIX століття / П. П. Кравчук // Музейний Вісник. — Запоріжжя, 2014. — № 14. — С. 142 — 162.
25. Жилінський В. І. Заселення гуляйпільщини (остання чверть XVIII — перша половина XIX ст.) / В. І. Жилінський // Вестник краєведа. Тезиси научных докладов и сообщений (апрель 1991 г.). — Запорожье, 1991. — № 2. — С. 63 — 66.
26. Петров А. Война России съ Турціей и Польскими конфедератами. Съ 1769 — 1774 годъ / А. Петров. — СПб. : Тип. Эдуарда Веймара, 1866. — Т. I.
27. Петров А. Война России съ Турціей и Польскими конфедератами, съ 1769 — 1774 годъ / А. Петров. — СПб. : Тип. Эдуарда Веймара, 1866. — Т. II.
28. Андреева С. С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі / С. С. Андреева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 1998. — Вип. IV. — С. 100 — 109.
29. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма / Е. И. Дружинина. — М. : Наука, 1981. — 216 с.
30. Кабузан В. Движение населения в Российской империи / В. Кабузан // Отечественные записки. — 2004. — № 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2004/4/dvizhenie-naseleniya-v-rossiyskoj-imperii>
31. Русов А. Статистика украинскаго населенія Европейской Россіи / А. Русов // Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. — Петроградъ : Общественная Польза, 1916. — Т. II. — С. 381 — 406.
32. Овчаренко Д. В. Національний склад населення окружних міст Півдня України у 1926 р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.) / Д. В. Овчаренко // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. — Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — Вип. 3. — С. 64 — 70.
33. Молчанов В. Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні? / В. Молчанов // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. — С. 209 — 214.
34. Енциклопедія історії України. — К. : Наукова думка, 2008. — Т. 5. — 568 с.
35. История железнодорожного транспорта России: учебное пособие [под ред. А. В. Гайдамакина, В. А. Четвергова]. — М. : ФГБОУ «Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте», 2012. — 312 с.
36. Вульф А. История грузовых железнодорожных перевозок в России XIX — XX века / А. Вульф, Л. Макаров, Р. Молочников. — М. : «Книга-Пента», 2008. — 200 с.
37. Мингереш С. Д. П. И. Губонин и его вклад в развитие Российского предпринимательства XIX столетия / С. Д. Мингереш // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов : Грамота, 2011. — № 2 (8). — Ч. III. — С. 107 — 112.

38. Карафин К. Кичкасский мост / К. Карафин, Г. Васильчук // Хортицкий бизнес клуб. — 2001. — № 5. — С. 14 — 15.

39. «Коммунару» — 100 лет. — Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1963. — 120 с.

40. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — Ч. II. — 580 с.

41. Стебницькій П. Я. Украина въ экономикѣ Россіи / П. Я. Стебницькій. — Петроградъ : 8-я Государственная типографія, 1918. — 44 с.

Лиников В. А.

О дате основания города Александровска в контексте информационной войны

В 2014 г. желание Российской Федерации отколоть от Украины часть территорий переросло в вооруженный конфликт. Информационная кампания была частью этого конфликта. В качестве противодействия многие украинские историки предпринимают попытки сдвига дат основания некоторых населенных пунктов в глубь веков. В Запорожье новая дата основания города утверждена решением городского совета. В статье проанализированы известные данные о поселениях, существовавших на территории современного Запорожья, и сделан вывод об отсутствии преемственности в их развитии. Решение проблемы обоснования исторических прав Украины на территорию Юга предлагается искать в акценте на количественном преобладании здесь украинского населения. Вклад украинцев в колонизацию и развитие, по мнению автора, создает мощный фундамент для вписывания истории Юга Украины в общеукраинскую историю. Предлагаются направления противодействия традиции привязывания южных территорий исключительно к российской истории.

Linikov V. A.

About the date of the Olexandrivsk city foundation in the context of information warfare

In 2014 the desire of the Russian federation to break off part of territories from Ukraine outgrew in the armed conflict. An informative campaign was part of this conflict. As counteraction many Ukrainian historians undertake attempts to move the dates of founding of many settlements in more early epoch. In Zaporizhzhia the new date of founding of city is ratified by the decision of town council. In the article the known data about settlements existing on territory of modern Zaporizhzhia were analysed, and drawn conclusion about absence of succession in their development. Decision of problem of grounding of historical rights for Ukraine on territory of South it is suggested to search in an accent on quantitative predominance of the Ukrainian population here. The contribution of Ukrainians to colonization and development, in author's opinion, creates powerful base for writing of history of Southern Ukraine into all-Ukrainian history. An author offers directions of counteraction of tradition to attach south territories exceptionally to Russian history.

ІНФОРМАЦІЇ

Козиряцька С. І.

МЕБЛІ В ІНТЕР'ЕРАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Меблі завжди були головним акцентом в будь-яких інтер'єрах. У всі часи за допомогою дизайну меблів людина прагнула поєднати власний естетичний смак з комфортом. В колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею багата колекція меблів та інших предметів побуту, що датуються другою половиною ХІХ – початком ХХ ст. Вони утворювали затишні куточки інтер'єрів в оселях мешканців нашого краю в той час. Купці, міщани та промисловці купували меблі як місцевих виробників так і замовляли за кордоном. Вони вирізнялися дивовижною красою, були наповнені пластичними формами та природними візерунками. Предмети інтер'єру того часу виглядають розкішно і сьогодні. Запорізький краєзнавчий музей з любов'ю демонструє їх своїм гостям.

Вперше ідея створити виставку, на якій були б представлені предмети побуту з власної колекції, в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї виникла ще на початку 1980-х рр., ще до капітального ремонту головної будівлі. Виставка розповідала про побут городян міста Олександрівська кінця ХІХ – початку ХХ ст., на ній демонструвалися макрофотографії, документи, одяг, предмети побуту, музичні апарати та інші речі, які відкривали екскурс в історію нашого міста. Вона була презентована відділом історії краю на другому поверсі музею. Ця експозиція користувалася неабиякою популярністю серед відвідувачів, та пропрацювала вона недовго – в будівлі музею почався капітальний ремонт. Однак, саме з цієї виставки виросла ідея створення більш масштабної, де можна було б показати меблеві інтер'єри часів ХІХ – початку ХХ ст. Крім того, спеціалісти активно приступили до реставраційних робіт з експонатами. А роботи з меблями було багато – від дрібного ремонту до перетягування оббивки та реставрації деревини. І в 1992 році відбулося відкриття першої виставки, на якій демонструвалися міські інтер'єри. Цього разу експозиція зайняла напівкруглий зал на першому поверсі будівлі ЗОКМ.

Згідно з планами роботи колективу музею, була проведена реекспозиція та розширення виставки «Міські меблі». Її було перенесено поверхом вище, у велике приміщення в червні 1994 р. Відтоді вона стала логічним продовженням відкритої 16 квітня того ж року виставки «Етнографічні скарби Запоріжжя», створеної співробітниками відділу історії краю ЗОКМ. Ці дві експозиції довгі роки займали гідне місце серед інших у музеї.



Фрагмент експозиційного залу до реконструкції

Працювала виставка меблів аж до 2017 р. та завжди викликала захоплення у відвідувачів. А в минулому році було прийнято рішення провести ремонтні роботи в приміщенні та перебудувати виставку в постійно діючу експозицію, яка б стала частиною теми «Наш край в другій половині XIX — на початку XX ст.». І цей проект вдалося втілити в життя. Вигляд експозиційного залу змінився. Стіни під час ремонту були обтягнуті тканиною, що вдало імітує вигляд шпалер у приміщеннях того часу. Прекрасну паркетну підлогу було вирішено тільки реставрувати. На стелі крім косметичного ремонту з'явився і елемент сучасності — натяжний глянцекий фрагмент, в якому віддзеркалюються інтер'єри минулого. Провели і заміну системи



Панорама нової експозиції

освітлення. Від загального масиву ламп в центрі стелі автори відмовилися, замість цього було встановлено по периметру велику кількість точкових світильників. Цей прийом надав можливість регулювати напрямлення світла та підсвітити індивідуально кожну деталь експозиції. Для збереження тепла та кращого проникнення денного світла в приміщення, було проведено заміну вікон. Старі штори, що були натягнуті на металеві каркаси з метою створення рельєфного драпірування, було замінено на нові, з класичним орнаментом, характерним для періоду XIX – поч. XX ст. Для акцентування уваги на окремі експонати було здійснено зонування загальної площі за допомогою двох подіумів. Цей прийом по новому організував давно знайомий експозиційний простір.

17 серпня 2018 року відбулося відкриття залу «Меблі в інтер'єрах другої половини XIX – початку XX ст.». Музеєм представлені фрагменти інтер'єрів віталень, робочого кабінету та їдальні. Демонструється понад 150 предметів музейного фонду. Серед них різноманітні музичні інструменти. Рояль, два піаніно – петербурзької фірми С. М. Schröder та механічне – виробництва німецької компанії J. D. Philipps. Зацікавлять наших гостей й оригінальні музичні апарати – поліфон та грамофон.

Буфети були популярні в різноманітних інтер'єрах і сто років тому. Чотири різних стильних та добротних буфети прикрашають дану експозицію. В інтер'єрі їдальні демонструються обідній стіл зі стільцями, а також порцеляновий, металевий та скляний посуд вітчизняного та іноземного виробництва. Прикрасою колекції посуду є чайний сервіз фабрики М. С. Кузнецова в Дулевому другої половини XIX ст.

Різні верстви населення завжди цікавили карткові ігри, вони були невід'ємною складовою відпочинку. Вечорами гравці збиралися за ломберним столом. Відвідувачі нашого музею мають можливість побачити і його.

Стіни залу прикрашають пейзажі художників П. Редіна, Г. Колосовського, В. Гайдука, а також графічні роботи А. Грабчільова та С. Ліфенка з зображеннями будівель міста Олександрівська початку XX ст. Над старовинним піаніно розміщена вишита картина «Бузок» 1905 року роботи місцевої гімназистки Марії Єндовицької.

Більшість музейних предметів, що демонструються в експозиції, поповнили колекцію ЗОКМ в 1970-і – 80-і рр. Деякі з них були придбані згідно рішень фондово-закупівельної комісії у мешканців міста Запоріжжя та області. Інші надходили як дарунки від наших експонентів. Сьогодні є можливість подякувати всім, хто долучився свого часу до цієї справи: Іванову Ж. П., Гущі В. В., Вершину Л. В., Фоміну В. І., Яковіді Я. А., Порубаймиру О. Д., Мирошниченко Є. І., Мирошнику А. Є., Сорокіну А. Є. та ін. за чудові меблі та музичні інструменти, які сьогодні розповідають про історію нашого краю другої половини XIX – початку XX ст. Останнім цікавим надходженням до колекції став подарунок колишньої співробітниці нашого музею Оганесян Наталії Георгіївни до 95-річчя ЗОКМ. Це прекрасний рояль фірми «W. TOMASCHEK» австрійського виробництва другої половини XIX ст. Наразі він є перлиною експозиції.

Запорізький краєзнавчий музей гостинно запрошує всіх відвідати свої експозиції.

ИНФОРМАЦИЯ О ВЫСТАВКАХ ОТДЕЛА ПРИРОДЫ 2016 – 2018 гг.

Современный краеведческий музей — это место, где посетитель может обогатить свои знания не только изучая витрины основных экспозиционных залов, но и посетив разнообразные тематические, интерактивные выставки.

Так в период с 2016 по 2018 гг., сотрудниками отдела природы Запорожского областного краеведческого музея был проведен ряд выставок, где с помощью современных средств, в яркой информационной форме, посетителям были представлены научные данные и исторические сведения о живой природе нашего края.

«Лекарственные растения в магии и колдовстве»

Для выставки «Лекарственные растения в магии и колдовстве» были разработаны и интегрированы — аудиовизуальная инсталляция, перформанс и арт-объект. Главной ее задачей было не поделиться магическими рецептами и практиками, а показать какое значение имели растения в жизни не только различных категорий населения, но целых народов и культур. Для этого были озвучены фрагменты поэмы Одо из Мена «О свойствах трав» в исполнении артиста Запорожского театра юного зрителя Сергея Цевелева, где внимание акцентировалось на такие растения как полынь, чистотел, крапива, подорожник, шалфей и роза.

В лесной чаще, как на краю мира, застыла фигура символа дремучести и суеверия — «Черного смотрящего». «Черный смотрящий» — это главный арт-объект, символизирующий проводника между двумя различными мирами — привычным земным и полным тайн и загадок потусторонним. В глубине чащи, под сенью дубовых веток и кустом омелы демонстрировались — страусник обыкновенный или чёрный папоротник, адриантум стоповидный, костенец северный, пузырник ломкий, многоножка обыкновенная, щитовник мужской и сальвиния плавающая, крапива двудомная, конопля посевная, подорожник большой, хмель обыкновенный, полынь обыкновенная.

Все они, по суеверным представлениям, имели и сверхъестественную силу, и чудодейственную, а перформанс «Аромат степи» объединил растения, которые долгое время сохраняли пряные запахи и ароматы — тимьян, тысячелистник, пижму, цмин, душицу и шалфей.

Но все же большая часть растений — это 24 гербарных образца из 15 семейств, были размещены по систематике, и демонстрировались в витринах. И лишь некоторые были представлены в инсталляциях, на планшетах и в диораме. На их магические свойства указывали аннотации, а некоторые растения были размещены в соответствии с представлениями о систематике древних травников, когда за основу принимались не ботанические признаки, а лишь внешнее сходство, например колючие плоды или яркие крупные цветы. Так, на планшете демонстрировались молочай и ваточник, их объединяло наличие млечного сока.

Все представленные на выставке экспонаты были объединены общей тематикой, а о их целительных свойствах говорило то, что даже сегодня они используются в традиционной медицине в виде различных травяных сборов.

«Внутри тыквы горлянки можно обнаружить целую вселенную»

Следующая выставка — «Внутри тыквы горлянки можно обнаружить целую вселенную», была посвящена растениям семейства тыквенных. Ее открытие

было приурочено к Хэллоуину. Но не с целью поддержать всеобщее варварское истребление тыкв, а наоборот, чтобы показать, что тыква является частью живой природы, и используется людьми издавна в хозяйственной деятельности и в разных видах народного творчества.

С этой целью на выставке демонстрировались не только музейные экспонаты, гербарные образцы, фотографии и плоды многих тыквенных культур, но и предметы, изготовленные



Фрагмент выставки

«Лекарственные растения в магии и колдовстве»

из тыкв, хранящиеся в некоторых частных коллекциях. Посетители имели возможность насладиться живописью запорожской художницы Галины Павлив, любезно предоставившей коллекцию расписных кукол, выполненных на тыквах горлянках, где каждая кукла не просто имела свое лицо, она завораживала, вызывая положительные эмоции, а тщательно проработанные элементы народных костюмов, подчеркивали их красоту и разнообразие. Казалось бы, простая игрушка, ну что же тут такого, но в руках настоящего мастера она приобретает большое значение, напоминая нам о нашей национальной принадлежности.

Так же на выставке были представлены предметы из частной коллекции Валерия Кеменова — человека широкого кругозора, изучающего культуру коренных народов различных уголков нашей планеты. Будучи организатором и участником многих экспедиций, ему удалось собрать удивительную коллекцию из различных экзотических предметов, часть которой, впервые была выставлена в нашем музее. Это коллекция калebasов, собранная в странах Латинской Америки и Папуа Новой Гвинеи.

Калebasы — это сосуды из высушенных плодов тыквы, используемые для приготовления и питья мате — тонизирующего напитка народов Южной Америки, а также название музыкальных инструментов. Они потрясают своей красотой и невероятной сложностью орнамента. Рисунки состоят из сотен мелких деталей, на них видны изображения растений, животных, а также различные повседневные и жанровые сцены из жизни этих народов.

Из преданий мы знаем что мате, это напиток ниспосланный людям богами. Поэтому изготовление для него сосудов, это своеобразный ритуал. Матешницы в обыденной жизни занимают особое место. В них сочетаются практичность и хрупкое изящество.

Но не менее интересны предметы быта из Папуа Новой Гвинеи. Даже сегодня местные аборигены изготавливают из горлянок не только посуду, но и элементы одежды. Это котэки или фаллокрипты — своеобразный футляр для пениса, который традиционно носят мужчины некоторых этнических групп, чтобы прикрывать гениталии.

Еще, на выставке можно было увидеть некоторые из видов тыквы горлянки и познакомиться с разнообразием форм ее плодов. Благодаря коллекции Людмилы Алексеевой посетители смогли увидеть тыквы разных форм и размеров: большую и перевернутую, тыкву булаву, тыкву лебедь, среднюю тыкву и др., а также множество декоративных тыкв — круглых, приплюснутых, вытянутых, грушевидных,

чалмовидных, коронообразных. Цветовая гамма поражает своим разнообразием. Тыквы — оранжевые, желтые, красные, белые, серые и зеленые, полосатые, пестрые, двухцветные, с гладкой кожурой и ребристые. Все они нашли свое отражение в картинах художников, в мелкой пластике, в открытках, статуэтках и посуде. Так, на основе бутылочной тыквы лагенарии, удалось показать эти растения с разных сторон, что обеспечило гармоничное восприятие выставки в целом.

«Чудові кристали»

В ноябре 2016 г. в выставочном зале отдела природы состоялось открытие выставки «Чудові кристали». Знакомство начиналось с осмотра экспонатов Сихотэ-Алинского полиметаллического комбината Приморского края России, представленных кварцитовыми и кальцитовыми друзами и горным хрусталем. Они стали наиболее привлекательной частью выставки, а в следующих витринах можно было увидеть кристаллы с Березовского золоторудного месторождения Урала — это серный и медный колчеданы; из месторождений Кольского полуострова — эвдиалит; из Монголии — зеленый и фиолетовый флюориты; из Антарктиды — кристаллы кальцита на горной породе.

Коллекция собранная на территории нашей области выделялась гипсовыми розами и кристаллами кварца, альмандина, породами гранита и пегматита, и искусственными кристаллами запорожских заводов. Всего на выставке можно было познакомиться с 55 образцами различных кристаллов из фондов нашего музея.

«Разношерстная компания семейства псовых»

2018 год согласно восточному календарю — год собаки. Именно поэтому выставку «Разношерстная компания семейства псовых» мы решили посвятить животным этого семейства. На территории Запорожской области, отряд хищников представлен двумя семействами — это семейство куньи и семейство псовые.

Семейство псовые, по количеству в нем видов, небольшое. Их насчитывают всего тридцать пять. Четыре из них встречаются в дикой природе нашего края, и их чучела можно было увидеть на выставке — это волк, шакал, лисица обыкновенная и собака енотовидная. Из всех этих видов, одомашнить удалось только собаку, и только она стала верным спутником человека.

Графика, живопись, вышивка, книги, различные средства по содержанию и уходу за собаками, все это удалось показать благодаря сотрудничеству, как с государственными организациями, так и с частными коллекционерами.

Несомненно, центральным местом выставки стала инсталляция — «волчья стая», где из лесной чащи, за посетителями наблюдали три пары глаз бесстрашных зверей. Волк — это самый крупный хищник наших мест. Отношение к нему неоднозначно. Даже сегодня о нем мы знаем мало, а вместо достоверной, научной информации, людям зачастую, рассказывают различные вымыслы и небылицы. Волк сегодня подвергается повсеместному отстрелу, поэтому проведение выставки, дало возможность обратить на него особое внимание и рассказать о его биологии, особенностях поведения и наконец, напомнить, что собака тоже произошла от одного из представителей этого семейства.

На выставке, кроме прочего, можно было увидеть самобытные глиняные собачки-свистки — работы известного мастера народного творчества Украины гончара В. О. Омеляненко, коллекцию фигурок лисиц Галины Алексеевской, представленную различными как естественными формами, так и невероятными и сказочными, что позволяло увидеть разницу между миром живой природы и образами народного творчества. А для настоящих исследователей интересным

дополнением стали книги из отдела сельскохозяйственной и естественнонаучной литературы Запорожской областной универсальной научной библиотеки, рассказывающие о жизни семейства псовых.

Особое место занимали керамические статуэтки собак из частной коллекции Ларисы Старун. На выставке они привлекали внимание и радовали как детей, так и взрослых, даруя им хорошее настроение и радость. А картина запорожского художника Мацегоры — «Безпритульні», помогала привлечь внимание к судьбе бродячих собак.

Большой интерес у посетителей вызвали работы Яны Ясунас, выполненные в стиле графика на черепах животных. Грустные, задумчивые, веселые и бесшабашные, представители этого семейства зачастую были тотемными животными.

«Духи леса»

Выставка «Духи леса» навеяна работами норвежского художника Теодора Киттельсена и композитора Эдварда Грига. Их картины и музыка призывают всмотреться в обыденность и вслушаться в неопределенность, чтобы почувствовать и ощутить удивительный и непонятный нам мир.

Экспозиция создана из природных материалов — корней и коряг, мхов и лишайников, стволов деревьев и грибов. При ее оформлении был использован эффект зеркал и точечного освещения, чтобы подчеркнуть тонкую грань между действительностью и фантазией. Все экспонаты объединены одной общей идеей — показать красоту и гармонию. Но, не прибегнув к помощи фотографии и картин, а так чтобы среди старых веток и корней ощутить душу леса, почувствовать его дыхание. Она рассчитана на созерцание, здесь нужно задержаться, чтобы вспомнить прогулки по лесу, а среди экспонатов найти те, которые навевают приятные воспоминания.

Здесь старый лесной колодец, внутри которого мерцает свет и искрится вода, а рядом с ним кто-то, галантно приглашает кого-то на танец. А дальше нас влечет удивительный мир лесных чащ, где мы непременно познакомимся с его таинственными обитателями.

Таким образом, можно сказать, что представленные выставки исполняли не только образовательную и просветительскую функцию, но также показали, что окружающая нас природа прекрасна, а ее изучение может стать увлекательнейшим занятием для всей семьи.

Авторы выставок благодарят: артиста Запорожского академического областного театра юного зрителя Сергея Цевелева; заместителя директора Запорожского областного центра охраны культурного наследия, Члена



Фрагмент выставки «Духи леса»

Національного союзу майстрів народного творчства України Галину Павлів; запорожського біолога і путешественника Валерія Кеменова; майстра прикладного мистецтва Арину Ральченко; директора музею «Історії музикальних інструментів» Дениса Васильєва; владельця усадеб «Аквазоо» і «Петрополь» Бориса Ігнатко; частних колекціонерів — Людмилу Алексєєву, Наталю Олифиренко, Людмилу Боровик, Тамару Гончаренко, Ларису Старун, Галину Алексєєвську, Яну Ясунас; президента президіума Запорозького обласного ради УТМР Александра Лемиша; заведуючого Зоологічним музеєм ЗНУ Александра Коротю; художника, члена Всеукраїнського союзу художників Національного союзу майстрів народного творчства, заслуженого діяч мистецтв України Григорія Мацегору; ведуючого бібліотекаря відділу сільськогосподарської і природничо-наукової літератури Запорозької обласної універсальної наукової бібліотеки Ларису Маркову; товаровіда магазину «Зоологія» Галину Мельникову.

Водоп'ян В. В.

Чим жив Запорізький обласний краєзнавчий музей у 2018 році

Цей рік, як і інші роки в нашому музеї був насиченим виставками, фестивалями, музейними та масовими заходами, майстер-класами тощо. До святкових дат були відкриті нові експозиції та виставки, проведені цікаві майстер-класи та екскурсії.

Музей продовжив співпрацю з представниками Запорізької обласної державної адміністрації, Запорізької обласної та міської рад, Олександрівською районною адміністрацією, Обласним центром краєзнавства, військовими частинами, волонтерами, методичними об'єднаннями, вчителями, музеями області та України. У нас з'явилися нові партнери: благодійні фонди, міські територіальні центри соціального обслуговування населення, міський департамент освіти та науки. В музеї було проведено: 1210 екскурсій на різну тематику від давнини до сьогодення, 20 майстер-класів, відбулося понад 40 заходів присвячених відкриттю виставок, експозицій, державним святкам та ін. В цьому році музей відвідало 75 202 відвідувачів. Співробітники музею брали участь у конференціях, семінарах, круглих столах, фестивалях, ярмарках, які проходили на базі нашого музею та музеїв України.

До Міжнародного дня музеїв була відкрита нова експозиція «Економічний розвиток краю у другій половині XIX — на початку XX століття». В експозиції розміщено більше ніж півтисячі експонатів основного та допоміжного фондів з колекції ЗОКМ. Зали нової експозиції розповідають про відміну кріпосного права, про реформи в сфері управління, судочинства, військової справи, про розвиток залізничного, морського та річкового транспорту, про діяльність промислових підприємств, про фінансові установи. До Дня Конституції України відкрили оновлену експозицію «Майдан — початок Незалежності», присвячену подіям Революції Гідності 2013 — 2014 рр. Експозиція відображає події, показує матеріали про учасників та результати Революції Гідності в контексті боротьби українців за свободу, права, гідність та незалежність. В оновленій експозиції для створення ефекту присутності та емоційного сприйняття подій використана проєкційна та звуковідтворююча техніка. 19 серпня поточного року було відкрито оновлену експозицію «Меблі в інтер'єрах XIX — початку XX ст.». У рамках святкування

100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр. на базі музею була презентована виставка «Історія державного герба України», де були представлені експонати не тільки нашого музею, а й інших музеїв України та приватних колекціонерів: Національного музею історії України, Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, Українського інституту національної пам'яті, Національного заповідника «Хортиця», Волинського обласного краєзнавчого музею, Нікопольського краєзнавчого музею, мецената Дмитра Піркла, Музею Хреста Віталія Векленка, колекціонера Олександра Алфьорова, музею родини Шереметьєвих.

Протягом 2018 р. співробітники музею брали активну участь у фестивалях, ярмарках, що проходили в м. Запоріжжі та в інших містах України. Міні-виставки були представлені на «Книжковій толоці» (тачанка та кулетмет часів Нестора Махна), відвідувачі виставки залюбки фотографувалися з експонатом нашого музею. 14 жовтня на честь святкування Дня захисника України на головній площі міста ЗОКМ представляв історичні символи, що уособлюють високу духовність, мужність та боротьбу за незалежність українського народу: зброю часів запорозького козацтва, старовинне Євангеліє, хрест на престольний, ікону «Покров Пресвятої Богородиці» кінця XIX ст. та ін. Поруч склали урочисту клятву вихованці ліцею «Захисник». У м. Дніпрі на V Всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї та виклики часу» нами була представлена міні-виставка «Свідомістю проти куль», де була створена інсталяція з квіток нашого музею, та кулі з зони бойових дій. Цією виставкою ми хотіли привернути увагу до проблеми зміни свідомості деякої частини українського суспільства музейними засобами. Куля ніби-то відбилася від вхідних квіток, так і не пробивши їх.

Музейні видання, а саме: останні випуски щорічника «Музейний вісник», набори фотокарток з видами старого Олександрівська, буклети по залах музею, демонструвалися на фестивалі «Історія.UA».

Для того щоб музейні екскурсії стали ще більш цікавішими, були розроблені квести по залах природи та археології. Після невеличкої екскурсії по залах групам пропонувалося пройти квести. Їх із задоволенням проходили як діти початкової школи, так і старшокласники. Деякі навіть намагалися на швидкість виконати завдання, і як бонус вони отримували безкоштовну екскурсію по інших залах нашого музею.

Співробітниками відділу науково-освітньої та методичної роботи було розроблено нові майстер-класи до свят. До масляного тижня – лялька-мотанка та чаювання у музеї. Цього року до дітей приєдналися й дорослі, які із задоволенням робили ляльок. Це ще раз доводить, що навіть дорослі в душі залишаються дітьми. До дня вишиванки робили листівку-вишиванку. Кожен прикрашав свою листівку візерунками на національну тематику. Потім листівку можна було відправити своїм близьким. Для того, щоб показати дітям чим живе музей, які спеціалісти в ньому працюють – розробили захід «Я – музейник», який розповідає про різноманіття музейних професій. На цьому заході діти були і археологами, і зберігачами, реставраторами, експозиціонерами, екскурсоводами, доглядачами. Також цей захід був представлений на V Всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї та виклики часу» у розділі музейний промоушен. Вже вкотре до новорічних свят біля ялинки в найбільшому та найкрасивішому залі нашого музею ми провели заходи, де розповідали про святкування нового року, робили новорічні прикраси для ялинки: янголів з ниток, сніговиків з вати, новорічні чобітки з солоного тіста, а найголовніше – отримували солодкі подарунки.



Фрагмент виставки
«Чарівний світ пластики ХХ століття»

Вони різноманітні за часом виробництва і відображають безліч різних тем. Представлений жанр анімалістики, скульптура, яка зображує людей і казкових персонажів, та велика кількість декоративних предметів. Виставка вразила всіх відвідувачів своєю вишуканістю та різноманіттям. Тут експонувалися артефакти з музейних фондів, особисті речі співробітників музею та інших приватних осіб. Близько третини експонатів складала приватна колекція В. О. Гуці.

Співробітники музею прийняли участь у туристичних виставках-ярмарках, фестивалях, круглих столах, які проходили у м. Запоріжжі та інших містах України, де популяризували туристичні об'єкти області. А також у інших заходах, які пройшли в музеї: «Від Соборності до Незалежності», «Ми пам'ятаємо героїв Крут», «День пам'яті героїв Небесної сотні», «До Дня українського добровольця», «Конституція — головний закон країни», «Європейський тиждень місцевої демократії в Запорізькій області», «День Гідності та Свободи», «Вшанування пам'яті жертв голодоморів».

Музейники провели та прийняли участь у семінарах та круглих столах: «Історія прапорів України — княжі, мілітарні та державний прапори», «Історичні і сучасні цінності Олександрівського району», «Світ дитинства», «Україна для Європи».

На базі музею було презентовано видання: до 25 річчя КЗ Василівський історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» ЗОР «Василівська старовина». Презентовано фільм «Зберегти, не можна зруйнувати».

У своїх залах музей прийняв різноманітні виставки: фотодокументальні — «100 років боротьби. Українська революція 1917 — 1921 рр.», «УПА — відповідь нескореного народу», «Україна 1932 — 1933 рр. Геноцид голодом», фотовиставки — «Осмилення самотності», «Вікі любить пам'ятки. Вікі любить землю. Пам'ятки України», всеукраїнський мистецько-культурологічний арт-терапевтичний проект «Військово-польовий арт», «Німеччина — країна винахідників» — виставка, яка приділяє увагу не лише історичним відкриттям, а й сучасним інноваціям.

На такій позитивній ноті закінчується черговий рік у нашому музеї. Цей рік для наших співробітників був насичений новими відкриттями, цікавими ідеями, які були реалізовані в екскурсіях, виставках, заходах.

Науковими співробітниками нашого музею були відкриті цікаві виставки: «Різномшерста компанія родини собачих», де були представлені види тварин, які входять до родини собачих і мешкають на території нашого краю. «Духи лісу», де представлені різні коріння, стовбури, гілки дерев різної форми. Ця виставка цікава тим, що дає змогу людині розвивати своє уявлення. Відвідувачам було запропоновано не тільки переглянути представлені експонати, але і на свій розсуд дати їм назву. На виставці «Чарівний світ пластики ХХ століття» було представлено близько 300 порцелянових, фаянсових, бронзових, залізних, кришталевих та мармурових статуеток.

ХРОНІКА



«АНТОНОВ? АНДРЕЙ ЛЕОНИДОВИЧ КОПАЕТ ...»

Поздняя осень, птицы улетели на юг, археологи вернулись в города и собираются на конференции. Организаторы одной из них разыскивают докладчика, — «Антонов? Андрей Леонидович копает», — дружно сообщают коллеги.

Новогодний праздник в Запорожском областном краеведческом музее. Профком озабочен — не все сотрудники в наличии. «Антонов? Андрей Леонидович копает», — сочувственно кивают коллеги. И так на протяжении многих лет — рамки полевого сезона для Андрея Антонова определяются сроками аварийных археологических исследований.

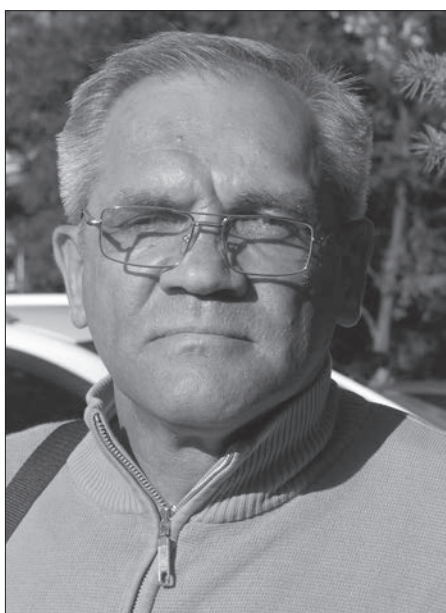
В 1991 году, после окончания ЗГУ, он пришел в археологическую группу отдела охраны памятников ЗОКМ, и все последующие годы занимался защитой археологического наследия. Менялись названия организаций и должностей. Отдел был преобразован в Инспекцию, а затем в Центр охраны культурного наследия, Андрей Леонидович из старшего лаборанта стал начальником отдела. Но, по-прежнему, его деятельность от рутинной работы с картами и документами до полномасштабных раскопок, включая археологические экспертизы и разведки, выезды с прокуратурой и полицией, установку охранных знаков и поиски общего языка с фермерами и строителями, дачниками и владельцами компаний была направлена на то, чтобы сохранить и передать потомкам драгоценные свидетельства прошлого.

А. Л. Антоновым выявлены сотни курганов, десятки поселений и могильников, созданы условия для взятия их на государственный учет и защиты. Конечно, наиболее интересными для археолога были полевые исследования, в которых он участвовал и как начальник экспедиции и как ведущий научный сотрудник и как коллега, всегда готовый прийти на помощь. Отряды экспедиции ЗОКМ и Инспекции (Центра)

копали на території всей області. Эти исследования тоже были охранными, спасающими от исчезновения археологические объекты в зоне строительства, поврежденные в результате хозяйственной деятельности или естественных причин. Особенно много сил и времени посвятил Андрей Леонидович раскопкам и разведкам в Запорожском, Куйбышевском и Розовском районах. По результатам работ Андреем Леонидовичем опубликовано более двух десятков статей, часть из них в соавторстве. На «чистую» науку, исследования памятников черняховской культуры в Нижнем Поднепровье, которые составляют область собственно научных интересов Антонова, времени остается немного. Он и здесь соединяет научные интересы со спасательной археологией. Около двадцати лет Андрей Леонидович работает на разрушающемся Каховским водохранилищем поселении в урочище Портмашево и ряде других объектах этого времени, в перерывах между неотложными выездами, не получая нормального финансирования, с немногочисленными добровольцами. Публикация материалов этих исследований неизменно привлекает внимание специалистов. В 2013 году Андрей Антонов вернулся в ЗОКМ, в базовом для музея отделе фондов он использует свой значительный опыт для научной обработки и хранения коллекций археологических материалов. Это не мешает ему продолжать охранные археологические исследования курганов и поселений, в полевой сезон и за его пределами. Андрей Леонидович Антонов ведет раскопки ...

Поздравляем его с 55-летием, здоровья, удачи и успеха.

Коллеги.



ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ САМАР (ДО 55-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Самар Валерій Олександрович народився 9 липня 1963 року в с. Славгород Краснопільського району Сумської області, де мешкали батьки його мами Любові Никифорівни Самар (Воронової). Дитячі роки прожив з мамою та татом Олександром Михайловичем Самаром в м. Кривий Ріг (ПдГЗК та ІнГЗК). Шкільні роки пройшли в райцентрі Широке Дніпропетровської області.

В 1981 році зарахований на I курс істфаку Запорізького державного педагогічного інституту. «Прискіплеве» вивчення історії КПРС, наукового атеїзму, політекономії соціалізму, марксистсько-ленінської філософії, помножене на запальний характер, призвели до відрахування з IV курсу з формулюванням «за академічну заборгованість та пропуски занять». Працював вчителем історії, служив дійсною військовою службою. В 1989 році нарешті закінчив істфак і був залишений в тепер уже Запорізькому державному університеті. Працював ст. лаборантом і молодшим науковим співробітником у запорізькій «кузні кадрів» – археологічній лабораторії під керівництвом Г. М. Тощева.

Валерієм Самаром досліджено багато цікавих та знакових археологічних пам'яток. Декілька років у складі АЕ ЗНУ під керівництвом Г. М. Тощева він вивчав відоме Дрімайлівське поселення сабатинівської культури поблизу м. Берислав Херсонської області. Там же, під славетним с. Республіканець, розкопано шестиметровий насип і два кургани поблизу, які дали значний матеріал ямної та бабинської культур.

Треба нагадати, що В. Самару пощастило з самого початку трудової діяльності. Ще студентом працював в Ольвії, на дільниці АГД теменосу під керівництвом Г. С. Русяєвої. В Херсонесі приймав участь в дослідженні некрополю та склепів еліністичного та римського часів в експедиції В. М. Зубаря. Пізніше пройшов чудову школу степової археології в Запорізькій експедиції ІА НАНУ під керівництвом В. В. Отроценка, Ю. Я. Рассамакіна, С. Ж. Пустовалова.

З березня 1991 року Валерій працює в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї у відділі охорони пам'яток історії та культури. З 1994 р. працює в Обласній інспекції по охороні пам'яток історії та культури.

Вже через рік, у 1992 р. з благословіння Ю. І. Благовещенського та Г. І. Шаповалова він створив Східну АЕ ЗОКМ, яка проводила активні археологічні розвідки, дослідження курганів та поселень в східних районах Запорізької області.

Курган Тарасова могила біля м. Оріхова висотою більше 6 м дав багатий для роздумів матеріал. Отримано антропологічний та остеологічний аналіз. В лабораторії Гейдельберзького університету проведено аналіз С14 для поховань епохи енеоліту-бронзи, який дав хронологічну лінійку для цих поховань всього Північного Приазов'я. Матеріал опубліковано в берлінському журналі «Eurasia antique».

Ним досліджено яскраві комплекси із курганів групи Белмек-Могили біля сел. Більмак Запорізької області. Тут розкопано два кургани-святилища бережнівсько-маївської зрубної культури, курган-святилище скіфського часу, кіммерійське поховання.

Дуже інформативний курган часу пізнього енеоліту досліджено біля заповідника «Кам'яні (Бешташ) Могили», де знайдено десяток поховань репінської культури з багатим поховальним інвентарем. Там же проводилися розкопки одного з самих східних поселень класичної білозерської культури.

В цілому ж загальна кількість виданих В. Самаром наукових праць сягає біля 40 робіт, які надруковані як у вітчизняних, так і закордонних (Германія, Росія, Молдова) виданнях.

Його науковий доробок міг бути набагато більшим, якби не «хвороба», приступи якої час від часу накочувалися на нього і з якою не вистачало сил боротися. Ця «хвороба» добре знайома людям польових професій... Та й, додамо, не тільки їм...

Як наслідок, багато матеріалів, отриманих розкопками попередніх років, залишалися лежати у фондах та архівах. Час плине, роки проходять, Валерій критично осмислює свій життєвий шлях і знов після перерви повертається у науку. Зичимо йому успіхів!

Тощев Г. М.



ЖИТТЯ ПРИСВЯЧЕНЕ МИСТЕЦТВУ ТА МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ (ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГАЛИНИ БОРИСОВОЇ)

У цьому році відзначила свій ювілей Борисова Галина Степанівна — директор Запорізького художнього музею (1990 — 2014), Заслужений працівник культури України, член Національної Спілки художників України, член Українського комітету Міжнародної Ради музеїв (ICOM) при ЮНЕСКО та громадської організації «Український центр розвитку музейної справи».

Музеї — скарбниці, «ризниці» матеріальної і духовної культури людства. В них зберігається найцінніше успадковане від минулих поколінь. Якщо звернутися до етимології слова «музей» (від грецького μουσεῖο) та дослівно його перекласти, то виявиться, що це «храм муз», тоді, музейні працівники — жерці, які покладають своє життя заради музейної справи. Музейна професія нечисленна — музейників менше, ніж представників інших професій сфери культури. Усе своє життя вони «створять» музей, а музей творить їх самих. Співробітники, нарівні із колекціями, — найцінніше багатство музеїв. В музеї не затримуються випадкові люди, працюють лише ті, для кого музейна робота сама по собі є винагородою. Саме так сприймає своє багаторічне служіння мистецтвознавець та талановитий керівник Г. С. Борисова.

Вона народилася 27 травня 1948 року в місті Тульчині Вінницької області. Закінчила Київський державний художній інститут (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) за фахом «мистецтвознавець». До Запоріжжя приїхала у 1971 році. В той час у місті майже одночасно створювалися Художній музей і Історико-культурний заповідник запорозького козацтва на острові Хортиці. Чому покинула Київ і пішла не в художній, а до заповідника? Мабуть, доля покликала... Тут вона познайомилася із майбутнім чоловіком — Валерієм Борисовим, життєвий девіз якого ще з дитинства був: «Хочу все знати!». Його цікавило все: туризм, археологія, історія, краєзнавство, він був завзятим бібліофілом і колекціонером. Маючи технічну освіту, став першим головним хранителем заповідника «Хортиця» і заклав фундамент музейної колекції. Через рік молоді люди одружилися, а рік по тому народився син Денис. Потім було п'ять років у Єгипті. Відрадження чоловіка на будівництво металургійного комбінату дало можливість вивчення унікальних пам'яток Стародавнього

Єгипту, коптського, ісламського та античного мистецтва на оригіналах та в їхньому природному середовищі.

З Єгипту Галина Борисова повернулася у 1981 році і почала працювати вже у Запорізькому художньому музеї, якому на той час виповнилося 10 років. Через дев'ять років стала його директором. Музейна кар'єра Г. С. Борисової надзвичайно лаконічна: старший науковий співробітник, заввідділом і майже чверть століття – директор музею. Всі ці роки її підтримувала родина. На жаль, Валерія Борисова зараз вже немає серед нас. Він пішов у 2013 році. Борисови були гарним подружжям, вони любили і пишалися один одним.

Галина Степанівна стала директором в складний час для нашого музею, була його хранителькою у важкі для всієї країни «90-ті» та часи становлення незалежності України. Незважаючи навіть на вимушене закриття постійної експозиції, у зв'язку з реконструкцією будівлі, Запорізький художній музей працював і, завдяки міцному підґрунтю, продовжує функціонувати на високому рівні. Під її керівництвом розпочата наукова каталогізація музейного зібрання та видання серії «Історія однієї картини», підготовлені до друку та вийшли у світ понад 50 каталогів, альбомів, буклетів музейних виставок і окремих колекцій. Серед них понад 30 підготовлено особисто Г. С. Борисовою. Значною подією стало видання у 2007 році презентаційного альбому-каталогу живопису з музейної колекції.

Г. Борисова багато років присвятила вивченню творчості народної української художниці Марії Примаченко, велику колекцію творів якої зберігає музей. Вона підготувала ряд виставок та видань з цієї теми, зокрема об'ємний каталог «Дарую вам сонце» та альбом «Неосяжний світ Марії Примаченко». Завдяки зусиллям Г. С. Борисової у 2009 р. примаченківська музейна колекція збільшилася до 100 розписів, а підготовлена нею ювілейна виставка до 100-річчя з дня народження геніальної художниці стала визначним явищем і залишила в пам'яті відвідувачів незабутнє яскраве враження.

Друга наукова тема Г. Борисової – це творчість Тетяни Яблонської. Запорізький художній музей – єдиний музей, який має шість видань, присвячених музейній колекції творів Т. Яблонської. Починаючи від маленького буклету-каталогу (1998 р.) до великого альбому (2012 р.) та ювілейної книжки видавництва «Родовід» (2017 р.). До 100-річчя від дня народження видатної української художниці у музеї відбулася виставка «Епоха Тетяни Яблонської» (2017 р.), а у лютому 2018 р. Галина Борисова підготувала та провела масовий захід «Натхнення самоти», присвячений пам'яті художниці. Завдяки її зусиллям в ювілейний рік музейна колекція Т. Яблонської поповнилася трьома роботами. За час роботи в музеї вона сприяла тому, що ця колекція збільшилася вдвічі і наразі є найбільшою збіркою серед обласних музеїв, високо оціненою самою Т. Н. Яблонською.

Під кураторством Галини Степанівни була створена велика кількість і інших значних музейних виставок. Серед них експозиція «Святині України», присвячена 2000-річчю Різдва Христового, виставка-дар українського художника з Австралії Віктора Грозного, ряд виставок з серії «Нові надходження», та інші не менш помітні виставкові проекти.

На посаді очільника музею, Галина Степанівна спрямовувала свої зусилля на формування високохудожньої музейної колекції у всіх напрямках: іконопис, графіка, живопис, скульптура, народне декоративно-ужиткове мистецтво. Значно збагатіло музейне зібрання, що за директорства Г. Борисової збільшилося з 10 000 до 17 000 експонатів, і формування фонду сучасного українського мистецтва.

За свої досягнення на музейній ниві вона нагороджена орденом «За заслуги перед Запорізьким краєм», медаллю «За розвиток Запорізького краю», дипломами Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності «За вагомий внесок у розвиток української культури та мистецтва» та обласного фонду культури «За особистий внесок у розвиток музейної справи», за сумлінну працю та високий професіоналізм неодноразово відзначалася Міністерством культури і мистецтв України.

Зараз Галина Степанівна працює на посаді заступника директора з наукової роботи. Музейники знають, що саме ця посада є найголовнішою у музеї. Заступник з наукової роботи є тією людиною, завдяки якій підтримується високий науковий і інтелектуальний рівень закладу, це генератор ідей, які втілюються у виставкові проекти, наукові дослідження, освітні програми. На цій посаді може працювати лише та людина, яка вмє своїм прикладом надихнути наукових співробітників на нові досягнення.

Дякуючи Галині Степанівні у жовтні 2018 року в музеї відбулася виставка від-реставрованих творів «Повернення з небуття». Значна кількість з цих робіт була врятована київськими реставраторами за останні роки та експонувалася в залах Національного музею «Київська картинна галерея», «Мистецькому Арсеналі» та «Музеї історії міста Києва», а тепер їх змогли побачити і мешканці Запоріжжя.

Завдяки своєму багатому досвіду науковця і керівника, своїй небайдужій та рішучій вдачі, Галина Степанівна Борисова веде Запорізький обласний художній музей до нових досягнень на ниві науки та розвитку музейної справи. Тож побажаємо їй життєвої активності, легкого здійснення задуманих планів та нових звершень.

Янкович І. А.



ІНГА ЯНКОВИЧ: «ВІДКРИТИЙ МУЗЕЙ – ВІДКРИТІ СЕРЦЯ»

2018 рік став ювілейним для керівника Запорізького обласного художнього музею Інги Янкович. Вона не любить зайвий раз хизуватися, а тому більше розповідає не про себе, а про цінність музейної колекції, унікальність кожного наукового співробітника, про вразливість Художника, ніби підтверджуючи відомий вислів Завадського «Треба любити мистецтво в собі, а не себе в мистецтві».

Музейний світ Інги Янкович відкривала для себе поступово. Спочатку працювала в Музеї народної творчості та етнографії, який проіснував у Запоріжжі всього 3 роки. За ним Інга Адольфівна до цих пір жалкує, адже вважає, що такий музей потрібен місту, щоб не втратити генетичну пам'ять поколінь. Саме тут вона вперше долучилася до музейної справи: зрозуміла особливості фондової роботи, навчилася секретам побудови експозиції. Тут прийшло розуміння і любов до народної творчості. Особливо яскраво врізалися в пам'ять відвідини І Всесвітнього з'їзду писанкарів у Києві, де вона вперше наочно побачила справжніх народних митців і долучилася до дива писанкарства.

Коли закрили музей етнографії, усі зібрані експонати поділили між Краєзнавчим та Художнім музеями. Інгу Янкович запросили на роботу до Запорізького художнього музею, куди вона і прийшла із своїм «посагом» — майже 300 експонатами з музею етнографії, розпочавши свою діяльність з великої виставки нових надходжень.

Молода співробітниця починала з тими, хто стояв біля «джерел» художнього музею: Іриною Ласкою, Аллою Параконьєвою, Алевтиною Медведєвою, Людмилою Травень. Частим гостем музею був перший директор і засновник Григорій Соколенко. Дякуючи цим людям вона усвідомила, що є найважливішим для музейного працівника. «Мене навчили цінувати художників, їхній нелегкий труд, часто нелегку долю, невід'ємну від епохи, в яку вони жили, та їхню незручну вдачу, яка нерідко і є ознакою таланту. Кожна музейна колекція — це результат роботи наукових співробітників і їх взаємодії з художниками, уміння бачити, відчувати, розуміти твори мистецтва. Наступні покоління будуть бачити наш час очима музейників, робити висновки на тому матеріалі, який ми зібрали. Колекціям художніх музеїв властива емоційна складова і глибинне духовне розуміння сучасності, яке залишить для нащадків уявлення про сьогодні» — підкреслює Інга Янкович.

Життя наукового співробітника і мисткині в ній дивним чином переплітаються. Вона любить графіку за її лаконічність, точність, мінімум виразних засобів, якими художники можуть висловити найскладніші філософські роздуми та неймовірну скрупульозність виконання. Вивчення народного мистецтва підштовхнуло Інгу Адольфівну до писанкарства, виготовлення ляльок-мотанок, освоєння петриківського розпису, захоплення витинанкою. Як художниця вона із задоволенням влаштовує майстер-класи, пускаючи в свою творчу лабораторію і дорослих, і дітей, бере участь в художніх виставках у музеї, виставковій залі НСХУ, а також Всеукраїнських виставках. Як їй вдається поєднувати в собі справжнього художника, наукового співробітника і професійного керівника? «Запорізький художній музей я очолила в 2014 році. Для сучасного керівника дуже важливо мати масштабне бачення суспільних процесів, вміти в них орієнтуватися та будувати свою діяльність у цьому складному, змінному середовищі» — вважає Інга Адольфівна. Маючи другу освіту — магістра з публічного управління, вона вже не раз доводила, що вміє стратегічно мислити і знаходити шляхи ефективного функціонування музею. За 4 роки, що Інга Янкович очолює музей, робота в цій установі стала більш динамічною і насиченою. Збільшилась кількість виставок та масових заходів, зростає їх масштабність. Розпочала вона свою діяльність директорки великим, знаковим проектом «Передчуття», присвяченим річниці подій на Майдані, який мав виражене патріотичне спрямування. Цей проект, при підтримці Департаменту культури, туризму, національностей та релігій, у співпраці з багатьма комунальними установами та громадськими організаціями, став помітним явищем у культурному житті Запоріжжя. Патріотичне виховання, на думку Інги Янкович, в складний для України час

конфлікту на Сході країни набуває особливого значення. Цьому напрямку музей кожного року присвячує цілу низку виставок та заходів.

З 2016 року в музеї започаткована нова форма роботи – мистецький пленер «Запорізький пейзаж». Художники з усієї України приїздять до Запоріжжя, щоб працювати разом, обмінюватися досвідом і знайомитися з історичними і культурними особливостями краю. Кращі роботи, створені на пленері, поповнюють музейну колекцію.

Традиційно в музеї проходить багато виставок, які Інга Янкович прагне перетворити на окремі проекти, насичені різноманітними заходами: зустрічами з художниками, концертами, виставками, літературними вечорами, дискусійними майданчиками. Знаковою подією для музею в минулому році стала виставка, назвою якої стала цитата з твору видатної української поетки Ліни Костенко «Не забувайте незабутнє», в пам'ять 80-ї річниці загибелі митців школи Михайла Бойчука. Для багатьох запоріжців, що відвідали виставку це стало поштовхом до роздумів про загублене мистецтво, про стосунки художника з владою, про роль мистецтва в об'єднанні нації, а для музею важливим було долучення до акції «Музеї і суперечлива історія», яку ІСОМ проголосив для відзначення Міжнародного дня музеїв у 2017 році.

Міжнародна співпраця продовжилася у 2018 р. проектом, присвяченим Австралії. Виставка австралійського аборигенного мистецтва «Старі майстри» в стінах музею була презентована послом Австралії в Україні Меліссою О'Рурк. Не дивлячись на те, що Австралія для України начебто далека країна, у Запорізького обласного художнього музею виявились цікаві точки перетину із зеленим континентом. Експозиція творів художника з Австралії Віктора Грозного, який народився під Вільнянськом, із музейного зібрання доповнила враження про життя австралійців. За підтримки посольства Австралії в Україні були видані альбом творів художника та поштові листівки, а «Укрпошта» презентувала музею ексклюзивну поштову марку теж із зображенням творів Віктора Грозного.

Кожним масштабним проектом, що реалізується в музеї, Інга Янкович, як справжній професіонал, завжди переконує і себе, і колектив, що вміє не лише будувати плани, але і здійснювати їх.

Інга Адольфівна розуміє важливість постійного поповнення фондів. Кожного року музейне зібрання збільшується на десятки робіт, тому що музейники, як ніхто інший, розуміють важливість відображення часу в мистецьких творах і цінності сучасного мистецтва для майбутніх поколінь.

Щиро вітаємо Інгу Янкович з ювілеєм, бажаємо натхнення і творчої наснаги.

Москальова Любов

Список сокращень

АО	Археологические открытия
ВОПРА	Всероссийское общество (Всесоюзное объединение) пролетарских архитекторов
ВХУТЕИН	Высший художественно-технический институт
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ГНИМА	Государственный научно-исследовательский музей архитектуры имени А. В. Щусева (РФ)
ДАДО	Державний архів Донецької області
ДАЗО	Державний архів Запорізької області
ДАХО	Державний архів Харківської області
ЗНТУ	Запорізький національний технічний університет
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗОІОПІК	Запорізька обласна інспекція по охороні пам'яток історії і культури
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОХМ	Запорізький обласний художній музей
Институт ЛИЯ	Институт литературы, искусства и языка
Комакадемии	Коммунистической академии
ИР НБУВ	Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
МГПУ	Московский государственный педагогический университет
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології НАН України
НА НЗХ	Науковий архів Національного заповідника «Хортиця»
НаУКМА	Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ПНПУ	Південноукраїнський національний педагогічний університет
РАН	Российская академия наук
РГАДА	Российский Государственный архив древних актов
РГАЛИ	Российский государственный архив литературы и искусства
РГАСПИ	Российский государственный архив социально-политической истории
РГИА	Российский государственный исторический архив
УТОПІК	Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів у м. Києві
ЦИК	Центральный исполнительный комитет
FLC	Fondation Le Corbusier

Відомості про авторів

Антонов Андрій Леонідович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу фондів ЗОКМ

Власов Олег Юрійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник екскурсійно-туристичного відділу НЗХ

Водоп'ян Вікторія Вікторівна – (м. Запоріжжя) – завідувачка відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Волков Анатолій Володимирович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток НЗХ

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Козиряцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Коробова Ірина Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Кравчук Павло Павлович – (м. Запоріжжя) – головний спеціаліст департаменту культури і туризму Запорізької міської ради

Купенський Ніколас – (м. Брансвік, Мен, США) – постдокторант, науковий співробітник Боудин-коледжу ім. Ендрю У. Меллона

Лініков Володимир Анатолійович – (м. Запоріжжя) – завідувач відділу новітньої історії краю ЗОКМ

Маринін Антон Володимирович – (м. Москва) – краєзнавець

Мордовської Михайло Михайлович – (м. Запоріжжя) – директор ЗОКМ

Москальова Любов Миколаївна – (м. Запоріжжя) – член Національної Спілки журналістів України, адміністратор ЗОХМ

Пересипкін Фелікс Юлійович – (м. Запоріжжя) – завідувач відділу природи ЗОКМ

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувачка відділу історії краю ЗОКМ

Пустовалов Сергій Жанович – (м. Київ) – д. і. н., професор Київського національного університету культури і мистецтв

Самар Валерій Олександрович – (м. Запоріжжя) – археолог

Секерська Олена Петрівна – (м. Одеса) – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

Стойчев Валерій Михайлович – (м. Запоріжжя) – директор Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова»

Телюпа Сергій Олександрович – (м. Запоріжжя) – історик

Тощев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ

Харлан Олександр Вікторович – (м. Київ) – кандидат архітектури, завідувач відділу дослідження та популяризації південно-східного регіону Українського державного інституту культурної спадщини Міністерства культури України

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Чухрай Любов Олександрівна – (м. Київ) – кандидат культурології, доцент Київського національного університету культури і мистецтв

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, заступник директора ЗОКМ

Шевцов Андрій Сергійович – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Янкович Інга Адольфівна – (м. Запоріжжя) – директор ЗОХМ

Наукове видання

Музейний вісник

№ 18

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка,
С. І. Козиряцька, А. С. Шевцов

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 04.12.2018 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.
Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ПП «АА Тандем»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Лобановського, 27, оф. 69

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:

Серія ДК № 2899

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26